

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

ISSN 0130-5247

Сталінізм і Україна
Збройні сили в Україні
(грудень 1917 р.— квітень 1918 р.)

Максим Кривоніс

Костін Мирон. Літопис
землі Молдавії від господаря
Аарона в цей бік

Сольчаник Роман. Україна,
Білорусь і Молдова. Інтеграція
по-імперськи, русифікація та
боротьба за національне
виживання

Дорошенко Дмитро. Мої
спомини про недавнє
минуле (1914—1918)

12 '92

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

*Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця*

№ 12 (381)
ГРУДЕНЬ 1992

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Маловідомі сторінки історії

- Ш а п о в а л Ю. І. Сталінізм і Україна (*Закінчення*) 3
П а в л е н к о В. В. Дипломатична місія Української Народної Республіки
в Болгарії (1918—1920 рр.) 18

Новий погляд на проблему

- П а н ч е н к о П. П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення
до праці 32
С о л д а т е н к о В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 р.— квітень 1918 р.) . . . 42

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- С и ч О. І. (*Чернівці*). Буковинська преса як джерело вивчення історії української
еміграції до Канади (кінець XIX — 30-ті роки XX ст.) 59

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

- М и ц и к Ю. А. (*Дніпропетровськ*). Максим Кривоніс 69

ПОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

- В о д о т и к а С. Г. (*Херсон*), К о н д р а ш о в В. Ф. (*Миколаїв*), О. Ю. Гермайзе . . 80

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- До історії міжнаціональних процесів в Україні (30-ті роки) 91
К о с т і н М и р о н. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік
(*Закінчення*) 107

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- С е р г і е н к о Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі 123

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

- С т ю а р т С ь ю з е н (*США, Бостон*). Деякі питання національних відносин в Україні 132
- С о л ь ч а н и к Р о м а н (*Німеччина, Мюнхен*). Україна, Білорусь і Молдова. Інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання (*Закінчення*). 134

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

- С в е ш н и к о в І. К. (*Львів*). Розкопки місця Берестецької битви 1651 р. 140

З ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Д о р о ш е н к о Д м и т р о. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918) (*Продовження*) 152

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

- М е л ь н и к В. Я., К о м з ю к Л. Т. П. М. Федченко. Михайло Драгоманов: життя і творчість 160

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- М е д в е д о к П. В., М и т к а л и к І. І. (*Луцьк*). Всеукраїнська наукова конференція «Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр.» 163
- С у п р у н е н к о О. Б. (*Полтава*). Читання, присвячені пам'яті Ф. І. Камінського 165
- Інтерв'ю директора Канадського інституту українських студій д-ра Ф. Сисина 167
- С т о я н о в І. А. (*Болгарія, Софія*). Наукова конференція «Слов'янофільство і русофільство — історичні корені, розвиток і роль в сучасному світі» 169

* * *

- Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1992 р. 171

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна*

Саме цей «імідж» Т. А. Строкача¹ зберігався і під час роботи пленуму ЦК Компартії України 29—30 липня 1953 р., на якому були схвалені заходи по ліквідації діяльності Л. П. Берія. А за кілька тижнів до того в Києві були заарештовані П. Я. Мешик (його спеціально для цього викликав до себе О. І. Кириченко) та С. Р. Мільштейн.

Ще на початку липня 1953 р. у виступі на об'єднаному пленумі Київського обкому і міськкому партії О. І. Кириченко говорив про те, що Берія прагнув мати на місцях відданих йому людей, серед яких були не тільки Мешик і Мільштейн: «Між іншим, у розстановці кадрів МВС по всьому Радянському Союзу Берія виявляв таку підозрілу поспішність. Буквально перед розкриттям його він протягом 2 годин на Україні замінив майже всіх начальників обласних управлінь МВС, причому всі призначення заступників міністрів і начальників обласних управлінь МВС робилися без відома обкому партії і ЦК партії. Цим самим здійснювалась зрадницька місія Берія, скерована на те, щоб насадити своїх гайдуків, які б допомогли йому реставрувати капіталізм в нашій країні»².

Такого роду спрощені оцінки (адже навряд чи можна вважати Л. П. Берія «ворогом партії» або «реставратором капіталізму») потрібні були тодішньому партійно-державному керівництву в першу чергу для того, щоб остаточно перемогти могутнього сталінського поплічника та його підлеглих. 10 липня 1953 р. «Правда» вмістила інформаційне повідомлення про пленум ЦК КПРС, який відбувся 2—7 липня, про його рішення вивести Л. П. Берія зі складу ЦК КПРС та про виключення його з партії. Текст постанови розсилався у вигляді «закритого листа» ЦК партійним організаціям. У тому ж номері «Правда» надрукувала інформацію Президії Верховної Ради СРСР про зняття Л. П. Берія з посад першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР і міністра внутрішніх справ СРСР, а також про передання його справи на розгляд Верховного Суду СРСР. Наприкінці 1953 р. у пресі з'явилося повідомлення цього суду, в якому, зокрема, зазначалось, що у «закритому судовому засіданні, в порядку, встановленому Законом від 1 грудня 1934 року», було розглянуто «карну справу по обвинуваченню Берія Л. П. та інших»³.

Повідомлялось, що судом встановлено, що «підсудні Берія Л. П., Меркулов В. Н., Деканозов В. Г., Кобулов Б. З., Гоглідзе С. А., Мешик П. Я. та Влодимирський Л. Є., використовуючи своє службове становище в органах НКВС — МДБ — МВС, здійснили низку найтяжчих злочинів з метою винищення чесних, відданих справі Комуністичної партії та Радянській владі кадрів»⁴. Окрім того, Л. П. Берія обвинуватили у «злочинних зв'язках

з іноземними розвідками»⁵. Його, як і всіх названих осіб, засудили до розстрілу з конфіскацією майна, що їм належало, а також з позбавленням військових звань та нагород. Згідно з повідомленням, вирок виконали 23 грудня 1953 р.⁶

Тоді, у 50-ті рр., здавалося необхідним не тільки швидко усунути і знищити найбільш одіозних діячів сталінської доби (на кшталт Л. П. Берія, Б. З. Кобулова, П. Я. Мешика та ін.), а й певним чином «дозувати» правду про Сталіна та сталінізм. Повинні були пройти десятиріччя, щоб ця правда перестала уявлятися «незручною», щоб вона почала слугувати відродженню справжнього гуманізму.

Тим не менш ще у 1953 р. (а не після XX з'їзду КПРС у 1956 р., як де-хто схильний вважати) розпочалась «десталінізація» тодішнього радянського суспільства. Назвемо лише деякі етапи цього процесу.

27 березня 1953 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію ув'язнених до 5 років⁷. В квітні 1953 р. були прийняті рішення, за якими звільнили осіб, залучених у «справі лікарів» та у справі «мінгрельської націоналістичної організації» (яка нібито існувала в Грузії). У вересні 1953 р. з'явився Указ Президії Верховної Ради СРСР, у відповідності з яким Верховному Суду надавалось право переглядати за протестами Генерального прокурора рішення колишніх колегій ОДПУ, «трійок» НКВС та «особливої наради» при НКВС — МДБ — МВС СРСР. Тоді ж було скасовано військові трибунали військ МВС, «особливу нараду» МВС, відмінено постанову ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р. «Про порядок ведення справ про підготовку або здійснення терористичних актів».

У наступні роки ця робота продовжується. У 1954 р. створюються центральна та місцеві комісії по перегляду справ осіб, засуджених у 1934 — 1953 рр. за політичними обвинуваченнями. У грудні 1955 р. створено комісію для вивчення матеріалів про масові репресії членів і кандидатів у члени ЦК ВКП (б), обраних XVII з'їздом партії, та інших громадян в період 1935 — 1940 рр. У 1955 р. з'явилась також постанова Ради Міністрів СРСР № 1655 «Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне обслуговування громадян, необгрунтовано залучених до карної відповідальності і згодом реабілітованих». Згідно з цим документом, час перебування необгрунтовано репресованих громадян в ув'язненні, а також на засланні зараховувався як у загальний трудовий стаж, так і у стаж роботи за фахом. Керівники міністерств, відомств, підприємств і установ зобов'язані працевлаштовувати реабілітованих громадян й видавати їм трудові книжки з відповідними записами. Постанова регламентувала також порядок виплати реабілітованим (або їх родинам) двомісячної заробітної плати⁸. Були прийняті інші юридичні акти, які, за точним визначенням А. Авторханова, мали на меті «поставити партію над поліцією з явною тенденцією у бік лібералізації режиму. Вони, звичайно, не змінювали природи радянської каральної системи, але вони зводили або покликані зводити до мінімуму свавілля сталінської системи»⁹.

За період з 1 квітня 1954 р. по 1 квітня 1959 р. чисельність політичних в'язнів («контрреволюціонерів») скоротилась у 40,7 рази, а їх частка у складі всіх ув'язнених — з 33 до 1,2%¹⁰. За станом на 1 квітня 1959 р. у таборах і колоніях МВС СРСР утримувалось 948 447 ув'язнених, з них 11 027 — за контрреволюційні злочини¹¹.

З 1954 р. до лютого 1956 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР було реабілітовано 7679 чол.¹², а всього у 1954 — 1961 рр. реабілітували 737 182 чол.¹³

Після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), на якому М. С. Хрущов виголосив «закрити» промову про злочини сталінської доби, та після розгрому так званого «антипартійного угруповання» Г. М. Маленкова, Л. М. Кагановича та В. М. Молотова (червень 1957 р.) було розпочато нову атаку на сталінізм. Саме це засвідчила робота XXII з'їзду КПРС (жовтень 1961 р.). Він, зокрема, прийняв рішення винести саркофаг з труною Сталіна з Мавзолею на Червоній площі в Москві¹⁴. Тоді й були переіменовані населені пункти, які мали ім'я Сталіна, був завершений демонтаж споруджених на його честь пам'ятників, статуй, бюстів.

Однак невдовзі всі ці прикмети хрущовської «відлиги» стали надбанням історії. Ідеологи доби «застою» обережно, але досить послідовно почали відновлювати уявлення про Сталіна як про мудрого та далекоглядного вождя, котрий, щоправда, припустився помилок. Лише розпочатий в середині 80-х рр. процес, який умовно можна назвати «перебудовою», дозволив подолати політико-ідеологічні, цензурні та інші перешкоди у осмисленні трагічних проблем сталінізму.

Свого часу один з публіцистів вдало зауважив, що критика Сталіна «на певному етапі визрівання гласності була свого роду «євфемізмом» більш серйозної, концептуальної критики»¹⁵.

На щастя, час «євфемізмів» і «езопової мови» минув, і серйозні фахівці сьогодні мають реальну змогу не тільки називати речі своїми іменами, а й вибудовувати свої уявлення про сталінізм і породжені ним явища на основі всебічної наукової проробки документального матеріалу, який раніше був недоступним.

Гадаємо, що все це дозволить відновити ті сторінки вітчизняної історії, які свідомо замовчувались, але знання яких необхідне для відродження повної правди про минуле. В ім'я такого відродження прагнув працювати автор цих рядків. Чи вдалося це йому — судити читачеві.

УКРАЇНА 20-х — ПОЧАТКУ 50-х рр.: СТОРІНКИ НЕНАПИСАНОЇ ІСТОРІЇ

(Замість післямови)

Якщо все це брехня — який жах!

Якщо правда — яка катастрофа!

Роже Гароді про «закрити» доповідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС

*Читати українську історію треба з
бромом, — до того це одна з нещасних,
безглуздих, безпорадних історій...*

В. К. Винниченк. Щоденник

Цю публікацію було розпочато в «Українському історичному журналі» в грудні 1990 р. і хоча тривала вона досить довго, далеко не увесь архівний матеріал, який є у розпорядженні автора, вдалося використати. Ось тому, звертаючись насамперед до колег-істориків з проханням висловити свої думки про неї, хотілося б при цьому запропонувати не тільки дискусію, а й співробітництво у більш докладній розробці тих чи інших аспектів досліджуваної проблеми.

Один з таких фундаментальних аспектів — наслідки втрати Україною своєї національної державності. У книзі «Жнива скорботи» Р. Конквест зауважує, що «ідея незалежної української державності або вільного розвитку української культури, непідконтрольної Москві, завжди залишались під за-

бороною»¹⁶. Абсолютно точне спостереження, яке підкріплюється численними фактами доби сталінізму. Гадаємо, що читач в цьому переконався, особливо співставляючи факти минулого із сучасним процесом розбудови незалежної української держави, проголошеної Актом Верховної Ради України 24 серпня 1991 р.

Аналіз перебігу подій 20-х — початку 50-х рр. засвідчує, що перетворення України у державну, політичну і духовну провінцію сталінської імперії відбувалось не автоматично. Воно жорстко і послідовно спрямовувалось центром.

Основним знаряддям цих дій Сталіна і його оточення стала партійна організація України. Це не означає, як підтверджують факти, що серед керівників КП(б)У або серед її рядових членів не було свідомих українців, тих, хто щиро прагнув поліпшити життя свого народу, сприяти його самореалізації. Достатньо згадати імена О. Я. Шумського, М. О. Скрипника, М. Г. Хвильового, інших політичних діячів і митців, щоб переконатись, що це не так. Прагнення і практична діяльність цих людей набули особливого значення за умов політики «коренізації» (а відтак і «українізації»), коли здавався можливим синтез просякнутих інтернаціоналізмом комуністичних ідей з національним відродженням. Однак ці уявлення невдовзі були безжалюбно спростовані. Форсовано-примусова колективізація, придушення критичного мислення серед самих комуністів, кристалізація владно-каральних структур на тлі загострення соціально-економічної ситуації — все це було ув'язане сталінським керівництвом з рішучим наступом на «коренізацію» і «українізацію», на ліквідацію «націоналістичної небезпеки» або так званих «національних ухилів»¹⁷.

Саме з цього часу і до останніх років існування сталінської і постсталінської системи загроза «українського буржуазного націоналізму», «націонал-ухильництва» та інших «національно забарвлених» проявів стали одним з основних важелів у руках партійно-державного керівництва, за допомогою якого здійснювався перманентний політичний терор на Україні, що, власне, дозволяло утримувати її у складі колишнього СРСР.

Спрямовуючи вістря атак проти українського національного відродження 30-х рр., партократія винищила і тих комуністів, з діяльністю котрих гіпотетично або фактично це відродження було пов'язане. Тут варто звернути увагу, що останнім часом у деяких публікаціях спостерігається спрощений підхід в оцінках діяльності цих людей, потяг до формування виключно негативного ставлення до цих непересічних осіб. Серед них насамперед слід назвати М. О. Скрипника. Про історію фабрикації П. П. Постишевим та іншими діячами так званого «національного ухилу» Скрипника докладно йшлося в цій публікації¹⁸.

Зовсім не ідеалізуючи М. О. Скрипника, знаючи, зокрема, про жорсткий, а часом і жорстокий характер його як політика, хочу тим не менш застерегти проти «однолінійного» тлумачення його діяльності. Ось у одній із статей читаємо, що конфлікт між Всеукраїнською академією наук (ВУАН) і наркоматом освіти наприкінці 20-х рр., був конфліктом «між віцепрезидентом ВУАН, головою правління академії Сергієм Єфремовим і наркомом освіти Миколою Скрипником. Єфремов невідступно відстоював автономію академії, а Скрипник волів «приручити» академіків, і не одного — двох, а загалом всіх»¹⁹.

Документи і факти свідчать, що такого роду тлумачення мають упереджений характер. Хоча ставився М. О. Скрипник до С. О. Єфремова неприязно, таким же чином ставились до останнього інші керівні діячі, серед

яких були такі впливові особи, як Л. М. Каганович, С. В. Косіор, П. П. Любченко, А. А. Хвиля, В. А. Балицький та ін. Відомо й те, як ворували з С. О. Єфремовим академік М. С. Грушевський та його прибічники, що також сприяло поваленню віце-президента ВУАН, котрий не приймав не тільки Радянську владу, а й тих, хто, відсунувши свої колишні і справжні переконання, співпрацював і загравав з нею. Для автора цих рядків найвлучнішою і історично виправданою залишається характеристика, яку дав М. О. Скрипникові найбільш об'єктивний його біограф, дослідник з Мюнхена І. Кошелівець: «А тим часом Скрипник, зокрема, цей Дон-Кіхот, який хотів сполучити несполучне: вірність ленінським заповітам з боротьбою за суверенність української культури, незалежнення її від Москви, фанатичний оборонець української мови — постать, котра не втрачає привабливості й тепер, коли Україна стає самостійною державою»²⁰.

Ще один принциповий момент. У процесі роботи над рукописом з його фрагментами автор знайомив тих, чії поради вважав необхідними і корисними. І ось від однієї літньої людини надійшов письмовий відгук, у якому висловлена незгода з «нещадною критикою всіх колишніх керівників республіки, а також діячів культури часів культу особи Сталіна. Ще зовсім недавно ми їх реабілітували, викликали співчуття у народі як до жертв сталінізму, а тепер починаємо писати, що і Косіор, і Любченко, і Чубар, і Петровський, і Постишев були холоуями Сталіна і винуватцями репресій... На мою думку, другий захід на знищення жертв сталінізму залишить пустелю в нашій історії»²¹.

Що сказати з приводу цих міркувань? Не про «друге винищення жертв сталінізму» йдеться, а про те, щоб підкреслити: дуже просто винуватцем усіх злочинів і проблем оголосити лише Сталіна. Але ж це була б надто «зручна правда». Він діяв не сам і не тільки через своїх беззастережних поплічників-кар'єристів (на кшталт Кагановича чи Берія). Провідниками своєї антилюдяної політики він зробив й тих діячів, за плечима котрих були роки випробувань, життєвий досвід, які самі і у розмовах між собою (а є чимало свідчень цього) об'єктивно оцінювали хибність сталінської політичної лінії. Оцінювали, але при цьому втілювали цю лінію в життя. Саме тому є підстави вважати їх не тільки жертвами сталінізму, а й винуватцями багатьох трагічних подій. І казати про це слід не для того, щоб зводити рахунки, а для того, щоб цей урок був врахований новими поколіннями керівників.

До речі, як і в каральних органах (де кати перетворювались на жертв після того, як виконували свою роботу), в партійній ієрархії теж діяв принцип «Мавр зробив свою справу — Мавр може йти». Не випадково наприкінці 30-х рр. об'єктами «великого терору» стали діячі, котрі у 20-ті — на початку 30-х рр. були ревними провідниками «генеральної лінії», трошили всілякого роду «опозиції» та «ухили», щоб зрештою їх самих поглинув Молох тоталітаризму. Такий розвиток подій був логічним наслідком класової політичної «моралі», дбайливо підтримуваної і в довоєнний, і в повоєнний час теорії «загострення класової боротьби». Комуністичні діячі України досліджуваного періоду, тисячі рядових членів партії були заложниками системи, яку вибудовували власними руками і яка завжди виявлялася гранично безжальною не тільки до своїх ворогів, а й до своїх адептів.

Ось чому заборона КПРС (на правах обласної організації якої діяла також заборонена Компартія України) і ліквідація колишнього СРСР — а це сталося саме під час роботи автора над рукописом цього матеріалу — можн

вважати подіями принципового значення. Вони символізують відхід у історичне минуле тієї системи, яка ніколи не давала і не дала б Україні можливості стати державою у повному розумінні цього слова.

Слід також підкреслити, що уваги дослідників потребують питання опору сталінській нищівній політиці в Україні, де не було відверто опозиційних виступів вищих керівників, але, як свідчать документи, був обережно-латентний опір, спроби пом'якшити антилюдянсть «генеральної лінії». В низових же ланках такий опір був більш виразним і його, на нашу думку, варто проаналізувати окремо.

А. Авторханов у книзі «Імперія Кремля» зазначає, що аналіз жертв «великого терору» 30-х рр. засвідчує: «саме серед української партійної та безпартійної інтелігенції жертв терору було у декілька разів більше, ніж у центральних областях Росії»²².

Цікаво, що навіть Л. Д. Троцький свого часу визнавав, що «ніде репресії, чистки, придушення і всі інші види бюрократичного хуліганства в цілому не досягли таких страшних розмірів, як на Україні, в боротьбі з могутніми прихованими силами в українських масах, що прагнули більшої свободи і незалежності»²³.

Ці слова політика, котрий, до речі, свого часу відверто виявляв до бажання українського народу «більшої свободи і незалежності» вельми цинічне і негативне ставлення, слід визнати точними.

Сподіваємось, уважні читачі даного матеріалу в цьому переконались. Разом з тим, на нашу думку, варто продовжувати роботу по дослідженню історії політичного терору в Україні, створенню своєрідного реєстру злочинів тоталітаризму на її терені у 20-ті — 50-ті рр. У надрукованих статтях ми торкнулися лише деяких основних сфабрикованих справ і процесів, а також окремих людських доль, понівечених жадливою «механікою» сталінізму. Безсумнівно, що їх більш повне вивчення і дослідження повинно стати колективною справою.

Поки що таких колективних і скординованих зусиль вочевидь бракує історикам України. А приклад творчої співпраці продемонстрували літератори, група котрих під керівництвом О. Г. Мусієнка підготувала книгу про 153-х письменників України, які стали жертвами сталінського терору у довоєнний і повоєнний періоди²⁴. Тим же колективом підготовлено мартиролог українського письменства, в якому поіменно названі жертви режиму протягом 1917 — 1986 рр. Нині триває робота над створенням мартиролога української культури, в якому будуть названі репресовані журналісти, композитори, кобзарі, театральні працівники, художники, і водночас розпочалось укладання мартиролога української науки. Всі три томи будуть об'єднані спільною назвою «Алтар скорботи»²⁵.

Спількою письменників України, Народним рухом України, Інститутом українознавства, видавництвом «Український письменник», редакцією газети «Літературна Україна», Державним архівом-музеєм літератури й мистецтва, Державним музеєм літератури засновано громадський благодійний Фонд «Мартиролог України», завданням якого є видання серіалу книг — мартирологів²⁶. Гадаємо, в цій благородній роботі можуть і повинні взяти участь і професійні історики, котрі працюють в системі Академії наук України.

На нашу думку, велика і плідна робота може бути здійснена і через Асоціацію дослідників голоду-геноциду 1932 — 1933 рр. в Україні. Авторів цих рядків довелось виступати на організованому Асоціацією «круглому столі» на тему «Геноцид в Україні», який відбувся в рамках програми

Всесвітнього форуму українців (Київ, серпень 1992 р.). Робота «круглого столу», в якій брали участь закордонні (зокрема, О. Субтельний; текст свого виступу надіслав із США історик Дж. Мейс), а також вітчизняні дослідники, засвідчила необхідність продовження наукового вивчення проблеми походження і наслідків голодомору початку 30-х рр. в Україні. На нашу думку, найближчим часом можна було б підготувати багатотомне видання «Голод 1932 — 1933 рр. в Україні: документи, свідчення сучасників, оцінки істориків», яке дозволить розкрити один з найтрагічніших аспектів сталінської політики щодо України. Складовою частиною цього видання могли б стати матеріали, зібрані комісією Конгресу США з питань голоду в Україні у 1932 — 1933 рр., які, на жаль, ще й досі не оприлюднені у нас²⁷.

Гадаємо, що реальну організаторську роль у згуртуванні дослідників проблем розвитку України у добу сталінської диктатури міг би відіграти «Український історичний журнал». Ті статті і матеріали, що надійшли як відгук на публікацію «Сталінізм і Україна», можуть стати основою збірника статей з цієї проблематики. Для аналогії нагадаю, що саме з публікації окремих матеріалів у газеті «Літературна Україна» розпочалась підготовка вже згаданої книги «З порога смерті».

Говорячи про можливості організаційного оформлення дослідницьких зусиль науковців, варто коротко торкнутись і деяких тенденцій, що виявились в останній час у вітчизняних публікаціях про події 20—30-х рр. Одна з таких тенденцій — бажання підтвердити, що організації, за участь в яких були репресовані визначні представники української науки і культури, реально існували. Саме таку точку зору, зокрема, прагне обстоювати С. І. Білокінь стосовно «Спілки визволення України (СВУ)», підкреслюючи, що всі публікації про цю організацію, які з'явились на початку горбачовської «перебудови», мали реабілітаційний пафос, «а сенс радянських реабілітацій все-таки глибоко порочний»²⁸.

Які ж аргументи на користь своєї версії наводить С. І. Білокінь? Він пише: «Річ у тім, що по війні за кордоном... СВУ «відновила свою діяльність». Туди виїхала Наталя Павлушкова, з якої почались арешти в цій справі, вона й виступила там із заявою, що СВУ справді існувала, справді боролася проти режиму, проти більшовиків. Більше того: то там, то тут почали зголошуватись різні люди — Дмитро Левчук, Василь Плющ, Олекса Калинник, Валентин Коваль, Василь Буряк. Вони теж посвідчили існування СВУ, заявили, що так, правда, вони теж ще в Краю знали про неї, брали навіть участь у її діяльності. Група людей організаційно оформилась, Наталю Павлушкову обрали на почесного голову Спілки, почали видавати два журнали, випустили два збірники матеріалів»²⁹.

В своїй статті я, зокрема, звертався до однієї з книг В. Плюща, де є розділ, присвячений «СВУ». Ось що говориться про джерела, які слугували авторові при написанні цього розділу: «Розділ про Спілку Визволення України та Спілку Української Молоді автор склав на підставі власних споминів, стенографічного звіту із судового процесу... тодішніх публікацій у советській пресі та на підставі великої літератури про СВУ й СУМ»³⁰.

Погодьмося, що при всій повазі до такої джерельної бази її вочевидь недостатньо для спростування того, що «СВУ» як розгалужену, струнку і «цілком зіпівану» (як писав М. О. Скрипник) організацію вигадали «драматурги» з ДПУ. Так, слід погодитись з Н. Павлушковою, В. Плющем та з тими, хто поділяє їх погляди, що у 20—30 рр. (і пізніше) в Україні існував реальний, а не міфічний спротив Радянській владі, її каральним структурам. Поза сумнівом, ідейне середовище, до якого належав С. О. Єфремов та інші

обвинувачені у справі «СВУ», було антикомуністичним. Більше того, гадаємо, що на практиці були спроби чинити протидію тим чи іншим заходам Радвлади, вести свою лінію.

Однак все це навряд чи означає, що помилилися ті, хто — нехай і за умов панування КПРС — у 1989 р. реабілітував С. О. Єфремова та ін., адже їх реабілітація не означала, що комуністична влада «вибачила» їм їхній антикомунізм, їх виправдали за те, що в конструюванні тієї «СВУ», яка нібито робила ставку на іноземну інтервенцію та мала усталені зв'язки з українською еміграцією, вони не брали участі. Це за них зробили В. А. Балицький, Б. В. Козельський, В. М. Горожанін та інші представники «караючого меча революції», котрим потрібно було виправдовувати власне існування та здійснювати сталінську вимогу шукати «шахтинців» в усіх сферах суспільства.

А куди подіти свідчення тих, хто вижив й розповів, як саме з них вибивались зізнання (наприклад, свідчення Б. Ф. Матушевського)?

Не забуваймо, що, власне, єдиним оприлюдненим документом, який засвідчував «контрреволюційність» С. О. Єфремова, був щоденник. Місце його зберігання виказав родич Н. Павлушкової — М. П. Павлушков, котрого вважали лідером «СУМу» і котрий одним з перших, не витримавши тиску, дав розгорнуті свідчення. Саме ті, яких від нього добивались слідчі.

Можна припустити, прагненням хоч якоюсь мірою виправдати свого родича продиктовані твердження Н. Павлушкової, що Микола Павлушков на судовому процесі використовував надану йому трибуну, акцентуючи «на ідеях опору, боротьби проти тоталітарного режиму, пропаганді ідеї терору»³¹. Не створюймо нових міфів! М. П. Павлушков грав ту роль, яку йому відвели в політичному спектаклі. Якби він справді хотів щось сказати, то сказав би, адже процес транслювався по радіо і правда — яка могла б бути куплена лише кров'ю — була б почута. Але в тім-то й справа, що фактично всі підсудні говорили те, чого в принципі від них вимагали. Щоб досягти саме такого результату, в кожному конкретному випадку слідчі шукали індивідуальні засоби шантажу³².

Нарешті хочу нагадати, що і нині в суспільстві є ті, хто продовжує обстоювати точку зору, згідно з якою «не судові процеси тридцятих — сорокових років були сфальсифіковані, а так звана «реабілітація»³³. То чи варто опинятись по один бік барикад з авторами такого роду сентенцій, з людьми, котрі при нагоді з задоволенням знов поженуть народ палицями в «рай» за колючим дротом та ще й при цьому будуть доводити юридичну й історичну правоту своїх дій?

Ось чому — і це варто ще раз підкреслити — всебічна дослідницька робота по вивченню всілякого роду справ і процесів в Україні у 20-ті — на початку 50-х рр. повинна бути продовжена. Зокрема, варто приділити увагу процесу «Союзу Кубані й України», який був не менш провокативним, ніж справа «СВУ»³⁴.

На жаль, авторів цих рядків не вдалося приділити належної уваги діям сталінської тоталітарної держави щодо церкви в Україні. Це — окрема і розлога тема, яка, сподіваємось, стане об'єктом спеціальних досліджень³⁵.

Окремого аналізу у контексті опору сталінізмові і українського національно-визвольного руху потребують дії Української повстанської армії. До цієї теми вітчизняні дослідники тільки починають підступати. Як відзначено у одній з публікацій, «після закінчення другої світової війни УПА вступила у смертельну боротьбу із людиноненависницьким сталін-

ським режимом. Ця боротьба була надзвичайно виснажливою, важкою і кривавою»³⁶.

Варто, однак, описати не тільки цю боротьбу, а й дії НКВС — МВС — МДБ проти УПА і українського партизанського руху 40—50-х рр. Тільки тоді, коли всі аспекти взаємної протидії будуть неупереджено вивчені, вітчизняна історіографія зможе нарешті скласти належну оцінку цим практично не дослідженим питанням історії України.

Під час наукової конференції, присвяченої 50-річчю УПА (Київ, серпень 1992 р.), на якій був присутній і автор цих рядків, лунали голоси, що буцімто все ще не достатньо матеріалів і документів для висвітлення її історії. Навряд чи можна погодитись з такими думками. Тих архівів, які вже зараз відкрились вітчизняним дослідникам, спогадів учасників СУН-УПА, матеріалів, виданих за кордоном, цілком достатньо, щоб робити перші кроки, підготовувати видання, що дозволять широкому громадському загалу мати об'єктивне уявлення про ці проблеми. Принагідно хотілося б зауважити, що для сучасного посткомуністичного суспільства питання історії ОУН-УПА — це не тільки політична, наукова, а й, сказати б, моральна проблема. Адже людей, котрих радянська пропаганда й офіційно затверджені «штатні» борці з «українським буржуазним націоналізмом» оголошували «зрадниками», «фашистськими посіпаками», «безбатченками» тощо навряд чи можна — навіть за допомогою офіційних рішень — перетворити в героїв. Потрібна копітка і чесна робота по зруйнуванню старих стереотипів, по відродженню істини.

Слід зауважити, що «білою плямою» все ще залишається діяльність ДПУ — НКВС — МВС — МДБ в Україні у досліджуваній період. З'явилися лише деякі публікації, що торкаються окремих аспектів у цієї діяльності³⁷.

Бракує об'єктивних публікацій і про тих, хто ці органи очолював і спрямовував їх роботу (наприклад, про В. М. Манцева, В. А. Балицького, С. Ф. Реденса, І. М. Леплевського, О. І. Успенського, О. І. Серова та інших, хоча на даний час з'явилося чимало праць про «сталінських наркомів», котрі очолювали відповідні центральні структури³⁸.

Гадаємо, що нині дослідникам вкрай важливо постійно слідкувати і враховувати надруковані в останні роки матеріали, які стосуються діяльності органів держбезпеки в 20—50-ті роки. Чимало з вже видрукованого дозволяє зрозуміти насамперед механізм фабрикації тих чи інших справ. Процитуємо у зв'язку з цим лише один документ. Це лист колишнього заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. П. Фриновського до Л. П. Берії: «Слідчий апарат у всіх відділах НКВС було поділено на «слідчих-колольників», «колольників» та «рядових»... «Слідчі-колольники» були підібрані зі скомпрометованих осіб. Вони безконтрольно застосовували биття заарештованих, у найкоротші терміни добивалися «свідчень» та вміли грамотно, мальовничо складати протоколи. Кількість заарештованих, котрі зізнавалися, день у день зростала. Тому потреба у слідчих, які вміли складати протоколи, була велика. «Слідчі-колольники» почали створювати при собі групи просто «колольників». Ці люди посилалися у Лефортово, викликали арештованих та розпочинали їх бити. Били доти, поки підслідні не давали згоду на свідчення.

Далі слідчий вів допит і замість протоколу складав нотатки. Після кількох таких допитів слідчий складав чернетку протоколу. Чернетку потім коректував начальник відповідного відділу, а від нього протокол, який ще не був підписаний, потрапляв на перегляд народному комісару Ежову, і інколи — мені.

У більшості випадків арештовані не погоджувалися з редакцією протоколу і заявляли, що на допиті цього не казали, та відмовлялися від підпису. Тоді слідчі нагадували арештованим про «колосьників» і підслідний підписував протокол. Коли Єжов коректував і редагував протоколи, то у більшості випадків він на власні очі не бачив арештованих. А якщо і бачив, то було це під час короткочасних обходів камер чи слідчих кабінетів.

При таких засобах слідства підказувалися прізвища. Дуже часто свідчення давали слідчі, та не підслідні. Чи знало про це керівництво наркомата — я та Єжов? Знали. Як реагували? Часто ніяк, а Єжов це навіть захоплював»³⁹.

Сподіваємось, що такого роду свідчення можуть бути серйозними контраргументами для тих, хто всупереч історичним фактам вважає, що не справи і процеси сталінської доби були сфальсифіковані, а реабілітація осіб, котрі по них проходили.

Деякі публікації останніх років дозволили з'ясувати обставини загибелі багатьох репресованих, а серед них і тих, про кого авторів цих рядків також доводилось писати. Так, у 1989 р. професор М. І. Панчук висунув версію про самогубство О. Я. Шумського⁴⁰. Я був більш обережним, і у 1991 р., коли вдалося вивчити слідчу справу Шумського, яка зберігається в Москві, та написати про останні 13 років його життя, зауважив: «Як свідчить офіційна довідка, він раптово помер на станції Кирсанів»⁴¹. Писав так не випадково, оскільки деякі деталі вказували на те, що Шумського було вбито. І ось у 1992 р. у пресі з'явилися свідчення безпосереднього організатора вбивства О. Я. Шумського в 1946 р., начальника служби «ДР» (диверсія й терор) МДБ СРСР П. А. Судоплатова: «У Саратові був знищений відомий ворог партії Шумський, ім'ям котрого, шумськизм — називалась одна з течій серед українських націоналістів. Абакумов, віддаючи наказ про цю операцію, посилався на вказівки Сталіна та Кагановича»⁴².

На нашу думку, варто продовжити дослідження теми, яку умовно можна сформулювати так: «Чекісти — винуватці і жертви репресій». Тут ще належить подолати чимало стереотипів, зокрема твердження про те, що до органів ВЧК, створених Ф. Е. Дзержинським, НКВС не мало ніякого відношення»⁴³, або такий підхід, за яким В. А. Балицький або Т. А. Строкач виявляються мало не героями, котрі протистояли свавіллю⁴⁴. Відомо, що в період «великого терору» в Україні було репресовано 1199 тільки керівних працівників НКВС⁴⁵. Гадаємо, що ще попереду робота по неупередженому вивченню їх трагічної долі, яка була типовою і для багатьох рядових працівників тогочасних органів. У зв'язку з цим назрілою є потреба створення повноцінної, не враженої примітивним романтизмом або навмисним замовчуванням «незручної» правди історії існування цих органів в Україні.

17 квітня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», в якому, зокрема, зазначається: «Особливо тяжкою спадщиною минулого є масові репресії, які чинились сталінським режимом та його провідниками в республіці. При судових і позасудових розправах грубо нехтувались норми Конституції, покликані охороняти права і свободи громадян, елементарні норми судочинства.

Відмічаючи, що частину осіб, репресованих у 30—40-х і на початку 50-х років, уже поновлено в правах...

Верховна Рада Української РСР вважає, що реабілітація жертв політичних репресій повинна охоплювати увесь період після 1917 року до моменту набрання чинності цим Законом і поширюватись на осіб, необгрун-

товано засуджених за цей час судами Української РСР або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення у примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру»⁴⁶.

Немає сумніву, що застосування цього, хоча й далеко не у всьому досконалого Закону, дасть значне збільшення кількості реабілітованих. Всього за період з 1953 р. в Україні реабілітовано понад 500 000 чоловік⁴⁷. Вже ця цифра дає уявлення про кількісний вимір репресій. Однак впевнено можна прогнозувати, що питання про кількість жертв сталінізму ще довго буде дискутуватись. Свого часу, після XX з'їзду КПРС, було з'ясовано, що з 1 січня 1935 р. по 22 червня 1941 р. репресіям у сталінському СРСР піддалися майже до 20 млн. чоловік, з них 7 млн. винесли вирок до розстрілу (це не рахуючи загиблих у таборах і на етапах)⁴⁸.

У лютому 1954 р. з'явилась ще одна цифра. У доповідній записці на ім'я М. С. Хрущова генеральний прокурор Р. А. Руденко, міністр внутрішніх справ С. М. Круглов та міністр юстиції К. П. Горшенін вказували, що з 1921 до 1954 р. «за контрреволюційні злочини було засуджено 3 777 380 чоловік, у тому числі до ВМП (вища міра покарання — Ю. Ш.) — 642 980 чоловік, до утримання у таборах і в'язницях на строк від 25 років й нижче — 2 369 220, на вислання та заслання — 765 180»⁴⁹.

Можна умовно вважати, що з моменту появи цих двох цифр виникли і два табори їх прихильників, зрозуміло, ворожі між собою. Представники першого табору схильні збільшувати кількість жертв сталінізму. Так Р. О. Медведєв доводить їх до 40 млн. чоловік⁵⁰, професор-емігрант І. Курганов (він помер наприкінці 60-х років) вважав, що під час революції та революційних перетворень, у невоєнний час СРСР втратив 66 млн. 700 тис. чоловік⁵¹. За підрахунками дослідника із США С. Максудова, за 1918—1953 рр. від 38 до 54 млн. громадян СРСР померли не своєю смертю (втрати у 1927—1938 рр. становили 9,8 млн. чоловік, а на Україні — 4,5 млн.)⁵².

У лютому 1990 р. у пресі з'явилось повідомлення про засідання Колегії КДБ СРСР, яка розглядала питання про реабілітацію жертв сталінізму. У повідомленні підкреслювалось, що «копіткий аналіз архівних документів, виявлених у ході роботи по реабілітації, дозволив визначити масштаби репресій», а далі вказувалось, що у 1930—1953 рр. за обвинуваченнями у контрреволюційних, державних злочинах судовими і всякого роду позасудовими органами винесені вирoki і постанови стосовно 3 778 234 чоловік, з них 786 098 чоловік розстріляні⁵³.

Ця публікація стала своєрідним поштовхом для тих, хто вважає завищеними дані прихильників першого табору і хто, використовуючи доступні їм архівні документи, обстоює думку про те, що весь період 30-х і початку 50-х рр. у виправно-трудовах таборах «політичних» пройшло 2,1—2,3 млн. чоловік, а у виправно-трудовах колоніях 1,1—1,2 млн. чоловік. Отже, загальна кількість репресованих за цей період за політичними мотивами складає 3,2—3,5 млн. чоловік⁵⁴.

За даними В. В. Цапліна, у 1927—1938 рр. померло від голоду й загинуло у місцях ув'язнення близько 7,9 млн. чоловік. Окрім того, 2 млн. чоловік залишили територію СРСР⁵⁵. У 1939 р. через табори, колонії, тюрми та інші місця ув'язнення пройшло 2 млн. 103 тис. чоловік, з них загинуло не менше 525 тис. чоловік⁵⁶.

«Де ж правда? — запитує С. І. Білокінь. — Напевно сьогодні не відповідь на це запитання ніхто»⁵⁷. На жаль, так. Для об'єктивної відповіді на запитання про кількість жертв сталінізму потрібне ґрунтовне опрацювання документів ДПУ — НКВС, а також документів відомчих архівів КДБ і МВС. Наскільки відомо авторові цих рядків, в Україні й дотепер відсутні фахівці, котрі б спеціально вивчали статистику жертв сталінізму.

І все-таки ризикну висловити власну точку зору. Ті документальні й статистичні матеріали, які я мав у своєму розпорядженні протягом роботи над цим рукописом, дозволяють стверджувати, що не менше 10 млн. української людності, представників інших народів, що мешкали в Україні, стали жертвами репресивної політики режиму (враховуючи померлих від голодомору 1932—1933 рр.) тільки протягом 20-х — початку 50-х рр. Можливо, комусь ця цифра буде здаватись завищеною, а комусь, навпаки — не дуже значною. Що ж, прийемо її як робочу: пам'ятаймо, що йдеться про м і л ь й о н и людських доль. Автор готовий зважити на будь-які серйозно обґрунтовані корективи своєї версії.

На думку деяких закордонних українознавців, левову частку в'язнів сталінських концентраційних таборів становили українці. О. Калиник, наприклад, вважає, що 39 % всіх ув'язнених були українські політичні в'язні⁵⁸. Гадаємо, що це питання ще потребує уваги дослідників. Однак, скажімо, є така характерна цифра: за станом на 1 січня 1953 р. у національному складі 1 840 140 дорослих спецпоселенців (від 17 років й вище) українці посідали третє місце — 163 653 чоловіки (на першому німці — 788 975, на другому чеченці — 183 445)⁵⁹. На той же час серед 65 332 заслано-поселенців, засланих і висланих (без заарештованих й тих, хто був у розшуку) українці займали друге місце (21 %). На першому були росіяни (42,98 %), на третьому — євреї (5,12 %)⁶⁰.

Ми торкнулись лише деяких конкретних аспектів, що потребують ретельного вивчення. Підсумовуючи, варто сказати і про окремі принципові питання. Автор переконаний у необхідності продовжувати дослідження подій сталінської доби, поділяючи думку про те, що увага до діяльності Сталіна навряд чи зникне найближчим часом. Сталінізм — частина вітчизняної історії й історії людства, це не тільки система диктатури і терору, а й психологія мас (саме мас, а не народу).

Банальною і одночасно складною називає постать Сталіна американський професор А. Улам. Банальною до такого ступеня, що підтверджує відомий афоризм «Абсолютна влада розбещує абсолютно», а складною, оскільки «цей афоризм все ж не пояснює, чому Сталін зміг створити безпрецедентну в історії структуру особистої влади й здійснювати воїстину магічний вплив не тільки на свій народ, а й на світову громадськість. Це був гіпноз, що заважав людям побачити не тільки притаманну сталінізмові нелюдяність, а й очевидну абсурдність культу особи»⁶¹.

Те, що А. Улам умовно називає гіпнозом, можна розвіяти, подолати лише ґрунтовними науковими дослідженнями, які повинні бути вище будь-якої політико-ідеологічної кон'юнктури і базуватись на всебічному осмисленні документального і фактичного матеріалу. Історія України 20-х — початку 50-х рр. містить надзвичайну кількість саме такого невідомого раніше й неопрацьованого матеріалу.

Слід погодитись з думкою В. П. Наумова про те, що сталінський період «об'єктивно належить не тільки минулому — з його усвідомленням починається і процес ставлення соціально-активної особистості, яка відповідає новій історичній ситуації»⁶². І справді, знання і вилучення уроків

історії України у добу сталінізму допоможе зрозуміти, чому потрібна незалежна Українська держава її народові, від якої трагічної спадщини і в ім'я чого ми відмовляємось.

Хочу сказати і про ще одну принципову річ. Роки роботи над рукописом, знайомство з архівами, розмови із свідками багатьох подій, публікації, що з'явилися останнім часом і ввели в обіг нові документи,— все це змусило автора скорегувати попередні погляди на співвідношення сталінізму і ленінізму. Для мене ніколи не було сумніву у генетичному зв'язку цих явищ. Ніколи не вважаючи Леніна «різдвяним дідусем», я і сьогодні наполягаю на тому, що чимало «легальних» доказів цього можна було знайти і в сталінські, і в «застійні» часи не в архівних секретних сховищах, а у ленінському зібранні (згодом так званому «повному» зібранні) творів, а відтак те «прозоріння», завдяки якому деякі вітчизняні публіцисти та історики розгледіли в Леніні диктатора й антилюдяного вождя, було свого роду політичним театром.

Інша річ, що публікації деяких невідомих документів в останні роки⁶³ дозволяє авторові однозначно поділити позицію, згідно з якою «Ленін був один з ініціаторів використання соціальної брехні й насильства як методів розв'язання політичних проблем»⁶⁴. Тобто саме тих фундаментальних методів, які засвоїв і якими майстерно користався Сталін. Ось чому, спокутуючи хоч і не дуже значний, але все-таки гріх колишнього ідеалізму, хотілося б, зокрема, привернути увагу дослідників до необхідності пересмислення проблеми «Ленін і Україна»⁶⁵. Її об'єктивне вивчення дасть ключ для розуміння багатьох подій 20-х — 50-х рр. в Україні.

Коли робота над цим рукописом була у розпалі, в Москві у серпні 1991 р. в атаку перейшли сили, які не могли уявити собі майбуття без «єдиного і неділимого» Союзу РСР. Було здійснено те, що кваліфікується як спроба державного перевороту. На щастя, ця спроба успіху не мала. Однак не дуже важко уявити, що було б в разі перемоги ГКЧП (Государственного комитета по чрезвычайному положению в СССР). Коли автор цих рядків почув у «Зверненні до радянського народу», з яким виступив ГКЧП, серед іншого слова про те, що «гідність і честь радянської людини повинні бути відновлені у повному обсязі»⁶⁶, а також заклик «покласти край нинішньому смутному часу»⁶⁷, стало зрозуміло, що справа Сталіна живе, хоч поки що не перемагає.

Мені вже доводилось висловлювати свої міркування з приводу можливих шляхів реанімації тоталітарного режиму⁶⁸. Створюваний певними колами імідж «націоналістичної загрози», яка ототожнюється з природним прагненням народів колишнього СРСР самоідентифікуватись і створити власну державність, нестримна соціальна демагогія для дискредитації соціально-економічних і політичних реформ, паразитування на реальних господарських труднощах, нарешті, з огляду на те, що практично вся колишня номенклатура залишилась в старих або знайшла ще «тепліші» кабінети, латентний опір демократичним перетворенням — це лише деякі засоби дій «вічно вчорашніх» у їх зусиллях повернути «тверду руку».

Альбер Камю говорив: «Жодне із зол, які тоталітаризм береться лікувати, не може бути гіршим самого тоталітаризму». Це правильно. Однак треба зрозуміти й інше: щоб не спалахнула хвороба самого тоталітаризму, необхідна розумна і ефективна профілактика. Сподіваюсь, що саме цьому слугуватиме і моя праця, що вона хоч малою мірою допоможе створенню такого суспільного устрою, в якому ніколи не буде місця тому, що В. Г. Короленко, характеризуючи перші роки більшовицької влади, називав «систе-

матизованою люттю»⁶⁹. Автор переконаний, що свобода і демократія необхідні Україні не тільки як ідеали, а й можливі як повсякденна практика, як реальність, котра ніколи не дасть відродитися левіафану сталінізму.

Складаю щиросердну подяку всім, хто сприяв появі цього матеріалу, а в першу чергу В. І. Пристайку, С. І. Сіренку, Р. Я. Пирогу, Г. П. Глазунову, Н. П. Бірюковій, І. Л. Комаровій, В. А. Погребняку, Л. І. Полярній, Н. І. Гиренко. Спасибі редакції «Українського історичного журналу», насамперед головному редактору М. В. Ковалю та його заступнику В. М. Волковинському за інтерес до моєї роботи й згоду її оприлюднити. Віддаю належне постійному рецензентові цих статей професорові С. В. Кульчицькому та редакторові Ю. С. Ганжурову за їх увагу, вимогливість і одночасно доброзичливе ставлення. Вдячний всім, хто відгукнувся на публікацію, а серед них особисто кандидату технічних наук В. А. Золотарьову з Харкова, доктору Любові Поврозник з Лондона, професорові Станіславу Овсицькому з Любліна. Особлива вдячність — моїй дружині і донькам, котрі надто багато часу провели без мене в ім'я того, щоб цей матеріал побачив світ.

Київ, 1986—1992 рр.

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—6, № 7/8, 9, 10/11.

¹ Виразну характеристику Т. А. Строкачу дав ад'ютант для особливих доручень при начальникові Українського штабу партизанського руху О. Д. Русанов, котрий, зокрема, свідчив: «Строкач змів завоювати авторитет і у великих, і у малих начальників. Сталін дуже любить й цінує Строкача, часто телефонує йому і надсилає подарунки». (Цит. за Б і л а с І., Сталін. Берія, Ковпак... Невідома партизанська війна мовою документів // Літ. Україна.— 1992.— № 26).

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 24, спр. 2775, арк. 9.

³ В Верховном Суде СССР // Известия.— 1953.— 24 дек.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Визволенню підлягали близько 1 млн. засуджених.

⁸ К а т к о в Н. Ф. Восстановление исторической правды и справедливости. Хроника реабилитации жертв политических репрессий 20—50-х годов // Вопр. истории КПСС.— 1991.— № 9.— С. 83—84.

⁹ А в т о р х а н о в А. Технология власти.— М., 1991.— С. 452.

¹⁰ З е м а к о в В. Н. Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные. Статистико-географический аспект // История СССР.— 1991.— № 5.— С. 154.

¹¹ Там же.

¹² К а т к о в Н. Ф. Назв. праця.— С. 84.

¹³ Там же.— С. 85.

¹⁴ Ось як описував цю подію свідок: «Біля Мавзолею юрмилося чоловік 200. Було холодно. Всі думали, що виносити саркофаг з тілом Сталіна будуть через головний вхід. Ніхто не звернув уваги, що ліворуч від Мавзолею стояли дерев'яні щити, над якими горіли електролампочки...

З бокової двері Мавзолею солдати винесли скляний саркофаг й повантажили його в машину. Скориставшись тим, що нас ніхто не чіпав, ми відійшли наліво й зупинились навпроти щитів. От тут ми і побачили, що за щитами солдати копають могилу...

Годин у 10 — на початку 11-ї з'явилась жінка (гадаю, що це була С. Аллілуєва)... Потім з'явилась чорна легкова машина, з якої вийшов військовий... Об 11 годині військовий начальник повернувся до машини і поїхав. Через деякий час на майданчику біля щитів... з'явився чоловік у темно-сірому пальті, потім винесли обшук червоним туну... І в цей момент до нас підійшов чоловік у цивільному і ввічливо попрохав піти з Червоної площі... Ні кіно-, ні телереporterів у той час біля Мавзолею не було» (С т р е л к о в В. Свидетельствую...// Аргументы и факты.— 1988.— № 50).

¹⁵ К о с т и к о в В. Сумерки свободы.— М., 1991.— С. 4.

¹⁶ К о н к в е с т Р. Жатва скорби. Советская коллективизация и терор голодом.— Лондон, 1988.— С. 485.

¹⁷ Наслідки «контрукраїнізації» переконливо подав Я. Р. Дашкевич. Д а ш к е в и ч Я. Політичне ошукаство чи провокація?... // Літ. Україна.— 1990.— № 40.

¹⁸ Ш а п о в а л Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн.— 1991.— № 8.— С. 35—41; № 9.— С. 33—38.

¹⁹ С и д о р е н к о О. «Підлішого часу не було...» Як і чому було сфабриковано справу так званої Спілки визволення України // Вечірній Київ.— 1991.— 15 трав.

- ²⁰ Наближення // Літ. Україна.— 1992.— 30 липня.
- ²¹ Архів автора.
- ²² Авторханов А. Империя Кремля // Дружба народов.— 1991.— № 2.— С. 199.
- ²³ Цит. за: Конквист Р. Назв. праця.— С. 397.
- ²⁴ З порога смерті. Письменники України — жертви сталінських репресій. Упорядник О. Г. Мусієнко.— К., 1991.— Вип. 1.— 494 с.
- ²⁵ Від «З порога смерті» до «Олтаря скорботи». 10 запитань наших читачів Олексі Мусієнку // Літ. Україна.— 1992.— № 32.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Oral History Project of the Commission of the Ukraine Faivne. Ed. bi J. E. Mace and L. Heretz. — Washington, 1990.— Vol. 1.— 582 p.; Vol. 2.— 583—1166 p.; Vol. 3.— 1167—1734 p.
- ²⁸ Білокін С. СВУ — опера ГПУ? // Наш час.— 1992.— № 12.
- ²⁹ Там же.
- ³⁰ Плещ В. Борьба за Украинскую державу под Советской властью. Підпільні Українські організації в Україні у 1920—1941 роках. Розгром української еліти й українського селянства.— Лондон, 1973.— С. 48.
- ³¹ Білокін С. СВУ — опера ГПУ? // Наш час.— 1992.— № 12.
- ³² У 1992 р. киянка Тетяна Лыченко в листі до газети «Рада» написала, що ще в дитинстві бачила і спілкувалась з С. О. Єфремовим. Він мешкав у Києві на вулиці Гоголівській у будинку директора 1-ї трудової школи В. Ф. Дурдуківського, сестра котрого, Онисія, фактично була дружиною Сергія Олександровича. «Вже під час фашистської окупації,— згадує автор листа,— ми з мамою зайшли до Онисії Дурдуківської і вона розповіла, що Сергію Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи кохану, підписав все, що від нього вимагали...» (Рада.— 1992.— 27 березня).
- ³³ Жданов С. Так был или не был состав преступления? // Политический собеседник.— 1991.— № 1.— С. 62.
- ³⁴ Ось що пише у зв'язку з цим Г. Костюк: «Справою «Союзу Кубані й України» ГПУ вдарило по кубанській українській інтелігенції, маючи на увазі насамперед її природне тяжіння до України. У зв'язку з цією справою було заарештовано і на Кубані, і на Україні багато людей — професорів, учителів, студентів...
У нашому інституті в цій «липовій» справі, як підказує моя пам'ять, заарештували тоді таких студентів: Орел, Іван Теліга, Семен Підгайний і Віра Рубайло». (Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади.— Едмонтон, 1987.— Кн. 1 — С. 125—126).
- ³⁵ Досить сказати, що в добу сталінізму тільки в Українській автокефальній православній церкві було знищено 34 єпископи, близько 2000 священників і інших церковнослужителів. (Розтальний В. Митрополит — мученик // Голос України.— 1992.— 19 черв.).
- ³⁶ Киричук Ю. Історія УПА.— Тернопіль, 1991.— С. 52.
- ³⁷ У истоков. Страницы истории органов госбезопасности Украины // Вечерний Киев.— 1989.— 10 янв.; Ростальний В. Тероріада // Сільські вісті.— 1990.— 6—9, 11 груд.; Усенко І. Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України.— 1990.— № 2.— С. 43—53.
- ³⁸ Десять «железных» наркомов // Комсомольская правда.— 1988.— 29 сент.; Антонов-Овсеенко А. Карьера палача // Звезда.— 1988.— № 9.— С. 141—164; 1989.— № 5.— С. 72—109; Некрасов В. Генрих Ягода // Советская милиция. 1990.— № 1.— С. 16—23; Некрасов В. Николай Ежов // Там же.— № 2.— С. 21—25; Некрасов В. Лаврентий Берия // Там же.— № 3.— С. 18—24; Яма // Неделя.— 1980.— № 44; Тополянский В. Ежов: портрет палача // Независимая газета.— 1991.— 4 дек.
- ³⁹ Цит. за: Заика Л. К., Бобринев В. А. Заговор против права // Молодая гвардия.— 1991.— № 2.— С. 222—223.
- ⁴⁰ Панчук М. І. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле — заради майбутнього.— К., 1989.— с. 331.
- ⁴¹ Шаповал Ю. Клинок не дістав серця. Як колишній нарком освіти України боронив своє чесне ім'я // Вітчизна.— 1991.— № 9.— С. 161; Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна // Укр. іст. журн.— 1991.— № 11.— С. 19.
- ⁴² Геворкян Н., Петров Н. Теракты. Действующие лица и исполнители // Московские новости.— 1992.— № 31. В цій же публікації зазначається, що у травні 1938 р. у Роттердамі «в умовах підпілля, виконуючи завдання ЦК ВКП(б)». П. А. Судоплатов особисто «побирав» Є. Коновальця. За свідченнями самого П. А. Судоплатова, у повосинний час «за вказівкою члена Політбюро ЦК ВКП(б) і першого секретаря ЦК КП(б) України Хрущова за планом, розробленим МДБ УРСР й схваленим Хрущовим, у м. Мукачеві був знищений Ромжа — глава греко-католицької церкви, яка чинила активний спротив приєднанню греко-католиків до православ'я».
- ⁴³ На сторожі безпеки Вітчизни. Відповіді Голови Комітету державної безпеки Української РСР генерал-майора М. М. Голушка на запитання редакції газети «Радянська Україна» // Рад. Україна.— 1988.— 9 серп.
- ⁴⁴ Там же.
- ⁴⁵ Там же.
- Всього за «контрреволюційні злочини» у 1934—1939 рр. було засуджено 218⁰⁰⁰ співробітників НКВС. (Пірожков В. И еще о реабилитации // Неделя.— 1990.— № 20)
- ⁴⁶ Відомості Верховної Ради УРСР.— 1991.— № 22.— С. 571.
- ⁴⁷ На середину 1990 р. кількість реабілітованих у тодішньому СРСР становила понад 2 млн. чоловік. (Правда.— 1990.— 6 июня.)

- ⁴⁸ Див.: Микоян С. «Аскетизм» вождя. Размышления о некоторых сюжетах из жизни Сталина // Огонек.— 1989.— № 15.— С. 30.
- ⁴⁹ Дугин А. Н. Говорят архивы: неизвестные страницы ГУЛАГа // Социально-политические науки.— 1990.— № 7.— С. 95.
- ⁵⁰ Трагическая статистика // Аргументы и факты.— 1989.— № 5.
- ⁵¹ «Три цифры» из нашей истории // Аргументы и факты.— 1990.— № 13.
- ⁵² Полян П. Человек и большой террор // Знамя.— 1990.— № 1.— С. 223.
- ⁵³ В Комитете государственной безопасности СССР // Правда.— 1990.— 14 февраля.
- ⁵⁴ Солженицын, Рыбаков: технология лжи // Военно-исторический журнал.— 1991.— № 7.— С. 71.
- ⁵⁵ Цаплин В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы // Вопр. истории.— 1989.— № 4.— С. 181.
- ⁵⁶ Цаплин В. В. Архивные материалы о числе заключенных в конце 30-х годов // Там же.— 1991.— № 4—5.— С. 161.
- ⁵⁷ Блокін С. Из спостережень над радянською статистикою // Літ. Україна.— 1992.— № 34.
- ⁵⁸ Плющ В. Назв. праця.— С. 107.
- ⁵⁹ Земсков В. Н. Назв. праця.— С. 154
- ⁶⁰ Там же.— С. 161.
- ⁶¹ Улам А. Гипноз Сталина // Известия.— 1991.— 29 мая.
- ⁶² О книге Д. А. Волкогонова «Триумф и трагедия: политический портрет И. В. Сталина» // Новая и новейшая история.— 1992.— № 2.— С. 52.
- ⁶³ Див.: Письмо В. М. Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС.— 1990.— № 4.— С. 190—193; Фальштинский Ю. Деньги для диктатуры пролетариата // Родина.— 1990.— № 11.— С. 40—47; В. И. Ленин: «Морали в политике нет» // Комс. правда.— 1992.— 12 фев.
- ⁶⁴ Дмитрий Волкогонов: «Ленинская крепость в моей душе пала последней» // Московские новости.— 1992.— № 29.
- ⁶⁵ Зразок неупередженого погляду на цю проблему дав Р. Конквест в книзі «Жива скорботи» у розділі «Український націоналізм і ленінізм» (Конквест Р. Назв. праця.— С. 46—72).
- ⁶⁶ Цит. за: Хроніка спору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчинену так званім ГКЧП у серпні 1991 року.— К., 1991.— С. 18.
- ⁶⁷ Там же.— С. 20.
- ⁶⁸ Шляхи до демократичної державності. Зустріч політологів за «круглим столом» // Політика і час.— 1992.— № 6.— С. 21; Укр. іст. журн.— 1992.— № 9.— С. 7—8.
- ⁶⁸ Короленко В. Письма к Луначарскому // Новый мир.— 1988.— № 10.— С. 200.

В. В. Павленко (Київ)

Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918—1920 рр.)

Основне досягнення уряду Української Народної Республіки полягало у відновленні державності українського народу. Одним з головних її атрибутів є, як відомо, наявність дипломатичних відносин з різними країнами. Тому після проголошення IV Універсалу Центральна Рада почала робити перші кроки в цьому напрямі, хоча відповідного закону уряд УНР ще не прийняв, і перші дипломатичні місії надсилалися згідно з ухвалою ради міністрів.

При гетьманові Павлу Скоропадському було прийнято Закон про посольства, яким визначалися штати двох їх категорій. Ці штати не відрізнялися від штатів російських посольств, лише посольства УНР, що відповідали російським другого розряду, названо посольствами першого розряду, а дипломатичні представництва третьої і четвертої категорій об'єднано в посольства другого розряду. Дипломатичний статус голови місії відповідає статусу посла.

Обмін першими послами Української Держави відбувся з країнами, з

якими гетьман Скоропадський уклав Брест-Литовський мирний договір і в яких вбачав своїх союзників у боротьбі проти більшовизму — Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією. При Директорії дипломатичні місії виїхали до деяких нейтральних держав, а згодом — і до країн Антанти. Уряд надавав великого значення добору дипломатичного корпусу, тому весь склад місій затверджувався Директорією. Це певною мірою обмежувало компетенцію міністра закордонних справ. Наприкінці свого існування Директорія мала дипломатичні відносини більш як з двома десятками держав.

Бажання встановити відносини з якомога більшою кількістю країн пояснювалося прагненнями правлячих кіл УНР довести світу наявність своєї державності, стати врівень з іншими суверенними державами.

При Директорії дипломатичні представництва УНР були трьох категорій. Відповідно, штат їх, як правило, складався з 14, 10 і 6 працівників. До першої категорії відносилися місії в Німеччині, Великобританії, США, Швейцарії; до другої — в Італії, Австрії, Туреччині, Румунії, Швеції, Норвегії, Голландії, Бельгії, Чехії і до третьої — в Данії, Фінляндії, Вірменії, Грузії, Болгарії, Греції, Угорщині, Ватікані. Проте іноді процес встановлення дипломатичних контактів штучно прискорювався, внаслідок чого члени місій навіть не встигали одержувати відповідні директиви і змушені були на місці виробляти власні інструкції. До того ж вони не мали оперативного зв'язку з міністерством закордонних справ.

Складне політичне та економічне становище УНР не дало можливості згодом на належному рівні утримувати свій дипломатичний корпус. Вже наприкінці 1919 р. його штат наполовину скоротився, оскільки зменшилися на 50 % витрати на заробітну плату співробітників, представницьку діяльність тощо¹.

Серед країн, з якими влітку 1918 р. встановив дипломатичні відносини Скоропадський, була і Болгарія. Спочатку планувалося відкрити генеральне консульство в Софії, а у Варні — віце-консульство. Однак через брак коштів дипломатична місія була направлена тільки до Софії, щоправда в ранзі посольства. Але його третя категорія свідчила про те, що Болгарії в міжнародних планах керівництва УНР відводилася другорядна роль.

Дипломатичну місію в Софії очолив історик О. Я. Шульгін, який користувався авторитетом в урядових і наукових колах. 29-річний випускник Петербурзького університету за короткий період існування УНР проявив себе як громадський і державний діяч. Під час Центральної Ради він був генеральним секретарем міжнаціональних справ, а згодом — міністром закордонних справ, при гетьманщині — членом ради міністрів, головою політичної комісії української делегації на переговорах з Радянською Росією.

Штат посольства складався з 8 осіб. Обов'язки між ними спочатку розподілялися так: посол — Олександр Шульгін, радник — Федір Шульга, секретар — Василь Драгомирецький, аташе — Іоаній Додул, старші урядовці — Петро Сікора і Дмитро Шелудько, молодші урядовці — Микола Лаврик і Юліан Налисник².

Про перші кроки цієї дипломатичної місії детально розповідається в щоденнику, який вели її співробітники. З нього дізнаємося, що 16 липня 1918 р. з Києва до Софії виїхали О. Шульгін, В. Драгомирецький, І. Додул, П. Сікора, Д. Шелудько, Ю. Налисник, М. Лаврик.

Під час зупинки у Львові Шульгін мав бесіду з деякими українськими діячами — депутатами австрійського парламенту. У Відні він зустрівся з послом УНР з Австрії Липинським, обмінявся візитами з радником болгар-

ського посольства Джибаровим (на той час посол Болгарії був відсутній). Члени української місії були на прийомі, влаштованому українським послом у Відні з приводу обміну між УНР і Болгарією грамотами про ратифікацію Брест-Литовського мирного договору. На ньому виступили Липинський і Джибаров.

28 липня українських дипломатів зустрічали в Софії представники міністерства закордонних справ Болгарії і мер міста. Посол і його канцелярія розмістилися в готелі «Болгарія», а члени місії — в інших готелях. 7 вересня Шульгін вручив царю Фердинанду вірчі грамоти.

Політичні погляди посла значною мірою впливали на курс дипломатичної місії. Про орієнтацію Шульгіна можна дізнатися з його листування з міністром закордонних справ Д. І. Дорошенком. Зокрема, він планував встановити тісні контакти з дипломатами країн Антанти, акредитованими в Софії, а також пропонував відрядити до США, Англії та Франції напівурядову, напівгромадську депутацію, бо вважав, що дальша орієнтація України на Німеччину недоцільна, оскільки остання, на його думку, неминуче зазнає поразки у війні. Посол розумів, що Антанта зацікавлена в появі на Сході сильної держави, якою могла б стати Україна, щоб мати противагу Німеччині і Росії. Однак внаслідок пронимецької позиції гетьмана Скоропадського, що склалася під впливом внутрішніх і зовнішніх обставин, вибір Антанти випав на Польщу.

Загрозу для незалежної України з боку більшовиків Шульгін вважав більш небезпечною, ніж з боку Німеччини, тому радив переконати правлячі кола країн Антанти не наполягати на виведенні з України військ кайзера. В той же час Шульгін розраховував на допомогу Антанти у захисті українського народу від бруталного поводження з ним німців. Поки Українська Держава міцно не стане на ноги, будь-яке її зближення з Росією небезпечно, пророкував дипломат. Таким чином, посол переконував уряд гетьмана в необхідності повернутися до зовнішньої політики, яку проводила Центральна Рада, коли він був міністром закордонних справ.

Разом з тим Шульгін припускав, що до настання зими війна закінчиться, і прийде «судний день», до якого уряд не готовий. «Де наше військо? Де аграрна реформа? На чьому боці симпатії народу?»³, — запитував він. Молодий політик мав рацію. Відсутність сильної армії, здатної обороняти державу від зовнішніх ворогів, невиділення селянам землі, внаслідок чого вони не підтримували національний уряд, помилка у виборі союзника і непідтримка Антантою української державності стали головними причинами падіння УНР.

Одразу після прибуття до Софії члени дипломатичної місії розпочали буденну діяльність. У серпні Шульгін обмінявся візитами з послами Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, мав зустрічі з болгарськими міністрами, разом з дипломатами інших зарубіжних країн був присутній на службі в соборі Олександра Невського у зв'язку з вступом царя Фердинанда на престол, на прийомі в австро-угорському посольстві з нагоди дня народження імператора Карла I, на відкритті німецької художньої виставки тощо.

Проте це був лише один аспект діяльності посольства. Інший, не менш важливий — захист інтересів своїх співвітчизників. Щодня в посольство приходили вихідці з України, Бессарабії та інших регіонів колишньої Російської імперії з проханням про видачу віз, паспортів, різних довідок, повернення на батьківщину і передачу листів в Україну.

Робота із співвітчизниками ускладнювалася відсутністю спеціального приміщення. Поряд з пошуками відповідної будівлі існував варіант передачі

Україні колишнього російського посольського будинку, враховуючи ту обставину, що певна частка власності імперії належить і їй.

В серпні — вересні 1918 р. з ініціативи українського уряду і особисто Шульгіна велися переговори з цього приводу між делегаціями України і РСФРР, які за умовами Брестського миру мали укласти між собою мирний договір. Однак російське представництво не бажало потіснитися, а голова делегації РСФРР Х. Раковський намагався довести, що лише Радянська Росія є правонаступницею царської Росії. Отже, спроба української дипломатії відстояти хоча б частину закордонної власності колишньої імперії зазнала краху, і не справдилися сподівання уряду УНР зменшити витрати на утримання дипломатичної місії в Софії і підняти її престиж. На відміну від інших дипломатичних представництв, які мали власні будівлі, українське змушене було орендувати приміщення.

Одразу після прибуття в Софію Шульгін почав готувати ґрунт для розвитку взаємовигідних українсько-болгарських торговельних відносин, які б виходили за рамки Брест-Литовського договору. І українська, і болгарська сторони були зацікавлені в цьому. Україна прагнула позбавитися залежності Німеччини, а Болгарія за Брест-Литовським договором одержувала менше товарів, ніж Німеччина і Австро-Угорщина, і розраховувала компенсувати цю прогалину шляхом розвитку торгівлі з Україною.

Ще до приїзду Шульгіна в Софію прем'єр-міністр Болгарії Малінов доручив послу на Україні І. Шишманову розпочати відповідні переговори з представниками уряду. Болгарський посол звернувся з такою пропозицією до міністра торгу і промисловості Гутника, наголосивши, що Україна в торговельних справах може встановлювати певні відносини незалежно від позиції австрійців та німців. На що Гутник зауважив: «теоретично — так, фактично — ні»⁴. Така відповідь українського міністра поклала край дальшим переговорам про укладення торгового договору Болгарії з Україною.

Шульгін намагався відновити ці переговори без посередництва німецької сторони. Його позицію з даного питання підтримував Шишманов. Український дипломат пропонував ввозити на його батьківщину дубильні речовини, необхідні для шкіряних заводів, і вивозити в Болгарію цукор, видублену шкіру, ліс, деякі хімічні вироби. Щоб зрушити справу з місця, він надіслав до Києва 5 зразків басми і 5 зразків болгарського тютюну. З метою заохочення українських торговців посол повідомляв, що існує можливість закупити близько 300 тис. кг тютюну по 60 німецьких марок за кілограм. Однак цю ціну можна знизити, продовжував він, оскільки німці платять по 45 марок за кг⁵.

Проте спроби українського посольства встановити українсько-болгарські торговельні контакти не мали успіху. При гетьманові зовнішню торгівлю України контролювала Німеччина, яка не була зацікавлена в збільшенні у ній питомої ваги Болгарії. При Директорії, коли більшовики наступали з усіх сторін, було не до розвитку зовнішньоторговельних відносин.

Розуміючи, що успіх дипломатичної місії значною мірою залежить від оперативної передачі інформації в Київ і швидкого одержання звітів вказівок, Шульгін звернувся до міністерства закордонних справ з пропозицією встановити радіотелеграфний і поштовий зв'язок між посольством і МЗС, використовуючи для цього радіотелеграфні станції в Києві та Одесі, Софії й Варні, а також пароплави «Російського товариства пароплавання і торгівлі», зокрема рейси Стамбул — Варна — Одеса⁶.

Листування з цього приводу велося і з болгарським урядом, і з урядом гетьмана, а згодом — і з Директорією. Становище ускладнювалося тим, що

при гетьманщині фактичними господарями на Україні були німецькі та австро-угорські війська. Наприклад, старший урядовець П. Сікора в листі, надісланому в міністерство закордонних справ УНР, повідомляв, що Одеська радіостанція готова приймати телеграми з Софії, якщо австрійська військова влада, якій вона підпорядкована, не чинитиме перешкод. Він просив узгодити це питання з австрійцями⁷. Однак компромісного рішення не вдалося досягти, про що свідчила нота уряду Директорії посольству Болгарії в Україні (січень 1919 р.), в якій містилося прохання встановити саме радіозв'язок, бо пошта надходила нерегулярно⁸.

Відсутність зв'язку унеможливлювала налагодження відповідної служби інформації, що є одним з головних завдань будь-якого дипломатичного представництва. Проте листування дипломатичної місії з МЗС УНР дає змогу дійти висновку, що на Україну все ж надходили відомості про події в Болгарії, настрої її громадськості, становище в її партіях, зміни в уряді. Дипломати виконували і спеціальні урядові завдання. Зокрема, його цікавили дані про солдатське повстання 1918 р., керовану О. Стамболійським Болгарську Землеробську Народну Спілку, яка прийшла до влади в 1920 р., стан ринку праці в Болгарії з метою переміщення туди українських безробітних тощо.

МЗС мало на меті також використати тісний зв'язок болгарського уряду з Врангелем для з'ясування політичних поглядів російського генерала і насамперед його ставлення до суверенності України. Ці відомості були конче необхідні для вироблення позиції УНР під час переговорів з Врангелем про спільні дії проти більшовиків.

Одержанню більш докладної інформації про події в Болгарії сприяло ознайомлення з матеріалами болгарських газет, що передавалися в Україну.

Проте інформація надходила лише з Болгарії. На це скаржився Шульгін у листі до міністра закордонних справ Д. Дорошенка (вересень 1918 р.), наголошуючи, що за місяць з лишком одержав з України тільки дві телеграми. «Коли держава має кошти на таку інституцію, як наша делегація, то вона повинна знайти кошти на телеграфні видатки... Потрібні регулярні, по можливості щоденні телеграфні зносини, щотижневі кур'єри. Без цього не може існувати посольство»⁹,— писав він. Цією тривогою пройняті й інші листи Шульгіна до Дорошенка.

Не поліпшилося становище в цій справі і пізніше. Через рік вже наступник Шульгіна — Драгомирецький просив директора департаменту іноземних зносин МЗС надсилати в Софію через посольство УНР в Бухаресті міністерські розпорядження, повідомлення про хід подій в Україні. Інколи, нарікав дипломат, співробітники посольства не знали навіть, кого призначено головою чергового українського уряду. Болгари цікавляться українським життям, продовжував він, але брак інформації не дає змоги задовольнити їх інтерес¹⁰.

Слід зауважити, що про Україну мали певне уявлення представники болгарської інтелігенції. Але й вони, стверджував Шульгін, навряд чи розуміють її окреме і незалежне від Москви й Петербурга існування. «Постійне зближення Болгарії і України, до чого прагне тутешнє українське посольство, ліквідує згодом це непорозуміння»¹¹,— висловлював упевненість дипломат.

Українське представництво взяло на себе ініціативу в справі поглиблення українсько-болгарського взаєморозуміння. На його кошти в Софії у 1919—1920 рр. виходили два періодичні видання. Побачили світ 4 номери збірника «Українсько слово» і 17 номерів журналу «Українсько-български преглед».

Це сприяло ознайомленню болгарської громадськості з історією і культурою нашої батьківщини. Їх авторський колектив складався із співробітників посольства, українців, які на той час перебували в Болгарії, і болгар, які цікавилися Україною. На жаль, згорання діяльності українського посольства і брак коштів спричинили припинення випуску цих видань.

У підготовці до виходу в світ українських видань значну роль відіграв О. Шульгін. Його організаторські здібності, авторитет сприяли згуртуванню прошарку болгарської інтелігенції, яка тісно співробітничала з українською дипломатичною місією. Зерна, посіяні Шульгіним, впали на благодатний ґрунт, підготовлений діяльністю в Болгарії видатного громадського діяча і вченого Михайла Драгоманова.

Перебування Шульгіна в Болгарії було нетривалим. Брак в Україні досвідчених політичних діячів, проантантівська орієнтація Шульгіна, налагоджені ним стосунки з дипломатичними представниками Великобританії і Франції ще в ранзі міністра закордонних справ відіграли не останню роль у призначенні його в січні 1919 р. головою української делегації на мирній конференції в Парижі, згодом (1920 р.) — головою української делегації на першій асамблеї Ліги націй у Женеві, а у 1921 р. — послом УНР в Парижі.

Після від'їзду Шульгіна з Софії в Париж його функції виконував радник Ф. Шульга. На цій посаді він перебував 9 місяців, а на початку вересня 1919 р. подав у відставку і виїхав до Стамбула, згодом — до Одеси (але через певний час знову повернувся в Софію).

Причиною зміщення Шульги була боротьба за владу між ним і секретарем Драгомирецьким, у ході якої використовувалися будь-які способи, навіть звинувачення в надмірній відданості колишньому гетьманському режиму і в особистих огріхах. Не останню роль у перемозі Драгомирецького відіграла підтримка його іншими співробітниками посольства. За це вони були призначені на вищі посади. Так, П. І. Сікора і Д. І. Шелудько стали молодшими секретарями, а І. І. Додул — перекладачем. Молодшими урядовцями залишилися Ю. Н. Налісник і М. С. Лаврик. Було чітко визначено розподіл обов'язків. Зокрема, Сікора займався листуванням, справами полонених і біженців, керував бухгалтерією; Д. І. Шелудько — пресою і інформацією під керівництвом управляючого посольством; І. І. Додул — перекладами, канцелярськими справами і виконував різні доручення; М. С. Лаврик — бухгалтерією і допомагав у веденні канцелярських справ; Ю. Н. Налісник — господарською частиною. Крім того, всі співробітники місії повинні були брати участь у виданні журналу «Украинско-български преглед» і реферуванні болгарської і закордонної преси¹².

Українські дипломати, які працювали в Болгарії, приділяли велику увагу розв'язанню проблем військовополонених і біженців. Адже в Болгарії, яка була з Росією в стані війни, оскільки належала до протилежного табору, налічувалося в 1918 р. 5 тис. військовополонених. До того ж у цій країні перебувало понад 1,5 тис. біженців з України, які таким чином прагнули врятуватися від злиднів, голоду, білого і червоного терору¹³.

В 1918 р. перед українським урядом гостро постало питання про репатріацію військовополонених. Відкриття дипломатичних місій за кордоном полегшувало цю справу, бо функції допомоги українським підданам покладалися на міністерство закордонних справ. З цією метою при ньому було створено спеціальну комісію, до складу якої ввійшли по два представники від МЗС і військового міністерства і один — від міністерства фінансів. Військово-санітарні місії, що раніше займалися питаннями опіки військовополонених у країнах Центральної і Південної Європи, лікві-

довувалися, а їх майно передавалося закордонним дипломатичним представництвам України¹⁴.

Активно займатися справами своїх співвітчизників українську місію в Болгарії змушували самі піддані її країни. Вже в перші дні після відкриття представництва України його пороги оббивали і українці, і росіяни, які шукали заступництва. Насамперед його потребували військовополонені, становище яких було дуже тяжке. Про нього докладно розповідав Шульгін у листі Д. І. Дорошенку від 1 вересня 1918 р. «Полонені — це справжні раби,— писав він.— Бійка їх у таборах стала нормою життя. Багато військовополонених працюють на шахтах. Давно вже вони чекали волі і тепер ніяк не можуть зрозуміти, що їх може тут затримати. В результаті вони страшенно озлобилися проти мене і не на жарт загрожують розгромити посольство». Шульгін не виключав можливості, що така їх поведінка є результатом підбурювання з боку місцевих анархічних елементів, які намагалися використати військовополонених для провокування заворушень. «Коли я приїхав,— продовжував посол,— вони на якийсь час заспокоїлися, а тепер знову хвилюються, озлоблюються, і не знаю, що буде далі, коли Ви негайно не дасте мені повноваження скласти відповідну комісію, якої цілком природно вимагають болгари згідно з Берестейським миром»¹⁵.

Невдовзі така комісія була створена. До неї увійшли співробітники посольства Шульгін, Шульга, Драгомирецький, Сікора, а також представник військового міністерства капітан Балтов, начальник Софійської інспекції у справах військовополонених Іванов і секретар Бюро військовополонених¹⁶.

Наступною акцією української дипломатичної місії була нота від 16 вересня, надіслана у військове міністерство Болгарії, в якій висловлювався протест проти затримки з відправленням військовополонених українців на батьківщину. Шульгін звинувачував військове міністерство, що займалося справами військовополонених, в їх незадовільному забезпеченні харчами і одягом, важких умовах їх праці, знущаннях над ними з боку наглядачів, антисанітарному стані бараків, відсутності медичної допомоги тощо.

У відповідь військове міністерство запевняло, що для українських військовополонених створено такі ж робочі, житлово-побутові умови, як і для болгарських солдатів. В той же час воно звинувачувало військовополонених у поширенні наклепницьких тверджень про їх тяжке становище, несумлінному ставленні до праці, вимаганні зайвих пільг, а українське посольство — у втручанні у внутрішні справи Болгарії. Разом з тим міністерство усвідомлювало, що для уникнення взаємних небажаних і образливих випадків потрібно швидше повернути військовополонених в Україну¹⁷.

І все ж певна реакція на ноту українського посольства була. Для проживання військовополоненим виділялися нові приміщення, вони харчувалися при військових гарнізонах і лікувалися в госпіталях, були покарані винуватці жорстокого поводження з ними, офіцерам дозволялося вільне пересування.

Зі свого боку, українська місія прагнула в міру можливості поліпшити матеріальне становище полонених. Для цього в 1918 р. їм було виділено 24824 крб., тобто майже 9 % річних видатків дипломатичної місії¹⁸.

Виконуючи прохання болгарського уряду і для спрощення процесу обміну військовополоненими Шульгін просив МЗС повідомити про кількість військовополонених болгар в Україні з метою повернення їх через Одесу — Варну до рідного краю. Разом з тим український дипломат не виключав можливості провалу планів взаємовигідного обміну військовополоненими.

Його припущення ґрунтувалися на повідомленні про вивезення болгарами з України своїх підданих, які скористалися тамтешнім безладдям і підтримкою австро-угорських військ. Таким чином, у зв'язку з невеликою кількістю інтернованих болгар в Україні збільшувалися кошти на репатріацію українських військовополонених, бо згідно з положеннями Брест-Литовського договору розмір видатків на утримання військовополонених компенсувався залежно від загальної їх кількості.

Щоб без зволікань розпочати довгоочікувану репатріацію, Шульгін пропонував українському урядові на початку вересня зафрахтувати в Одесі для цієї мети пароплав.

Проте, як свідчив лист Шульгіна до міністра закордонних справ від 8 жовтня 1918 р., з вини української сторони повернення військовополонених не відбулося. «Коли ми не можемо налагодити такої дрібної справи, як відправка полонених, то яка ж ми держава»¹⁹, — з боєм дорікав український дипломат.

Неодноразові звернення Шульгіна до Дорошенка, нарешті, дали результати. Під тиском МЗС для репатріації військовополонених військове міністерство створило технічний апарат. На початку жовтня з Одеси до Варни виїхала спеціальна делегація у складі сотника Янкіна і лікаря Григоренка, очолювана полковником Андрусенком і супроводжувана співробітником українського посольства в Софії Сікорою²⁰.

Місяць їх напруженої праці увінчався успіхом, і 4 листопада 1918 р. військове міністерство повідомило МЗС, що евакуація українських полонених з Болгарії закінчена²¹.

Репатріаційна діяльність українського уряду привернула увагу російських військовополонених, їх звернення до українського посольства з проханням вивезти з Болгарії через Україну в Росію спонукали Шульгіна порушити це питання перед МЗС України. У донесеннях керівництву український дипломат прагнув переконати його в доцільності здійснення цієї гуманної акції, повідомляв про свої дії в даному напрямку. Він пообіцяв візувати паспорти, які російські піддані мали одержувати від голландського посла в Софії, котрий захищав у Болгарії їх інтереси. Проти репатріації не заперечувало МЗС України, але водночас ставило умови — російський уряд повинен дати відповідну згоду, доручення і фінансувати цю справу²².

Однак згоди МЗС було недостатньо. Остаточне рішення приймали справжні хазяї України — німецькі війська, дислоковані на її території. Так, 8 листопада 1918 р. МЗС констатувало факт перевантаження українських залізниць і посилялося на пропозицію німецького військового міністерства доставляти інтернованих росіян морем безпосередньо в російські порти²³. Насправді ж технічні можливості українських залізниць не могли задовольнити апетити німецьких окупантів, які безперервно вивозили звідси продовольство.

Поряд з репатріацією військовополонених перед дипломатичним корпусом УНР постала проблема допомоги іншим категоріям українських емігрантів. Після захоплення в січні 1918 р. більшовиками Києва до Болгарії стали прибувати звідси біженці. Підписання Брест-Литовського мирного договору і відкинення німецькими військами більшовиків на схід спричинили повернення певної їх частини.

Зокрема, про одну таку партію повідомлялося у листі української місії в Софії до колег у Відні. Група з 56 чол., серед яких були жінки і діти, рушила з Криму до Туреччини, згодом — Болгарії і направлялася через Румунію, Австро-Угорщину, Чехословаччину в Україну. Наявність у групі

високопоставлених осіб, у тому числі колишнього члена Центральної Ради П. Герасименка, діяча соціалістичної партії М. Бондаренка, отамана генерального штабу армії УНР генерала Єрошевича, полковників Душенка і Загороднього, військового прокурора Ружицького, зумовлювала її опіку з боку українського посольства і надання матеріальної допомоги Червоним Хрестом США²⁴.

Друге і остаточне захоплення більшовиками в лютому 1919 р. Києва і значної частини України спонукало деяких прихильників Директорії шукати притулок на чужині. Після тривалих поневірянь частина з них опинилася в Болгарії. Окремі тут осіли, інші ще сподівалися на відродження Української держави і прагнули потрапити на Галичину, де не була встановлена влада Рад.

Про проїзд однієї з таких груп через Белград — Загреб — Відень у Галичину клопотало українське посольство. Це були, в основному, представники української інтелігенції, цивільні особи або мобілізовані в українську армію, а саме: письменник Микола Коваленко (Київська губернія), урядовці Павло Скрипалов (Харківська губернія) і Григорій Дяченко (капітан, Київська губернія), техніки Петро Скопец (поручик, Київська губернія, Канівський повіт) і Матвій Сердюк (Чернігівська губернія, Ніжинський повіт), агрономи Василь Гриненко (поручик, Київська губернія, Канівський повіт) і Никифор Бахмач (підполковник, Київська губернія, Васильківський повіт), вчитель Іван Репетій (прапорщик, Київська губернія, Канівський повіт)²⁵.

Чергова партія вихідців з України прибула в Болгарію взимку-навесні 1920 р., після нового наступу більшовиків і розгрому ними Придніпровської армії УНР і Добровольчої армії генерала Денікіна. Вже в січні 1920 р. Болгарія прийняла кілька тисяч біженців, евакуйованих з Одеси. Вони були розміщені в спеціальних таборах, їм надавалися певні пільги. Вже тоді допомагали біженцям організації Червоного Хреста Росії, Болгарії, США.

В травні 1920 р. табори біженців на Балканах об'їхав міністр земельних справ Директорії М. Шаповал. У звіті головному отаману Петлюрі він називав кількість біженців. За його даними, в Болгарії їх було близько 40 тис., зокрема 1500—1600 українців, а «свідомих», тобто тих, що служили в різних установах Центральної Ради, гетьманської адміністрації, Директорії, — 450—500 осіб. Багато біженців з України, продовжував далі Шаповал, хочуть поповнити армію отамана, треба тільки усунути технічні перешкоди для переїзду їх через Румунію. Так, до нього звернулися з проханням допомогти вступити на військову службу в Україні генерали Новицький, Антонович, Тимковський, де Вейле. Бажання служити в українському війську виявила й тисяча болгарських старшин. Серед них був відомий генерал кавалерії Савов, який командував зведеним корпусом під час світової війни. Шаповал також повідомив про виїзд представника Врангеля — полковника Ноги на переговори з урядом УНР²⁶.

Тоді Врангеля і Петлюру міг об'єднати спільний ворог — більшовизм. Генерал певний час закривав очі на самостійницькі устремління головного отамана, бо волів мати його за союзника. В цей період представники Врангеля навіть пропонували свої послуги у відправці бажаючих служити в українській армії. Коли ж генерал добився успіхів на фронті і потреба у взаємопогоджених діях з отаманом відпала, він знову побачив в особі Петлюри противника «єдиної і неділимої». Тому за вплив на біженців з України і залучення їх у свої армії боролися українські дипломати і вран-

гелівські емісари. При цьому врангелівці надавали матеріальну допомогу (одяг, гроші) тим, хто вирішив воювати в Криму. Решта ж її позбавлялася.

Кошти для надання матеріальної допомоги військовим і біженцям з Росії надходили від урядів країн Антанти і Міжнародного Червоного Хреста. Розподіляли їх Російський Червоний Хрест і військова місія Добровольчої армії. Українське посольство порушило питання перед представниками Антанти в Болгарії про визначення статусу біженців-українців, а отже, і одержання ними допомоги без посередництва російських представників. Однак уряди держав Антанти неприяно ставилися до біженців з УНР, яка підписала мирну угоду з їх противником.

Українське посольство намагалося поліпшити становище біженців за рахунок власних ресурсів. Якщо в 1918 р. матеріальна допомога надавалася переважно військовополоненим, а біженцям було виділено лише 1 % річних видатків посольства, то після відправки військовополонених на батьківщину ситуація дещо змінилася. В наступному році на цю добродійну акцію було витрачено вже 7 % обсягу річних коштів. Тяжке фінансове становище дипломатичного представництва в 1920 р. знову змусило обмежити допомогу біженцям 2 % річних видатків²⁷.

В лютому-квітні 1920 р. українське посольство вело переговори з приводу переїзду через територію різних країн українських підданих, і в травні-червні перші кілька сотень чоловік були переправлені через Румунію в українську армію.

Про одну з таких груп повідомляв дипломатичний представник Драгомирецький послу УНР у Бухаресті К. Мацієвичу. Зокрема, за його даними, у Варні зібралося близько 400 біженців, переважно із Східної України. З них — 100 старшин, 130 козаків і урядовців, 2 лікарі, 35 жінок і дітей військових, решта — приватні особи з членами сімей. Військові, що характеризувалися Драгомирецьким як «інтелігентний і свідомий елемент», прагнули поповнити ряди армії С. Петлюри. Це їх бажання підтримувала українська дипломатія, і тому вона оббивала пороги румунського посольства в Софії з метою оперативного оформлення їм відповідних віз.

Нова політична ситуація, що створилася в Україні наприкінці 1921 р., певною мірою змінила завдання її посольства. Більшовики розбили врангелівську армію, рештки якої (близько 80 тис. чол.) втекли до Туреччини, а потім частина їх (за підрахунками українського посольства, 4—5 тис.) переїхала до Болгарії. Як доповідав керівництву урядовець українського посольства в Софії М. Лаврик, в рядах білої армії було 60—70 % українців. Більшість — студенти, вчителі, представники дрібної інтелігенції — були примусово мобілізовані Денікіним й Врангелем.

На початку 1921 р. в Болгарії перебувала понад тисяча українців-військових²⁸. В той час вони не могли поповнити лави української Придніпровської армії. Після закінчення радянсько-польської війни і укладення Ризького миру поляки роззброїли формування Петлюри і розмістили їх у таборах для військовополонених. Уряд УНР переїхав з Польщі до Австрії.

Хоча шлях на батьківщину біженцям, особливо солдатам і офіцерам врангелівської армії, був закритий, певна їх частина вірила у відродження УНР та її армії і тому прагнула повернутися до рідного краю. Драгомирецький клопотав про переїзд через Румунію однієї з таких груп, до якої входили начальник штабу Катеринославського українського повстанського коша Палагута, начальник зв'язку при цьому штабі Бережний, старшина Мелітопольського повстанського куреня Катеринославського коша

Живодар, курінний III куреня Верхньодніпровського українського повстанського полку Пухальський та інші²⁹.

Основна ж маса біженців з України влаштувалася на чужині. В цій справі вони шукали підтримку з боку свого зарубіжного представництва, і останнє, як могло, допомагало їм. Скрутне фінансове становище дипломатичної місії не давало їй можливості виділяти біженцям значні кошти. У зв'язку з цим дипломати вишукували інші шляхи допомоги їм, зокрема влаштували благодійні вечори, концерти тощо. Так, кошти, одержані від концерту і опери «Сільська честь» П. Масканиї за участю артистів Народного театру в Софії, що відбулися в жовтні 1921 р., були передані біженцям з України. Ще 15 тис. левів у касу театру вніс дипломатичний представник УНР Драгомирецький³⁰.

Українське посольство добилося, що болгарський уряд надав біженцям з України ті ж пільги, що й колишнім громадянам Росії. Вони мали право безкоштовно проживати в готелях, їздити залізницею, обмінювати національну валюту на леви за пільговим курсом, розраховувати на одержання роботи. Витрати на це враховувалися при сплаті Болгарією боргу царській Росії.

Зовсім іншим було ставлення до українців з боку Російського Червоного Хреста і Комітету допомоги біженцям, що субсидіювався США і Францією. Вони позбавляли будь-якої допомоги тих осіб, хто одержував у посольстві УНР українські паспорти. Дискримінація українців посилилася після падіння УНР. Керівники білого руху вже не могли розраховувати на використання військового потенціалу УНР для протидії більшовизму і тому втратили інтерес до біженців.

На зміну їх позиції певною мірою вплинули протиріччя між «Українським національним комітетом», очолюваним колишнім секретарем Скоропадського — Моркотуном, і дипломатичною місією УНР в Болгарії, що виникли внаслідок великої різниці між їх політичними програмами. Діячі «Українського національного комітету» дотримувалися федералістичних принципів побудови російської держави, до складу якої б входила Україна, а українське посольство в той час проводило самостійницьку політику свого уряду.

Політична платформа «Українського національного комітету» відповідала планам Врангеля, тому саме Паризькій філії цієї організації в Стамбулі було виділено 10 тис. франків для передачі біженцям незалежно від їх віри і національності. В свою чергу, філія звернулася до українського посольства в Софії, бо не мала тут свого представництва, з пропозицією координувати ці благодійні акції. Посольство поставило умову — негайно розпустити «моркотунський комітет» і натомість створити окремий український комітет допомоги біженцям. Для «Українського національного комітету» втілення в життя цієї умови було неприйнятним, бо означало, по суті, самоліквідацію. В результаті протистояння між ними ще більше посилювалося. Поглиблювало цю прірву і русофільське керівництво філії, до якого входили петербурзький інженер Адасевич, співробітники апарату Скоропадського Даньківський, Родзянко, Лупаков.

Центристську позицію займали колишні впливові гетьманці — товариш міністра внутрішніх справ Вишневський, начальник генштабу Слівінський, представник Врангеля при УНР полковник Нога, відомий політичний діяч, відроджувач українського козацтва Сахно-Устимович, Шулъга. Раніше вони плекали надію на формування в Криму при допомозі Врангеля уряду, але незалежного від генерала. Шулъга підкреслював, що мріє про самостійну Україну незалежно від того, чи буде Росія монархією чи республікою.

Шульга і Вишневецький навіть виїхали до Криму, сподіваючись шляхом компромісу з Врангелем і Моркотуном поліпшити становище УНР. Ці діячі, навколо яких у Софії групувалися певні кола біженців, спочатку підтримували позицію керівництва Паризької філії «Українського національного комітету» в Стамбулі, але коли воно відкрито виступило проти українського посольства, відмежувалися від Моркотуна і його прибічників у Болгарії.

Отже, діяльність посольства УНР в Болгарії ускладнювалася не стільки через розбіжності з деякими емігрантськими угрупованнями, скільки через його незадовільне фінансове становище, що, в свою чергу, залежало від політичної ситуації в Україні. Фінансові звіти посольства дають змогу прослідкувати процес зменшення йому субсидій на утримання персоналу, вільнонайманих, оренду, помешкання, допомогу військовополоненим, біженцям, канцелярські, поштові видатки тощо. Так, за липень — грудень 1918 р. представництво витратило 282408 крб., або 488557 левів, за 1919 р. — 408214 крб., або 706446 левів, а за січень — червень 1920 р. — 138879 крб., або 240256 левів³¹. Тобто за цей період кошти на його утримання зменшилися більше ніж у 2 рази.

Останній раз МЗС виділило асигнування для цього посольства 9 серпня 1919 р. Їх вистачило лише до липня 1920 р. Після цього посольство утримувалося на кошти (20000 левів), які позичило у приватних осіб. Для покриття витрат воно змушене було продати у Відні куплені там же меблі, які не встигло переправити до Софії.

Фінансова скрута стала причиною скорочення з 1 березня 1920 р. його штату до трьох осіб і зменшення посадових окладів керуючому справами посольства на 50 %, а двом урядовцям — на 35 %³².

Агонія посольства тривала до кінця 1920 р. Уряд УНР, що емігрував до Польщі, втратив свою матеріальну базу. Іноземних субсидій не вистачало на підтримку на попередньому рівні всіх його дипломатичних представництв. Тому в багатьох країнах вони закрилися. Така ж доля чекала українське посольство в Болгарії. Для його ліквідації і погашення боргу посольство УНР у Відні надіслало в Софію свого представника — Івана Храпка і 20 тис. австрійських крон.

Однак, зважаючи на ту обставину, що в Болгарії перебувала значна кількість українських біженців, у Софії залишили дипломатичного агента Драгомирецького, який підпорядковувався посольству УНР у Бухаресті. В Румунію було вивезено майно і архів колишнього посольства в Болгарії.

Українські дипломати, які працювали в Софії, а згодом роз'їхалися по різних країнах Східної і Центральної Європи, не поривали зв'язків з Болгарією. Зокрема, П. Сікора вже в грудні 1920 р. звернувся до професора Софійського університету, мовознавця, дописувача журналу «Українско-български преглед» С. Младенова з проханням допомогти при підготовці збірника, присвяченого М. Драгоманову. Редакція українського журналу «Воля», що видавався у Відні, планувала опублікувати в ньому листи, фотографії, статті українського вченого і спогади про нього співвітчизників³³. Посередником між українською еміграцією і болгарською громадськістю часто виступав і Драгомирецький.

З листування Драгомирецького з головою дипломатичної місії в Бухаресті К. Мацієвичем та міністром закордонних справ А. Ніковським дізнаємося, що основною формою діяльності дипломатичного агента в Софії була підготовка доповідних записок про становище української і російської еміграції на Балканах, політику болгарського уряду тощо.

Драгомирецький підтримував зв'язки з українськими емігрантськими

організаціями, що існували на той час у Болгарії, брав участь в урочистих зборах, присвячених ювілеям Т. Г. Шевченка та інших світочів української культури, п'ятим роковинам УНР, надсилав привітання визначним громадським діячам і представникам науки та культури Болгарії тощо.

Діяльність посольства УНР в Софії, спрямована на зміцнення зовнішньополітичного авторитету Української Народної Республіки і захист інтересів її громадян, знаходила підтримку з боку болгарського уряду. Воно користувалося всіма правами офіційних дипломатичних представників. Прихильне ставлення болгарських властей до дипломатів УНР пояснювалося насамперед пронимецьким курсом урядів Лизогуба і Радославова.

Перемога Антанти в світовій війні і зміна пронимецького кабінету міністрів Болгарії на проантантівський певною мірою погіршили ставлення офіційних правлячих кіл до посольства УНР. Ложку дьогтю в українсько-болгарські відносини додало і російське представництво в цій країні, що не могло позбутися імперських амбіцій.

Прихід до влади Директорії, а разом з нею і діячів, які за часів Центральної Ради дотримувалися проантантівської орієнтації, дещо змінив ставлення урядів США, Англії і Франції до УНР. Відповідні зміни відбулися і в українсько-болгарських дипломатичних стосунках. Зокрема, про підтримку курсу розбудови незалежної Української держави, «найбільш багатой з усіх слов'янських країн», заявив О. Стамболійський у ході зустрічі з головою місії УНР у Варшаві Л. Михайлівим, яка відбулася під час його візиту в Польщу у січні 1920 р. Він порадив уряду УНР зміцнювати державний апарат, який у своїй діяльності опирався на селянські й кооперативні верстви. Дуже важливим для України було його запевнення в тому, що Болгарія, яка підтримувала Денікіна і Врангеля, нарешті, переконалася в недоцільності існування «єдиної і неділимої» Російської імперії. На цій зустрічі обговорювалося питання про ставлення Болгарії до більшовицького уряду України. Голова болгарського кабінету міністрів був упевнений, що більшовиків чекає крах³⁴.

Очоливши в травні 1920 р. однопартійний уряд Землеробської Спілки, О. Стамболійський поліпшив становище українських біженців, надавши їм такі само пільги, як і росіянам. Більше того, він прийняв залишки врангелівської армії, а на вимогу Чичеріна вислати їх відповів, що Болгарія прийняла хворих, жінок і дітей. Водночас Стамболійський відхилив пропозицію Радянської Росії встановити з нею дипломатичні відносини, наголосивши на можливості даного кроку тільки після налагодження останнього стосунків з більш впливовими державами³⁵. Таким чином, болгарський уряд в основному підтримував зусилля представників дипломатичної місії УНР, спрямовані на розв'язання нагальних завдань молодій Українській державі.

Діяльність посольства УНР в Софії була б більш плідною, якби воно не припускалося помилок і швидше позбавлялося недоліків, притаманних майже всім дипломатичним представництвам України. Насамперед на його функціонуванні негативно позначилося складне політичне, економічне і військове становище УНР. Як відомо, слабка держава не може бути гідно представлена на міжнародній арені. Не менш важливою причиною була і несприятлива для України міжнародна ситуація. Вона виникла внаслідок намагання сусідніх країн втручатися в її внутрішні справи з метою вста-

новити контроль над розвитком її економіки, їх територіальних зазіхань, помилкової зовнішньополітичної орієнтації урядових кіл України.

Давалася взнаки і відсутність керівного центру, чіткої політичної лінії. МЗС УНР формувалося поспіхом, не встигло виробити відповідних інструкцій своїм зарубіжним представництвам і не мало оперативного зв'язку з ними.

Молода Українська держава не мала належного дипломатичного корпусу, підготувати який не вистачало часу, тому часто дипломатичні посади обіймали випадкові особи.

Однак навіть за таких обставин діяльність дипломатичної місії УНР в Болгарії все ж сприяла утвердженню української державності, зміцненню міжнародного авторитету республіки. В цьому дипломатичному представництві громадяни України, які опинилися в Болгарії, знаходили захист і підтримку. Співробітники посольства внесли певний вклад в ознайомлення болгарської громадськості з історією і культурою України.

- ¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 6, арк. 38.
- ² Там же, спр. 22, арк. 15; ф. 3766, оп. 1, спр. 34, арк. 4.
- ³ Там же, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 51.
- ⁴ Там же, оп. 1, спр. 177, арк. 5.
- ⁵ Там же, арк. 5—6; спр. 118, арк. 11.
- ⁶ Там же, спр. 117, арк. 9.
- ⁷ Там же, арк. 23.
- ⁸ Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 9 б, арк. 6.
- ⁹ Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 10.
- ¹⁰ Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 160, арк. 7.
- ¹¹ Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 117, арк. 26.
- ¹² Там же, ф. 3696, оп. 2, спр. 160, арк. 10.
- ¹³ Там же, ф. 4, спр. 652, арк. 68; спр. 582, арк. 1; ф. 3696, оп. 2, спр. 355, арк. 5; Державний архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 20, спр. 1311, арк. 29.
- ¹⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 6, арк. 39.
- ¹⁵ Там же, ф. 3766, оп. 1, спр. 2, арк. 10.
- ¹⁶ ЦДІА в Софії, ф. 176, оп. 3, спр. 1486, арк. 3—5.
- ¹⁷ Там же, арк. 13—17.
- ¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3692, оп. 2, спр. 194, арк. 22.
- ¹⁹ Там же, ф. 3766, оп. 3, спр. 2, арк. 51.
- ²⁰ Там же, оп. 1, спр. 116, арк. 20.
- ²¹ Там же; спр. 195, арк. 35.
- ²² Там же, арк. 26, 30, 35.
- ²³ Там же, арк. 36.
- ²⁴ Там же, ф. 3696, оп. 3, спр. 27, арк. 2.
- ²⁵ ЦДІА в Софії, ф. 176, оп. 4, спр. 799, арк. 2—4.
- ²⁶ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 355, арк. 5.
- ²⁷ Там же, ф. 3692, оп. 2, спр. 194, арк. 22—23.
- ²⁸ Там же, спр. 360, арк. 10, 17.
- ²⁹ Там же, арк. 19.
- ³⁰ ЦДІА в Софії, ф. 177, оп. 1, спр. 681, арк. 124.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 355, арк. 25—29.
- ³² Там же, ф. 3692, оп. 2, спр. 194, арк. 24—26.
- ³³ Архів Болгарської академії наук, ф. 154, оп. 1, спр. 818, арк. 1—2.
- ³⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 354, арк. 2.
- ³⁵ Там же, спр. 360, арк. 21.

Новий погляд на проблему

П. П. Панченко (Київ)

Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці

Про крах тоталітарної системи, створеної більшовиками в нашій країні, сьогодні пишеться і говориться достатньо. Ми ж спробуємо поміркувати над складовою частиною цієї системи — методами виробництва й розподілу суспільного продукту, насамперед над темою виникнення і культивування соціалістичного змагання та однієї з його «ударних» форм — руху за комуністичне ставлення до праці.

Вже через два роки після завоювання більшовиками влади, коли країна ледве животіла, всіх комуністів (а через них і народні маси) керівна верхівка закликала взятися за роботу «справді по-революційному». Так, на пленумі Московської Ради, що відбувся 3 квітня 1919 р. за участю представників робітників, солдатів та інтелігенції, всіляко підносилася сама комуністична ідея як головне у творенні і життєдіяльності суспільства. Пленум Мосради звернувся до трудящих із закликом допомогти владі самовідданою працею. З'явилися ініціатори гарячої політичної підтримки цього звернення. Комісар депо залізничної станції Москва-Сортувальна І. Ю. Бураков, який брав участь в роботі пленуму Мосради, зібрав працівників депо й поінформував про її заклик допомогти конкретними трудовими справами. На зборах, що невдовзі відбулися, прийняли рішення в суботу 12 квітня після основної, оплачуваної роботи відремонтувати три паровози на громадських засадах¹.

15 робітників-залізничників після основної роботи стали на нічну трудову вахту і старанно відремонтували три локомотиви. На ранок вони були готові до чергового рейсу. А через місяць і два дні, 17 травня, центральна преса розповіла про проведення аналогічного суботника трудівниками Московсько-Казанської залізниці. З тієї нагоди Леніним й була написана відома стаття під назвою «Великий почин»², у якій знайшов ідеологічне обґрунтування спосіб виконання праці без матеріальної винагороди.

Ініціатива московських залізничників в справі безплатної праці згодом опинилася в центрі ідеологічної та організаційної ейфорії партійних комітетів, профспілкових і комсомольських організацій. З благословення центру вона отримала «одноставну» підтримку не лише москвичів, а й саратовців, трудівників міст Уралу, середньої смуги Росії, «успішно» докотилася до України, зокрема, робітників ряду підприємств Харкова, залізничників Донбасу. Безплатна праця в суботні дні отримала гучну назву комуністичних суботників. Вона подавалася як вияв високої свідомості трудящих та високої їх організованості. Першим щаблем на шляху до комуністичного суспільства, відзначала офіційна пропаганда, є соціалізм, що тримається і все більше триматиметься на вільній, самовідданій віддачі, свідомій дисципліні самих трудящих, які мають працювати не на себе, не на капіталістів та поміщиків, як було раніше, а на суспільні потреби.

Могутня й широка, постійно посилювана ідеологізація значення безплатної, тобто комуністичної, праці відвертала трудящих від думки: а на кого ж насправді вони віддавали свою трудову енергію? В офіційних ідеологічних

установах навколо ідеї комунізації праці за вимогами центру посилилася робота на місцях. Найвищими політичними пріоритетами стали висуватися такі «соціалістичні» характеристики праці, як висока продуктивність, свідоме ставлення до неї, самовідданість, громадянськість, творчість. У зростанні суспільної ролі праці через політичну призму вбачалося зародження елементів комуністичної світобудови, яка, зрозуміло, виникає там, де результати турботи рядових трудівників про зростання продуктивності праці, зберігання кожного пуда вугілля, заліза, хліба та інших продуктів дістаються не тим, хто працює особисто та їх «ближнім», а всьому суспільству в цілому, мільйонам інших людей, об'єднаних в державу.

Але таке ідейне новаторство тільки на перший погляд було привабливим, а насправді мало відчутні недоліки, оскільки постійно, протягом кількох десятиріч посилювана тенденція до боротьби всього суспільства за піднесення продуктивності праці вела до зростання експлуатації трудящих. Все це призвело до того, що, наприклад, у 80-ті роки на Україні фактично 70 % заробленого трудівником йшло в кишеню держави і тільки близько 30 % — на оплату праці³. Отже, соціалістична держава виявилася насправді експлуататором найширших мас трудящих. Досить сказати, що рівень визиску останніх у «країні зрілого соціалізму» більше ніж удвічі перевищував такі ж показники в країні «загниваючого капіталізму» — США. Там на оплату праці витрачається в межах 70 % заробленого трудівником, а 30 % йде в кишеню капіталіста⁴.

Посилення політизації праці в процесі зміцнення влади однієї партії в колишньому СРСР розширило площину застосування безплатної праці. Поряд з суботниками у 20—70-ті роки організовуються ще й недільники. А в тих випадках, коли державні свята припадали на робочі дні тижня, перед ними проводилися безплатні «вівторники», «середники», «п'ятничники» тощо (хоч і мали назву «суботники»).

Поряд із загальнодержавними суботниками, починаючи з кінця 20-х і аж до 80-х років, практикувалося проведення суботників та недільників, що мали цільовий характер. Особливо широко організовувалися вони в період Великої Вітчизняної війни. Проводилися такі акції під гаслами допомоги фронту, залізничному транспорту і лише зрідка — сільському господарству. Іноді вони були спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази певних галузей народного господарства або навіть конкретних великих об'єктів індустрії, споруджуваних промислових гігантів — Магнітогорського металургійного комбінату (Магнітки), Дніпрогесу, Харківського, Челябінського, Сталінградського тракторних заводів тощо. Практикувалося проведення їх також на підтримку безпритульних дітей, дитячих будинків, спецшкіл, для збирання коштів на зведення різних пам'яток⁵.

Історія колишнього Сдюзу РСР в цілому і України зокрема містить чимало сторінок про спорудження трудящими на суботниках, найрізноманітніших об'єктів соціальної інфраструктури.

Так, значною мірою завдяки суботникам було утворене чудове, обрамлене листяними деревами озеро у м. Тернополі. Львівська молодь, як і багато трудящих міста, чимало зусиль доклала до спорудження на місці звалища парку ім. Б. Хмельницького, а на тодішніх околицях — дитячої залізниці, стадіону «Дружба», Комсомольського озера, чарівного Шевченківського гаю та деяких інших об'єктів культурного призначення⁶. Добрих слів заслуговують тернопільчани за їх участь у повоєнній відбудові сплюндрованого вщент за часи війни міста. У цій вагомій справі їм самовіддано допомагали мешканці сіл майже всієї області⁷.

Найвищої оцінки заслуговують ентузіасти відродження зруйнованої війною столиці України — Києва. Його центральна вулиця — Хрещатик — лежала у суцільних руїнах. На відбудовних роботах енергійно працювали всі кияни — учні шкіл, студентство, робітники, інтелігенція, співробітники всіх управлінських структур, у тому числі й найвищі керівні особи.

У цих тривалих відбудовних роботах найактивнішу участь брали також тисячі трудівників сіл Київщини та інших сусідніх областей. Вони кінями та возами транспортували з Хрещатика до навколишніх яруг уламки цегли, понівечених перекрыть й асфальту⁸. На цю благородну справу людей кликав світлий порив свідомості, жагуче прагнення вкласти у нове, повоєнне життя свою частку зусиль та енергії. Учасники тих величких акцій діяли без щонайменшого натяку на якусь героїзацію чи подвиг. Люди сумлінно робили буденну справу, яка сама по собі з часом виросла до значної й величної.

Ми погрішили б проти історичної істини і суворої життєвої правди, якби сказали, що ту величну за своєю суттю, самовіддану відбудовну епопею в умовах політичного тріумфу переможців фашизму спрямовували керівний апарат, централізована система. Хоча цього, звичайно, відкидати ніяк не можна, партійних закликів, безперечно, зовсім не бракувало. Та слід визнати, що після війни чи не найяскравіше спалахнув у трудящих величезної країни вогник надії на нове, щасливе життя, з'явився потяг до його творення.

Однак повернемося до питання про використання в радянській державі безплатної праці трудящих. Центральний уряд, а більшою мірою керівний орган партії не лише спрямовували різного роду заходи щодо цього, а й постійно здійснювали своєрідний патронаж над проведенням широкомасштабних, загальнонародних трудових акцій. З цієї метою ще в липні 1920 р. ЦК партії опублікував спеціально рекомендоване «Положення ЦК РКП(б) про суботники»⁹. Цей документ був прийнятий директивним духом і мав сприйматися як «повсякденне керівництво до дії». В основу «Положення...» було покладено ідею про те, що суботники є однією з поширених форм «самоорганізації робітничого класу», яскравою та водночас своєрідною лабораторією нових підходів до практичного втілення у життя майбутніх форм праці. Характерно, що в даному документі чітко простежується думка про те, що учасники суботників мають дбати про інтереси суспільства. Як бачимо, вже з самого початку справа зводиться лише до інтересів держави. В той же час про інтереси людей, трудящих, які безпосередньо брали участь в суботниках, не було навіть найменшого натяку.

В останній рік життя В. Леніна, коли він був тяжко хворим, та особливо в перші місяці після його смерті проводилися суботники, недільники, присвячені самі «вождю пролетаріату». Учасники тих масових «ленінських» акцій — робітники, інтелігенція, трудівники діючих у той час радянських господарств, утворених на базі поміщицьких економій, а також сільських комун — надавали організації та проведенню їх особливого значення. Це було органічно пов'язано з глибинними процесами життя всього колишнього Союзу РСР, у тому числі й України.

У другій половині 20-х — у 30-ті роки все більш владно і незворотно в СРСР утверджується сталінщина, що стала новим державно-політичним феноменом. Під пильним оком Сталіна — «батька всіх трудящих» — здійснювалися теоретична розробка і «наукове» обґрунтування концепції нової, небувалої у світовій цивілізації тоталітарної, унітарної держави. У ній матеріалізувалася ідея безкоштовної або суто символічної оплати праці, що

особливо було властивим для життя колгоспів. Оплата праці їх працівників натурою та мізерними сумами грошей на основі трудоднів фактично означала високу експлуатацію державою селянства, у тому числі України. Причому ця експлуатація була набагато вищою, ніж у промисловості. Водночас офіційна пропаганда всупереч існуючій практиці заповзятю і послідовно наголошувала на систематичному посиленні уваги держави до турбот колгоспників і жителів села в цілому.

Фактично в аналогічному становищі виявились й працівники радгоспів, що були формально віднесені до носіїв більш високої (державної) форми власності. Але остання обставина суті справи зовсім не змінювала, бо формальний розподіл на селі на дві форми власності очевидних переваг одній над іншою в дійсності не надавав. Та вже ж є підстави більш акцентовано виділити і говорити про гірше соціальне і правове становище трудівників колективних господарств. Селянство насправді було найексплуатованішою частиною населення з боку держави, перебувало у значній нерівності порівняно з іншими категоріями трудящих протягом тривалого періоду, включаючи і 80-ті роки. Все те, як не дивно, базувалося навіть на спеціальних правових основах. Сільська місцевість, всупереч всілякій логіці, була віднесена взагалі до непаспортизованої. Паспорти ж колгоспникам України були видані лише з другої половини 60-х років. Отже, постійна прописка селян до села (фактично — закріпачення) і надзвичайно низько оплачувана праця були одними з ознак недеklarованої соціальної нерівності. В той же час у Конституції Української РСР, як і в Конституції колишнього Союзу, та особливо у політичних гаслах постійно гучно декларувалася рівноправність трудівників села не лише в праці, а й у всьому житті суспільства. Однак це було по суті фарсом, справжнім державним свавіллям, спрямованим на політизацію праці і всього суспільного життя.

Величезні негативні зміни у поняття ролі праці в суспільстві внесли вже широко відомі і об'єктивно оцінені нині такі характерні для практики сталінізму явища і події, як розкуркулення, боротьба з класовими ворогами та шпигунами, космополітами тощо¹⁰. За деякими підрахунками, внаслідок різного роду депортацій населення, фальсифікованих судових процесів та інших позаправних акцій з боку держави репресій зазнали близько трьох мільйонів чоловік.

Масштабні протиправні акції тоталітарної держави знеоцінювали до безмежності роль людини як безпосереднього активного творця матеріальних та духовних цінностей, вкрай спотворювали широко пропаговану ідею про вільну працю в інтересах суспільства. У свою чергу великомасштабні ув'язнення, депортації змусили державу значно розширити каральну систему, створити нові в'язниці, спецколонії, спецтабори, спецпоселення для заслань тощо. Це була система ГУЛАГу, яка, за висловом відомого правознавця, всесвітньовідомого письменника, лауреата Нобелівської премії О. Солженіцина, стала державою у державі. Її існування є ганебною сторінкою в історії тоталітарної держави. Тяжка гулагівська доля спіткала багатьох і багатьох корифеїв не тільки української чи колишньої союзної, а й світової науки та культури. З нею не розминулися такі всесвітньовідомі особистості, як А. Туполев, С. Корольов, Д. Лихачов та багато інших видатних науковців та діячів культури, письменників, не говорячи вже про рядових робітників та колгоспників. Серед багатьох репресованих представників інтелігенції України ми знаходимо імена відомих учених М. Грушевського, С. Єфремова, М. Птухи, режисера Л. Курбаса, багатьох поетів

та письменників. Лише останніх налічується понад 230 чол., більшість з яких склала у засланні свої голови¹¹.

Відповідно до гулагівських норм та порядків ув'язнених «постійно і всебічно виховували» фізичною працею і на лісоповалі, будівництві доріг, на різних шахтах. Всі ці види діяльності, безперечно, відзначалися високою фізичною напругою, особливо тяжким навантаженням. Багато з тих, хто пройшов різні табори, пригадуючи ту працю пізніше, з гумором її називали працею комуністичною, тобто безплатною, або за щонаймізернішу платню. Саме така праця була характерною для системи ГУЛАГу. Це в найбільш гіперболізованій формі відтворювало характер її у країні, бо результати такої праці використовувалися в інтересах інших — держави та керівної її верховки. Разом з тим праця в'язнів в ідеологічних високих інстанціях розцінювалась не інакше, як значне досягнення у справі «трудового виховання» тих, хто в житті серйозно схибив, виступав проти політики партії та радянської держави, «рідної» для них влади.

Звичайно, гулагівська система діяла ніби непомітно для «цивілізованого» життя країни, у якій широко та активно практикувалися суботники, використовувалася малооплачувана та фактично безплатна праця. Так, протягом війни і в перший період по її закінченні суботники та недільники фактично вливалися в основне трудове русло людей. Оплата їх праці була мізерною й символічною, часто зводилася до надто скромного продовольчого забезпечення хлібною пайкою та «легенським» додатком до неї. То ж основна виробнича діяльність трудящими виконувалася по суті без оплати, здійснювалася в розширеній уяві функціонерів нібито на комуністичних засадах.

У другій половині 50-х — 60-х роках багато суботників та недільників присвячувалося опорядженню територій промислових підприємств, колгоспів та радгоспів, вищих і середніх учбових закладів, шкіл, бібліотек та інших культурно-освітніх установ.

Другого «дихання» набули суботники з кінця 60-х років з нагоди 50-річного ювілею цих акцій. З тих пір щороку аж до першої половини 80-х років вони знову мали назву «ленінських» і часто — всесоюзних. За рекомендаціями з центру особлива увага під час їх проведення надавалася залученню робітників та колгоспників до виконання безпосередньо виробничих завдань. Для організації цих заходів на підприємствах, в колгоспах і радгоспах, районах, містах та облстах, в республіках і в центрі утворювалися спеціальні штаби, комісії, підкомісії тощо¹². Виконані під час проведення суботників та недільників обсяги робіт вираховувалися в досить вагомих «круглих» сумах. Скажімо, в день проведення суботника 12 квітня 1970 р. на Україні було виготовлено продукції промисловості та сільського господарства загалом на 100 млн. крб. Така сума для того часу була досить вагомою. Але всі кошти від суботників, як і всі інші, зроблені трудящими України, спочатку текли до «кремлівської скарбниці» і лише потім за вказівкою центру частково поверталися у республіку. При цьому першочергово вгамовувалися запити і апетити того ж таки центру. Такими були непорушні порядки, запроваджені ще у 20—30-ті роки. Під час застійного періоду вони утвердилися ще міцніше.

На початку 60-х років з центру вийшла ініціатива активізувати боротьбу за комуністичну працю як вищу форму соціалістичного змагання, або, як широко пропагувалося у пресі, — суперництва. Згодом установки щодо цього уточнюються, ставляться вимоги посилення роботи по розгортанню боротьби

вже за «комуністичне ставлення до праці». Зміни різних форм соцзмагання відбувалися фактично до середини 80-х років.

Всьому тому підпорядковувалася дедалі ширша кампанія по політизації змагання на великих промислових підприємствах країни. Повсюди майоріли великі кумачеві плакати, на яких здалеку помітними білими літерами рясніли лозунги: «Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці!», «Нинішнє покоління буде жити при комунізмі!», «Вперед, до перемоги комунізму!», «Жити й працювати по-комуністичному!» тощо¹³. Були запроваджені звання «Ударник комуністичної парці», грамоти та спеціальні листи-подяки, що вручалися переможцям змагання. Останні також стимулювалися грошовими преміями, користувались пільгами під час розподілу путівок у санаторії, будинки відпочинку. Профспілкові комітети оплачували їм туристські путівки для поїздок за кордон, в круїзи по Середземному морю, довкола Європи тощо.

Питання так званої боротьби за комуністичне ставлення до праці і запровадження різних форм діяльності на громадських засадах знаходилися в одній площині державної політики, що її спрямовувала компартія, яка насаджувала в суспільстві всіма силами уяву про постійне його просування до світлого майбутнього. На це, особливо в першій половині 60-х років, центр спрямував цілу низку вимог щодо розвитку громадських засад як прообразу елементів комунізму у роботі органів пропаганди та масово-політичної роботи, в пресі й на радіо, різних громадських інститутах, управлінських структурах Рад. Така діяльність, тобто без матеріальної винагороди, була притаманна різним позаштатним інспекторам, інструкторам, консультантам, працівникам певних секторів, відділів, комісій. Позаштатні відділи та сектори утвердилися і «заземлилися» в редакціях обласних та районних газет, багатотиражок, місцевому радіомовленні¹⁴. Все те набуло великих масштабів і втягло лише на Україні у цей «громадсько-комуністичний вир» тисячі людей.

Політична ейфорія, пов'язана з проведенням комсуботників, супроводжувалася мелодією оркестрів, інсценізаціями, перетворювалася на справжнє театральне дійство. Повсюди діловитість, виважений спокій витіснялися галасливою парадністю, неодмінним проведенням мітингів, безпідставною метушнею. І все те робилося для того, щоб рапортувати вищим інстанціям про досягнення «високого рівня» організації безплатної праці.

Не можна не згадати тут і про широко застосовувану в 60—70-ті роки в ланках і бригадах колгоспів і радгоспів, бригадах, змінах і цехах промислових підприємств практику оплати праці лише за загальними показниками, суцільними списками, де виводилися середні і загальні цифри. Наслідки ж індивідуальної праці кожного у такому разі не враховувалися. Цей негативний досвід іржею в'їдався в життя усього українського суспільства. Поступово такі «комуністичні» підходи («у загальному», «у середньому») утвердилися надто міцно й подавалися масам як необхідний для побудови кращого майбутнього спосіб оплати праці¹⁵.

Все те міцно вживалося в поведінку та психологію трудящих, їх повсякденне життя. Активно пропагувалася існуюча система праці у пресі, на радіо, телебаченні тощо. І багатьом вже здавалося, що ось-ось згори оголосять про «пришестя» комунізму, отого «близького завтра». І все, що довкола було «соціалістичним», перетвориться на «комуністичне», і в житті утвердиться принцип «кожному по потребах», коли будь-хто зможе задовольнити будь-які свої бажання і запити. Такі спрощені, примітивні уявлення про комунізм буквально наскрізь проїмали на побутовому рівні

все суспільство колишнього Союзу РСР. Це було результатом невтомної діяльності в країні «авангарду» всіх трудящих — партії комуністів, яка на своєму XXII з'їзді у 1961 р. проголосила програму побудови (в основному) до 1980 року комунізму. Вона стимулювала політичну ейфорію в житті радянської держави, хоча абсолютно не базувалася на реальностях життя, була далекою від нього і відбивала футуристичні, нездійсненні ідеї марксизму-ленінізму як всесвітньо-революційних теоретичних постулатів.

Поступово розмивалися розуміння реальій суспільних процесів і справжнє теоретично обгрунтоване передбачення його перспектив. Вважалося, що єдино правильна точка зору, глибоко обміркований теоретичний прогноз міститься у проголошених положеннях з документів держави, а тим більше — партії, насамперед її Центрального Комітету. В даному випадку своєрідним і справді класичним негативним зразком такого документа була Програма КПРС, у якій на основі детальних цифрових викладок та розрахунків вважалося цілком можливим побудувати комуністичне суспільство в основному до кінця 80-х років, а потім розв'язати завдання його розгорнутого поступу¹⁶. Даний ідеологічний тиск активно поширювався на діяльність державних інститутів, партію, комсомол, профспілкові структури, охоплював все суспільство.

Надмірно велика увага приділялася саме дальшій політизації праці. Так, у першій половині 60-х і особливо в 70-ті роки утверджується практика створення шкіл комуністичної праці на підприємствах, в колгоспах тощо¹⁷. Спочатку ці завдання розв'язувало керівництво профспілкових комітетів. Згодом, із масовим поширенням цих шкіл вони включаються у мережу політичної освіти, а звітність про їх практичну діяльність в кінці кожного навчального року надсилається партійними організаціями, парткоммами з низових ланок — промислових підприємств, колгоспів, радгоспів тощо — у вищі інстанції — райкоми, міськкоми і т. д. У тих звітах мало бути відображено творчий характер практичної діяльності цих шкіл, підкреслено новаторство у праці їх слухачів, наголошено, що вони відзначалися неабиякою активністю у впровадженні передових методів виробництва, брали участь у русі раціоналізаторів та винахідників. Саме в тому вбачалися ефективність навчання, хороші наслідки його міфічного «дієвого» впливу на матеріальне виробництво. Безперечно, такий «вплив» був надуманим, бо навчання у школах компраці відбувалося впродовж близько восьми місяців на рік, а підсумки підбивалися досить просто: наприклад, раціоналізатор, передовик виробництва навчався у школі комуністичної праці — значить, те навчання активно сприяло розкриттю його творчого потенціалу, активізувало працю. Як бачимо, все було до примітивності тривіально і штучно культивованим.

Більше того, підраховувалася навіть ефективність навчання у тих школах. У звітних реляціях у кінці навчального року за наслідками діяльності мережі політичної освіти виводилася підігнана під бажане та чи інша цифра. Ефективність впливу навчання на матеріальне виробництво подавалася завжди в рожевих фарбах, кругленьких грошових сумах, а також в кілограмах і тоннах зекономленого металу чи інших сировинних ресурсів.

І все ж вагомі громадські нагромадження коштів здійснювалися за рахунок участі трудящих у комуністичних суботниках та недільниках. Зароблені на них суми грошей виділялися на соціальні й культурні потреби і частково — науки. Тільки в роки дев'ятої п'ятирічки у колишньому Союзі РСР на спорудження сільських шкіл на 208 тис. учнівських місць з цих

коштів асигновано в цілому 178 млн. крб. Близько п'ятої частини з них призначалося для України.

Майже аналогічні обставини мали місце і при використанні коштів, спрямованих на розвиток охорони здоров'я. Адже дана важлива соціальна сфера субсидувалася державою також за залишковим принципом.

Таке становище виникало не тільки через хибні економічні засади, на яких базувалася вся економіка, а й тому, що непомірна ідеологізація праці сприяла зосередженню уваги на самих фактах взяття соцзобов'язань, великих вартісних показниках і масштабах будівництва. Досить сказати, що навіть за обставин, коли справа рухалася повільно, з великими недоробками, будівельники, наприклад, за підсумками роботи в кінці року або до великих державних свят отримували часто подяки, різного роду грамоти й дипломи і навіть грошові премії.

Трудове «суперництво» було фактично втоплене у безмежній політизації та ідеологічній ейфорії. Особливо потворних деформацій зазнало воно за часів правління М. С. Хрущова, починаючи із загальновідомої семирічки, та Л. І. Брежнєва, коли роки п'ятирічок оголошувалися то ударними, то визначальними. Виробничі плани поступово трансформувалися у зобов'язання колективів і все те при постійно посилюваній ідеологізації аж до середини 80-х років скеровувалося з центру та пропагувалося у засобах масової інформації, наочної агітації. Остання заповнювала буквально всі порожні площини на господарських приміщеннях. У колгоспах, радгоспах, на промислових підприємствах, у містах і селах за вказівками зверху на спеціально відведених майданчиках обладнувалися спеціальні «острівки» наочної агітації, де були основні матеріали, присвячені соціалістичному змаганням. Все це повторювалося з року в рік і майже не хвилювало тих, хто «брав участь» у таких змаганнях. Разом з тим керівні партійні та профспілкові органи робили все для того, щоб згасаюче трудове суперництво залишалось на папері у вигляді дедалі зростаючого і масовішого. Досить було взяти занижені зобов'язання (як і планові завдання), а потім взяти зустрічні та «підвищені» й перекрити їх, як на гору йшли рапорти про ентузіазм трудящих, про їх невпинне просування до нових висот. Це стосувалося і сільського господарства (наприклад, здача зерна державі), і промисловості.

Все було спрямоване на те, щоб перші особи в районі, області, республіці були помічені в центрі, переведені на вищу посаду як «вірні лєнінці», дбайливі господарі. На їх груди дедалі частіше «сипалися» нові найвищі урядові нагороди. Про інтереси ж людей, тих трударів, розумом та руками яких розв'язувалися соціалістично-зобов'язуючі завдання, говорилося надто багато і піднесено, але насправді нічого не робилося для того, щоб істотно поліпшити їх матеріальне становище, умови праці. Так, навіть виконавши «зустрічні зобов'язання», колгоспи часто залишалися у боргах, економічно слабкими. Зокрема, забезпечення тваринництва концентрованими кормами було вкрай незадовільним, що призводило до падіння рівня рентабельності цієї галузі сільського господарства.

Проте всі ті негативні моменти всіяко замовчувалися, а в пресі, на радіо, телебаченні, в місцевих засобах інформації гучно лунали славослів'я про взяті соцзобов'язання, успішні наслідки соцзмагання, повідомлялося про колективи-переможці, присудження їм перехідних, пам'ятних та інших прапорів. До того ж і видів змагання було досить чимало: всесоюзне, республіканське, обласне, районне, внутрішнє у трудових колективах, суперництво за призові місця по галузях. Разом з прапорами шоквартально,

кожне півріччя, за підсумками року та п'ятирічок в цілому переможцям вручалися грошові премії. Щорічно по галузях присуджувались також державні премії Союзу, по тематиці військово-промислового комплексу (так званій закритій проблематиці) — закриті державні премії, тобто — нерозголошувані. Існували також республіканські премії, а в областях, районах, на індустріальних і сільськогосподарських підприємствах — різні вимпели й призи, розмаїті кубки й інші відзнаки на честь вшанування і морального заохочення ентузіастів соціалістичного трудового суперництва. Ідеологічне крикунство навколо змагання набуло справді небаченого розмаху. А коли згадати, що існували ще й особливо ідеологізовані види змагань (на честь Першотравня, річниць Жовтня, ювілеїв Леніна і радлади тощо), то картина величезної політичної ейфорії стане більш повною. Діяла ціла індустрія виготовлення прапорів, вимпелів, дипломів, різних грамот. Тільки у 70-ті — першій половині 80-х років налічувалося близько 70 тис. перехідних і неперехідних знамен, близько 500 тис. вимпелів, дипломів й інших відзнак, що вручалися «за підсумками» та «за наслідками» змагання¹⁸.

Разом з тим утриманські настрої панували серед більшості населення країни, яке втомилосся від однотипних гасел «Вперед...» і «Під прапором...», величезних портретів одних і тих же, омолоджених ретушерами, керівних діячів партії та держави. «Загниваюча з голови» система сама себе скомпрометувала, що особливо було помітним на тлі економічних успіхів розвинутих капіталістичних держав та деяких країн третього світу, де соціалістичного змагання не було.

З другої половини 80-х років з ініціативи колишнього секретаря ЦК КПРС по ідеології О. Яковлева і останнього генерального секретаря партії М. Горбачова наступив крутий поворот у ставленні до соцзмагання як такого, що вичерпало себе. Відбувається різка деполітизація праці. Імпульсом цьому процесові надало фактичне припинення з 1986 р. всесоюзного соцзмагання. Згодом згасають республіканське, обласні і районні змагання. Поступово трудове суперництво зникає у промисловості, колгоспах, радгоспах та інших низових виробничих структурах. Досить різко «відхрещуються» від соціалістичного змагання профспілкові комітети, профорганізації, різного роду комісії, які ще зовсім недавно запопадливо «розв'язували» невідкладні питання, пов'язані з ним. Всі вони очікували нових вказівок центру щодо якихось нових форм змагальності. Але там, очевидно, були справи набагато «важливіші». Йшов пошук нових «концепцій», нових «підходів» до розвитку суспільства в умовах перебудови.

Науковці, які досліджували проблеми трудового суперництва, також рішуче «відхрестидися» від своїх минулих поглядів і почали кваліфікувати змагання як надумане, штучно культивоване державою, партією і профспілками явище. Поступово припинилися публікації з питань соцзмагання в центральних, українських, обласних, міжрайонних та районних засобах масової інформації. З ініціативи М. Горбачова питання соціалістичної змагальності були обійдені на XXVII, XXVIII з'їздах КПРС, з'їздах народних депутатів Союзу та сесіях Верховної Ради у 1989—1991 рр. За усталеною звичкою солідарність з центром виявили й відповідні керівні структури в Україні.

Кардинально змінилися як політичні, так і соціально-економічні обставини у зв'язку з розпадом колишнього Союзу РСР та утворенням замість союзних республік молодих незалежних держав. На тлі руйнування старих і пошуку нових форм взаємозв'язків між ними, відчутного еко-

номічного спаду, проведення внутрішніх реформ відбувається складний процес змін у ставленні трудящих до праці та її наслідків.

Щодо Української держави, то вона вже понад рік живе в нових вимірах вимріяної та вибореної багатьма поколіннями незалежності. Визначальною тенденцією еволюції матеріального виробництва в Україні вимальовується майбутній процес приватизації. Основним фактором у ньому мають стати трудові колективи та їх конкретні інтереси. Змагальності у її колишній формі місця вже не знаходиться, бо визначальними у матеріальній природі суспільства стають ринкові товарні відносини, що тільки започатковуються. Зростаючий розмах їх має визначати характер відносин у процесі організації праці, насамперед на засадах конкурентності. Приватизація та ринок формуватимуть якісно нові, принципово відмінні виробничі відносини, нове соціальне обличчя виробника матеріальних благ. На цьому складному шляху молоду Українську державу чекатимуть нові груднощі та випробування. І в цих умовах лише працею талановитого роботящого народу, розумною державною політикою можна розв'язати завдання входження України у цивілізовану сім'ю країн Європи та всього світу.

¹ Див.: Коммунистические субботники// Совет. энциклопед. словарь.— М., 1973.— С. 620.

² Там же.— С. 206.

³ Поточ. арх. пост. комісії з питань економ. реформи та управління народн. господарством Верховної Ради України// Проблеми економіки.— 1991.— С. 5—7.

⁴ Там же.— С. 7—8.

⁵ Поточ. арх. Федер. Ради незалеж. профспілок України. Проведення суботників.— 1990.— С. 6—11 (далі ПАФРНПУ).

⁶ Львів. обл. держ. арх. (П), ф. 1, оп. 291, спр. 1911, арк. 141—144.

⁷ Терноп. обл. держ. арх. (П), ф. 1, оп. 311, спр. 1708, арк. 137—143.

⁸ М а н д з і й В. Відбудова Київщини та Києва.— К., 1976.— С. 9—13.

⁹ Методичні матеріали з питань соціалізації (Методкабінет УРПС).— К., 1978.— С. 3—5.

¹⁰ Див. докладніше: К у р н о с о в Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму// Укр. іст. журн.— 1991.— № 12.— С. 16—28; М і щ е н к о О. Безкровна війна: Книга відчень.— К., 1991.— 174 с.

¹¹ Див.: Л у к' я н е н к о Л е в к о: Сповідь у камері смертників.— К., 1991.— 125 с.; Ч о р н о в и л В я ч е с л а в, П е н с о н Б о р и с. Хроніка таборових буднів; Х е й ф е ц и й н а й л. Вячеслав Чорновил — зєковський генерал.— К., 1991.— 160 с.; Літ. Україна.— 1991.— серпень — грудень.

¹² Об'єдн. арх. Федер. Ради незалеж. профспілок України, ф. 247363, оп. 1, спр. 187, арк. 4—9.

¹³ Там же, ф. 2605, оп. 9, спр. 4883, арк. 11—15.

¹⁴ Див.: Громадські начала в пресі, радіо, телебаченні.— К., 1961.— 145 с.; Велення времени.— М., 1962.— 207 с.; Творчість в ідеологічній роботі.— К., 1968.— 213 с.; Головне — хобота з людьми.— К., 1969.— 172 с.

¹⁵ П а д а л к а А. З. Воспитание коммунистического отношения к труду у колхозников и крестьянства Украины. 1959—1962 гг.// Организаторская и политическая работа партии на селе.— М., 1963.— С. 195—246.

¹⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1962.— С. 153—162.

¹⁷ Школы коммунистического труда.— Ленинград, 1968.— 162 с.

¹⁸ ПАФРНПУ, Проведення суботників.— С. 15—19.

ЗБРОЙНІ СИЛИ В УКРАЇНІ (грудень 1917 р. — квітень 1918 р.)

11—12 грудня 1917 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд Рад, який проголосив Україну Радянською Республікою, заявив про поширення на її територію чинності ленінських декретів та непідкорення розпорядженням і постановам Центральної Ради. Обраний на з'їзді Центральний Виконавчий Комітет Рад України сформував уряд — Народний секретаріат, який відразу ж приступив до радянського державного будівництва. Одним з перших кроків його діяльності стало формування Червоного козацтва, власне, перших частин регулярної армії. Мета цих частин на тому етапі ні для кого не була секретом — боротьба проти Центральної Ради, каледінщини, утвердження на Україні влади Рад.

В грудні прискорилося створення Червоної гвардії. Особливо швидко росли червоногвардійські загони в Донбасі, який став об'єктом нападів каледінців з Дону. Не дуже відставали від цього регіону і промислові центри всього Лівобережжя, Півдня України. У зростанні червоногвардійських лав поряд з цілеспрямованою агітаційно-масовою і організаційною роботою більшовиків виявлялись настрої пролетарів, що дедалі більше були незадоволені зволіканням у розв'язанні насущних соціальних проблем демократичними партіями (і загальноросійськими і українськими), які встигли проявити себе у ролі урядових партій.

На кінець січня 1918 р. Червона гвардія України об'єднувала 120 тис. озброєних робітників¹, а в багатьох місцях оформились і селянські червоногвардійські загони. Бойова могутність цієї військової сили була, звичайно, не такою, як у регулярних військах, червоногвардійські загони дуже важко було зібрати в єдине ціле для виконання крупних стратегічних завдань. Та з іншого боку, в повсюдному розташуванні червоногвардійських загонів, що відтягували на себе сили суперників, сковували, розпорошували їх, полягали і об'єктивні позитивні якості Червоної гвардії, коли військові дії виплеснулись не на поля битв за участю численних армій, а в робітничі квартали, на підприємства, в казарми, де кінцевий успіх вирішувався бойовими якостями і моральним станом невеликих загонів.

На початок січня 1918 р. обставини зумовили і зміну тактики Раднаркому, який, з одного боку, не домогся в ході грудневих переговорів, щоб Центральна Рада змінила вороже ставлення до Радянської Росії, а з другого, нанісши рішучого військового удару по каледінщині, міг використати частину свого потенціалу і проти іншого суперника на Півдні — Української Ради.

Навколо участі російських червоногвардійців у боях на Україні у грудні 1917 р. — січні 1918 р. з того ж часу і до наших днів точиться чимало суперечок. Далеко не завжди вони набувають безпристрасно наукового характеру, що змушує ще раз звернутись до найголовніших фактів.

Вважаючи головною загрозою для Радянської влади в кінці 1917 р. кадетсько-каледінський заколот на Дону, В. І. Ленін ще 5 грудня доручив командуючому Петроградським військовим округом В. О. Антонову-Овсієнку підібрати за угодою з голововерхом М. В. Криленком і наркомом у

військових справах М. І. Подвойським кандидата на пост командуючого військами, що діятимуть проти контрреволюції на півдні країни; погодився з пропозицією Антонова-Овсієнка призначити його на цей пост².

Численні документи незаперечно свідчать, що В. І. Леніна, РНК в даному випадку понад усе турбувало становище на каледінському фронті. Щодо Центральної Ради ніяких рішучих кроків не здійснювалось. Навпаки, Раднарком за ініціативою свого голови терміново, 6 і 7 грудня, розглянув на своєму засіданні пропозицію Українського революційного штабу Петроградської крайової військової Ради про мирне врегулювання конфлікту між Центральною Радою і РНК³.

Показово, що В. І. Ленін, обговоривши 8 грудня з В. О. Антоновим-Овсієнком плани боротьби з контрреволюцією на півдні країни, власноручно написав йому посвідчення, згідно якого В. О. Антонов-Овсієнко уповноважувався «для загального керівництва операціями проти каледінських військ і їх пособників»⁴. Наступного дня голова РНК запропонував представнику більшовиків України С. С. Бакинському, що саме перебував у Петрограді, негайно виїхати до Харкова, куди направлявся В. О. Антонов-Овсієнко, щоб сприяти налагодженню ділових, товариських стосунків між наркомом по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії і місцевими партіями та господарськими працівниками⁵.

11 грудня у розмові по прямому проводу з М. В. Криленком В. І. Ленін дав вказівку вжити «всіх заходів, аж до найбільш революційних, для самого енергійного руху військ і притому у великій кількості» в район Харкова для відсічі каледінським заколотникам⁶.

На цей час у В. О. Антонова-Овсієнка склався загальний план боротьби з контрреволюцією на Півдні. Суть його полягала в тому, щоб всі сили, які могли виступити проти Каледіна, враховуючи також і частини революційних солдатів з Південно-Західного і Румунського фронтів, а також формування з інших фронтів і червоногвардійські загони з Радянської Росії, направити на Харків, а звідти рушити на Дон, Ростов, Новочеркаськ⁷.

На перспективу планувалися військові дії і проти Києва — політичного центру України, та вони відкладалися на невизначений час, необхідний для попереднього збору військових сил. Застраховуючись від непередбаченого повороту подій, В. О. Антонов-Овсієнко домовився з М. В. Криленком про те, що жодного руху військ з фронту на східному напрямку, тобто на Київ, не здійснювалось без згоди командуючого по боротьбі з контрреволюцією на Півдні.

Таким чином, ні про які військові дії проти військ Центральної Ради ні з боку Раднаркому, ні тих сил, які групувалися навколо місцевих більшовиків, у грудні не могло бути й мови⁸. Більше того, Раднарком намагався вести переговори з Центральною Радою. Певні надії пов'язувалися зокрема з тим, що їх від Раднаркому було доручено вести В. О. Кареліну, І. З. Штейнбергу, П. П. Прош'яну — лівим есерам, що ввійшли до уряду. Навіть після I Всеукраїнського з'їзду Рад, пообіцявши ВУЦВК повну підтримку і додержуючись цієї лінії, Рада Народних Комісарів одночасно продовжує курс на ліквідацію конфлікту з Центральною Радою. На засіданні РНК 19 грудня було обговорено доповіді П. П. Прош'яна про його поїздку до Києва і попередні переговори з Радою, Й. В. Сталіна про становище на Україні, В. О. Кареліна про бесіди з делегатами від України, В. Р. Менжинського про фінансові питання. В результаті ухвалили підготовлену В. І. Леніним резолюцію:

«Вислухавши доповідь товариша Прош'яна, що мав як делегат від селян-

ського з'їзду розмову з Винниченком, Грушевським і Поршем та іншими, як офіційними представниками Ради,

— і взявши до уваги, що ці офіційні представники Ради висловили принципіальну готовність почати переговори про угоду з Радою Народних Комісарів на началах визнання Радою Народних Комісарів незалежності народної Української республіки і визнання Радою контрреволюційності Каледіна та його пособників;

— взявши далі до уваги, що Рада Народних Комісарів завжди і безумовно визнавала право всякої нації, в тому числі й української, на незалежне державне існування;

— що всяка спроба усунути війну з Радою, коли б Рада визнала контрреволюційність Каледіна і не заважала війні проти нього, безумовно бажана;

— висловлюючи своє переконання в тому, що тільки Ради української селянської бідноти, робітників і солдатів можуть створити на Україні владу, при якій сутички між братніми народами будуть неможливі;

— Рада Народних Комісарів, вважаючи в той же час за доцільне почати ділові переговори з Радою з метою усунення тих сутичок, які викликані були політикою Ради щодо загального фронту і контрреволюційного повстання Каледіна постановляє:

запропонувати Раді переговори про угоду на вказаних началах і намітити, як один з пунктів, де було б, мабуть, найзручніше вести переговори, міста Смоленськ або Вітебськ»⁹.

Як свідчить повний текст наведеного документа, Раднарком більше за все турбувало, як позбутись ворожості з боку Центральної Ради, домогтись від неї хоч невеликої прихильності у боротьбі РНК проти Каледіна.

Звичайно, Радянський уряд Росії не міг не враховувати і того факту, що Центральна Рада перебувала у стані найгострішого конфлікту з Народним секретаріатом і тому доручив Й. В. Сталіну провести з Всеукраїнським ЦВК відповідні консультації, що й було виконано. Вже в ніч з 20 на 21 грудня народний комісар у справах національностей зробив доповідь про переговори¹⁰.

Тим часом різні верстви політично активного населення України дедалі визначеніше і твердіше заявляли про свою готовність до крайніх заходів у боротьби проти Центральної Ради. Досить яскраво це засвідчили повідомлення делегатів з фронтів на об'єднаному засіданні ВЦВК, Петроградської Ради і загальноармійського з'їзду 19 грудня 1917 р.: «Три армії на Південно-Західному фронті заявили, що накази Петлюри вони не визнають і підкоряються лише Раді Народних Комісарів і тов. Криленку»; VIII армія Румунського фронту — «Солдатські маси дедалі більш проймаються усвідомленням контрреволюційного характеру буржуазно-українських замірів»¹¹.

Такі настрої виявлялись все виразніше. Аналізуючи їх, «Правда» 28 грудня 1917 р. в спеціальній статті зазначала: «Незважаючи на всі старання, Центральній Раді не вдається посягти розбрат між українськими і російськими робітниками... Серед солдатів-українців визріває невдоволення Центральною Радою і Генеральним секретаріатом, контрреволюційна політика яких стає очевидною для трудящих мас»¹².

Звичайно, настрої мас виливалися і в конкретні дії, реалізувались у процес повсюдного встановлення влади Рад, що після I Всеукраїнського з'їзду Рад набрав значної інтенсивності (він досить детально висвітлений у вітчизняній історіографії). Складовою частиною цього процесу стала і допо-

мога, яку ВЦВК, Народний секретаріат, Верховний головнокомандуючий по боротьбі з контрреволюцією на півдні країни надавали місцевим силам, скеровуваними більшовиками.

Масштаби цієї допомоги визначалися рядом факторів, зокрема, тими досить обмеженими можливостями, які були у розпорядженні Радянського центру у Харкові. Це загони червоних козаків, червоногвардійців, революційних робітників, солдатів, матросів, що прибували з фронтів Радянської Росії. Загалом з боку Радянської України взимку 1918 р. у військових діях взяли участь понад 150 тис. чоловік: біля 120 тис. червоногвардійців, близько 6—7 тис. солдатів, об'єднаних у перші революційні армії (незважаючи на гучні назви, насправді це були досить обмежені військові з'єднання, якими командували Р. Й. Берзін, С. Д. Кудинський), а також 32 тис. революційних воїнів з Радянської Росії (серед них, до речі, теж було немало українців)¹³.

Важливо врахувати, що згадані революційні армії долали значні труднощі і перешкоди з боку противників, перш ніж досягали вирішальних пунктів військового протиборства*. За цих умов важкий тягар відповідальності припав на плечі червоногвардійських загонів, що прибули з Радянської Росії. Основна частина їх складу (близько 20 тисяч) була направлена на каледінський фронт. І лише третина змогла взяти участь у військових діях проти сил Центральної Ради¹⁴. Причому, частина з них була змушена ввійти у пряме військове зіткнення з гайдамаками на катеринославсько-олександрівському напрямі, оскільки він виявився начебто флангом каледінського фронту, і тут виявили військову активність козацькі частини, що прямували на Дон, в союзі з військовими формуваннями, вірними Центральній Раді.

Всі ці факти досить добре відомі кожному історичу і одержують свою адекватну оцінку. Так італійський дослідник Дж. Боффа пише: «В перший час більшовики прагнули налагодити контакти і з Українською Радою.

Разом з тим було б невірно бачити в сепаратистських тенденціях 1917—1918 рр. лише простий прояв волі до самовизначення. Сказати, що націоналістичні течії, що відбивали в основному політичні прагнення буржуазної інтелігенції, представляли собою течії меншості, теж було б недостатнім: Ради в цих районах ще не мали підтримки більшості. І ті й інші вели політичну боротьбу за зміцнення своєї бази, причому результат цієї битви був ще не ясним. Трудність скоріше полягала в тому, щоб встановити, в якій мірі вимоги відділення дійсно служили виразом національних почуттів і в якій представляли собою просте прикриття буржуазної реакції проти пролетарської революції в Росії. Центральна Рада шукала союзу з козаками Каледіна, прекрасно знаючи, що в їх особі вона має справу з непримиреними ревнителами «єдиної і неділимої» Російської імперії. Розрив з більшовицьким урядом відбувся саме за цими мотивами»¹⁵.

Думається, що це якраз той випадок, коли коментарі справді зайві.

Питання ж про відповідь (ноту) Ради 29 і 30 грудня 1917 р. вносилося до порядку денного засідань РНК. Після довгих дебатів (у обговоренні взяли участь 13 осіб, серед них — О. Г. Шляпников, В. Р. Менжинський, А. В. Луначарський, Й. В. Сталін, П. П. Прош'ян, П. Ю. Дибенко, О. Г. Шліхтер та ін; В. І. Ленін виступав 7 разів. РНК ухвалив підготовлену Володимиром Іллічем постанову: «Рада Народних Комісарів вважає відповідь Ради настільки невизрадною і ухильною, що вона межує із знущанням. Основним джерелом незгоди з Радою була та обставина, яку Рада Народних Комісарів ясно вказала в своєму першому зверненні до Ради з про-

позицією мирних переговорів. Саме в цьому зверненні було сказано, що пряма чи посередня підтримка Радою каледінців є для нас безумовна підстава для воєнних дій проти Ради. Навколо Каледіна групуються контрреволюційні елементи з поміщиків і буржуазії, що зібралися з усіх кінців Росії. Проти Каледіна стоїть явно більшість селян і трудового козацтва навіть на Дону. Визнання Радянської влади більшістю населення Росії, і в першу чергу трудящих мас усіх націй, є очевидний для всіх факт. У самій Україні революційний рух українських трудящих класів за повний перехід влади до Рад набирає все більших розмірів і обіцяє перемогу над українською буржуазією в найближчому майбутньому.

Ухилення Ради від відповіді на питання про те, чи припиняє вона пряму й посередню підтримку каледінців, зриває початі нами мирні переговори і покладає на Раду всю відповідальність за продовження громадянської війни, яку почали буржуазні класи різних націй і яка цілком безнадійна, бо величезна більшість робітників, селян і армії рішуче стоїть за соціалістичну радянську республіку.

А національні вимоги українців, самостійність їх народної республіки, її право вимагати федеративних відносин, Рада Народних Комісарів визнає повністю, і вони ніяких спорів не викликають»¹⁶.

Багато дослідників вважають відправною точкою війни між Радянською Росією і Українською Народною Республікою ленінський «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради» від 3 грудня 1917 р. Насправді це далеко не так. Адже весь грудень 1917 р. пройшов у дипломатичних стосунках, демаршах (і Маніфест-ультиматум — перший такий демарш), коли ще залишалась можливість для мирного налагодження конфлікту. Постанова ж РНК від 30 грудня 1917 р. стала віхою, яка позначила зміну у тактиці Російського уряду. Незгода Української Ради порвати з Каледіним розцінювалась як «безумовна підстава для воєнних дій проти Ради», констатувався факт провалу мирних переговорів і визнавався стан продовження громадянської війни.

Переміщення акцентів з миролюбства на войовничість було, звичайно, не випадковим.

На той час прибічники влади Рад домоглися досить серйозних зрушень на свою користь в багатьох регіонах України, одержали ряд військових перемог на каледінському фронті і почасти на південному від Харкова напрямку. В загальний успіх цих сил значний внесок здійснювали повстання, які вибухали з наближенням радянських військ до того чи іншого населеного пункту. Нерідко каледінці, прибічники Центральної Ради, залишали міста ще до підходу регулярних військ, після військових сутичок з повсталими.

Тому у першій декаді січня 1918 р. з чисто військової точки зору рішення про наступ проти головних сил Центральної Ради з Харкова на Полтаву — Київ було логічним. Крім того, в штабі Головнокомандуючого по боротьбі з контрреволюцією на півдні країни стало відомо про наміри Центральної Ради нанести військовий удар через Полтаву у напрямі Харкова — Лозової¹⁷.

Крім народжуваних частин Червоного козацтва, червоногвардійських загонів передбачалось, що у комбінованому поході візьмуть участь у створювані з революційних частин фронту формування, які підійдуть до Києва з Заходу і Північного Заходу, відріжуть місто зі Сходу. Була також досягнута домовленість з представниками київських більшовиків, що прибули до Харкова, щоб у вирішальний момент, коли радянські війська наблизяться до Києва, закликати трудящих міста до повстання проти Ради.

Реалізувати намічений план у всіх його складових частинах не вдалося. Похід на Полтаву — Київ, а також з району Брянська на Київ здійснювався легко, майже без опору військових сил Центральної Ради¹⁸. Тут важливо вірно оцінити фактори, які сприяли цьому.

Чисельної переваги радянські війська над збройними силами Центральної Ради не мали. Це стосується і співвідношення сил у окремих пунктах (наприклад під Полтавою воно було 1:2,5 на користь Ради), і загалом по республіці. Найвища цифра, яка наводиться історіографами для кількісної характеристики збройних сил, що наступали на Київ, ніколи не перевищувала 30 тис.¹⁹.

Ця цифра — 30 тис. — об'єктивна, але водночас і абстрактна щодо історичного моменту України, про який йдеться. Адже, як було показано вище, дві третини військових частин з Радянської Росії брали у той час участь у боротьбі проти каледінців, а якась частина з решти 12 тис. була направлена на південь, «застряла» у ряді пунктів (що цілком природно) в ході просування по території України. Так, достеменно відомо, що зведений загін Муравйова, зформований з червоногвардійців Харкова, двох сотень червоних козаків і бронепоезда, нараховував лише 700 чоловік. Зведений загін катеринославських, донецьких і московських робітників під командуванням П. В. Єгорова склався з 1200 бійців²⁰. Поповнені полтавськими червоногвардійцями, ці два загони, що злились у одну колону в Полтаві і рушили 10 січня з Полтави на Київ. Об'єктивні дослідники давно відійшли від тверджень про те, що процес творення української державності був перерваний агресією численних армій Радянської Росії. Так, І. Лисяк-Рудницький визнає: «...Легенда, що її треба здати до архіву, це казка про «безчисленні полчища» ворогів, що під їх ударами буцімто завалилася українська державність. У дійсності інтервенційні московські армії під час першої та другої навали (зими 1917—18 та 1918—19) були відносно малі. Кремль до літа 1919 року не диспонував великою регулярною армією. Советська експансія була здібна поширюватися на ті країни, що їхнє власне безголів'я робило з них легку здобич. Якщо могли зберегти незалежність Фінляндія та мініатюрні балтицькі республіки, розташовані перед воротами Петрограда, то чи ж не повинна була встояти кількадесятимільйонна Україна з її велетенськими ресурсами? Також міжнародна кон'юнктура української справи була впродовж перших двох років революції сприятлива. Отже, причини невдачі треба шукати насамперед у внутрішньому стані самого громадянства на Україні»²¹.

Щодо останнього цілком слушного зауваження — то слід однозначно констатувати, що навколо сил Центральної Ради створювався в кінці 1917 р. — на початку 1918 р. своєрідний вакуум, вони з катастрофічною швидкістю позбавлялися підтримки мас, а здеморалізовані військові частини хутко розбігалися, частіше за все ще до прямих військових зіткнень з радянськими військами.

Думається, що близьким до дійсності, а можливо, й найточнішим є аналіз співвідношення військових сил протиборствующих сторін, який дає Д. Дорошенко: «З північного сходу рухалися 12-тисячні більшовицькі сили на чолі з талановитим командувачем Володимиром Антоновим-Овсієнком і його кривавим поплічником Михайлом Муравйовим. Проти них український військовий міністр Симон Петлюра мав розкиданих по різних місцях 15 тис. вояків, що склалися з селянського ополчення вільних козаків, січових стрільців, колишніх військовополонених галичан, кількох невеликих загонів

із фронту та декількох сотень київських гімназистів, що пішли на фронт прямо від шкільної лави»²².

З цими даними майже співпадають оцінки В. О. Антонова-Овсієнка, який вважав, що під час наступу на Київ на боці Центральної Ради було 12—20 тис. вояків»²³. Це були такі частини: Кінний полк «Захистя», складений з воїнів Київського гусарського, 10-го Інгерманландського і Кірасирського полків, Віленського, Чугуївського і Київського військових училищ (800 шабель, 100 кулеметів, 23 гармати, 2 броневики) — спішених 1800 штиків; 1-й Богданівський полк (500 штиків, 40 кулеметів); Шевченківський полк (800 штиків, 30 кулеметів); Богунський полк (800 штиків, 30 кулеметів); Дорошенківський полк (800 штиків, кулемети); Чорноморський курінь (800 штиків і кулемети); загопи вільних козаків (20 сотень по 60 козаків в кожній); чехословацький полк (склад невідомий); два гайдамацьких полки (чорних і червоних гайдамаків)²⁴.

Хоч Центральна Рада до останнього моменту мала певну надію на те, що їй можуть прийти на допомогу українізовані частини з фронту (надходили повідомлення про українізацію 9-ї, 12-ї, 31-ї дивізій, різних частин з 17-го, 21-го та 24-го корпусів)²⁵, та вони, за рідкісним винятком, не справились.

Показовими щодо цього були події в 36-му пішому Орловському полку 10-го корпусу ІХ армії Румунського фронту (Буковина, район міст Сучава-Серет). Після українізації він двома ешелонами прибув на початку січня 1918 р. до Кременчука, вибивши малочислених і погано організованих червоногвардійців. Та його якостей, які танули буквально по годинно, не вистачило на скільки-небудь серйозний опір проти більш численних загонів, що відразу ж розпочали наступ з Полтави.

Інші частини 10-го корпусу, ще менш дисципліновані, розклалися вже по дорозі і розійшлися по домівках, зірвавши виконання наказів командування²⁶.

Траплялись і випадки, коли частини вантажились у вагони як бойові одиниці, а з відправленням із фронту переставали існувати як такі. Це проходило миттєво, вибухово, з одного боку засвідчуючи прагнення солдат пошвидше дістатися додому, а, по-друге, доводячи відсутність глибоких політичних переконань і марність кількомісячної роботи по українізації війська. Саме така доля спіткала український курінь, що його було сформовано на базі штурмового батальйону 102-ї пішої дивізії 39-го армійського корпусу Особливої армії Південно-Західного фронту²⁷.

Дедалі більше усвідомлюючи брак військових сил, керівники Центральної Ради уважніше почали ставитися до «Вільного козацтва». Його загопи все активніше формувалися у містах. В Києві цю справу енергійно направляв інженер М. Ковенко, залучаючи до загонів добровольців робітничу молодь: На початку грудня С. В. Петлюра за погодженням з Радою «Вільного козацтва» наказав провести мобілізацію вільних козаків для створення гарнізонів у містах і на найважливіших залізничних станціях.

17 грудня в Києві на Софійській площі відбувся парад «Вільного козацтва», в якому взяло участь 16 куренів: 3 Подольських, по 2 — Шулявські, Лук'янівські і Святошинські, а також курені — Байковський, Деміївський, Печерський, Арсенальний, заводу Гретера і Криванска, двірців Київ-І і Київ-ІІ²⁸.

Проте в організації «Вільного козацтва» було більше недоліків, ніж плідної, цілеспрямованої роботи.

Промовистий з цього погляду факт, про який згадує черкаський полковий отаман «Вільного козацтва» Я. Водяний. Сам Отаман Українського

«Вільного козацтва» П. П. Скоропадський в грудні 1917 р. «признався мені шире, що він до цього часу не цікавився тою справою, незважаючи на те, що зівстав вибраний атаманом «Вільного козацтва», а тепер, коли побачив цілковиту деморалізацію фронту, якій почали вже піддаватися й українізовані частини, він хотів би ближче ознайомитися з системою організації «Вільного козацтва» та цілком віддатися його справі»²⁹.

Врешті-решт, на початку січня 1918 р. Генеральний секретаріат ухвалив передати «Вільне козацтво» під начало Секретаріату військових справ і створити «Реєстрове вільне козацтво» на державному утриманні. Кожен повіт повинен був призначити дві сотні: кінну і пішу. Ці сотні мали боротися з заколотами та анархією³⁰.

Але і на даному напрямку не вдалось досягти скільки-небудь відчутних зрушень. Так, опинившись на середину січня 1918 р. у становищі «генерала без армії» (не у формальному, а у дійсному значенні слова), П. П. Скоропадський відбув спочатку у Білу Церкву, а потім на Звенигородщину, де хотів зібрати вільних козаків для боротьби з більшовиками, але не зміг нічого вдіяти і ні з чим повернувся до Києва.

Надії Центральної Ради значною мірою пов'язувались і з Українським Гайдамацьким Кошем Слобідської України, що складався з двох куренів — «червоних» і «чорних» гайдамаків. В першому здебільшого були солдати-фронтвики, а до другого входили учні юнацької, тобто офіцерської школи. Всього Кіш нараховував біля 300 вояків, дещо збільшившись згодом за рахунок добровольців. Отаманом було призначено колишнього Генерального секретаря С. В. Петлюру. До Кошу було додано 1-у сотню галицьких січових стрільців під керівництвом Р. Сушка у складі майже 200 чоловік.

Останні склали собою частину Галицько-Буковинського куреня, що формувався з галичан-полонених і біженців, починаючи з кінця 1917 р. На чолі куреня поставили Є. Коновальця, а начальником штабу призначено А. Мельника. Крім згаданої сотні існувала й друга (командир — І. Чмола), а також резервна сотня, сотні кулеметників і гарматників — разом біля 500 чоловік.

Звісно, з такими мізерними силами С. В. Петлюра не міг нічого зробити на Лівобережжі** яке йому було наказано боронити від більшовиків, і з початком повстання 15 січня 1918 р. був відкликаний до Києва.

Всього в Києві під час січневого повстання вірними Центральній Раді частинами були: Гайдамацький Кіш Слобідської України, загін вільних козаків, дві сотні січових стрільців, невеликі групи козаків з колишніх полків Богданівського, Полуботківського, ім. Богуна (Георгієвського), відділ матросів Чорноморського флоту. Під час вирішальних подій прибув із Західного фронту полк ім. К. Гордієнка (300 чоловік).

П. Христюк наводить дані, що українським військам у січневих подіях допомагали сотня польських легіонерів та невеликі грузинські загони³¹.

Наявність такого обмеженого контингенту військових робила дуже проблематичною подальшу долю і самої Центральної Ради, і тієї державності, яку вона уособлювала. Голова Генерального секретаріату В. К. Винниченко присвятив з'ясуванню суті цього феномена чимало сторінок у книзі «Відродження нації» і прийшов до досить таких невтішних для себе висновків, частина з яких полягає у наступному: «...Це була війна впливом. Ні більшовики, ні ми не мали регулярного, дисциплінованого війська, яким можна було розпоряджатися по волі керуючого центру, не зважаючи на те, що й як собі там думало й почувало те військо.

Наш вплив був менший. Він був уже остільки малий, що ми з великими

труднощами могли складати якісь невеличкі більш-менш дисципліновані частини й висилати їх проти більшовиків. Більшовики, правда, теж не мали великих дисциплінованих частин, але їхня перевага була в тому, що всі наші широкі маси солдатства не ставили їм ніякого опору або навіть переходили на їхній бік, що майже все робітництво кожного міста ставало за ними; що в селах сільська біднота явно була більшовицька; що, словом, величезна більшість самого українського населення була проти нас.

Єдиною активною мілітарною нашою силою була наша інтелігентна молодь і частина національно-свідомого робітництва, яке гаряче стояло за українську державність, розуміючи за нами ту державність так само, як і ми її розуміли...

Я під той час уже не вірив у особливу прихильність народу до Центральної Ради. Але я ніколи не думав, що могла бути в йому така ненависть. Особливо серед солдатів. І особливо серед тих, які не могли навіть говорити по-руськи, а тільки по-українськи, які, значить, були не латишами й не руськими, а своїми, українцями. З якою зневагою, люттям, з яким метливим глумом вони говорили про Центральну Раду, Генеральних секретарів, про їхню політику»³².

Думається, що цитування спогадів В. К. Винниченка у даному разі зовсім не надмірні: яскрава, талановита особистість, він, окрім іншого, очевидно, володів і талантом передбачення. І начебто спеціально для нащадків, що будуть спекулювати на суб'єктивному тлумаченні подій тих непростих днів, зазначав: «Коли аналізуєш тепер усі події, які тим бурхливим, болючим віхором проносились крізь історію українського відродження, то перш усього задаєш собі питання: як же сталось, що ті маси, які так гаряче, так віддано піддержували і боронили українську владу, які так горіли національним чуттям і виявляли таку міць національної самосвідомості, як воно так сталось, що вони раптом відвернулись від нас, покинули й навіть повстали проти своєї влади?

Ми тоді, коли прихильність мас до нас гасла й помирала, пояснювали це більшовизмом. Більшовики, мовляв, здеморалізували солдатські маси, загітували їх, оббрехали українську владу перед ними, розпалили своєю демагогією їхні темні інстинкти, потягли за собою безсовісними, безоглядними обіцянками всяких нездійснених благ — от маси і пішли за ними. А ми, мовляв, чесно поводитись, ми не обіцяли того, що неможливо, ми дбали про організацію життя, ладу, порядку, ми не хотіли руйнувати господарських сил країни, ми кликали маси до дисципліни духу, до роботи, а це здеморалізованим масам не подобалось, і вони через те відвернулись од нас.

Так ми тоді роз'яснили ситуацію. Так, мабуть, будуть роз'яснять її українські історики. Але таке роз'яснення буде або нещире, або наївне, як воно було й у нас.

Так пояснялось й пояснитиметься особливо ще й для того, що вони таки мали національну свідомість, а що їх тільки збаламутили вороги українства й через те вони так схибнули під той час.

Так само вороги українського відродження будуть посилатися на цей момент і доводити, що ніякої національної свідомості у мас не було, бо, отже, вони повстали ж самі проти української влади.

І те й друге пояснення — не вірне. Вся причина в тому, що українська влада, що вся керуюча, партійна українська демократія розійшлася з своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна й не соціалістична»³³.

Багато активних учасників подій, відомих, визнаних вчених вбачають

головну причину фактичного провалу у військовому будівництві в некомпетентності ключових лідерів тогочасного українського руху. Так, зокрема, вважають Д. Дорошенко і П. Христюк. «Немає сумніву, — пише останній, — що коли б у влади стояли більш енергійні, більш живі та чулі і більш здатні до творчої революційно-державної роботи політичні діячі, можна було б зробити далеко більше, ніж було зроблено в той час. Особливо кидалась у вічі безрезультатність роботи таких важних в той час відомств, як внутрішні та військові справи. В результаті великих змагань української демократії, справлених на українізацію війська, Генеральне секретарство військових справ під проводом соціал-демократів П е т л ю р и і П о р ш а зуміло зробити тільки одно: повернути цю велику справу в трагікомічний фарс, з бучними парадми, різнокольоровими шликами на козацьких шапках і «власними фронтами» без власного війська. Замість серйозної, розумної, впертої роботи по організації української справді демократичної селянсько-робітничої армії, яка б одчувала свою одмінність від старої армії і знала б своє призначення, відбувалася бутафорна українізація армії. Через це, коли діло дійшло до того, щоб пустити в дію українську армію, то її не було»³⁴.

Ще з більшою категоричністю ця думка відстоюється у публікаціях П. Мірчука³⁵, який особливо дорікає В. К. Винниченкові і М. І. Поршеві (останній в другій половині грудня змінив на посту Генерального секретаря військових справ С. В. Петлюру) за те, що з ініціативи українських соціал-демократів Центральна Рада видала 3 січня 1918 р. закон про демобілізацію української армії і створення натомість «народної міліції».

Навряд чи варто так однобічно оцінювати ці рішення, оскільки головною їхньою метою був не розклад, розпуск боездатних частин (їх просто не було, а ті, що рахувались такими, надзвичайно швидко деградували), а спроба з допомогою політичного маневрування завоювати прихильність серед українських вояків, залучити їх на добровільній основі до військової боротьби.

Є в історіографії й точки зору, що заперечують наведені підходи. Так, О. Брик вважає безпідставними твердження, що незначні сили армії УНР зумовлювались пацифістськими поглядами соціалістів (В. К. Винниченко), або загальною м'якістю і нерішучістю більшості членів уряду, які боялись провести примусову мобілізацію. На його думку, «величезна більшість українського народу (а ним було національно несвідоме селянство) була проти відновлення української державності»³⁶.

Очевидно, відкидати жодного з наведених пояснень-міркувань не варто, у кожному з них є своя доля істини, а в сумі вони здатні дати більш-менш повну відповідь на поставлене питання. Хіба що можна зауважити на додаток і таке.

Протягом листопада — грудня 1917 р. з багатьох причин (частково про це йшлося вище: орієнтація на мирний шлях розвитку революційних процесів, безпідставні розрахунки на те, що Центральну Раду можна переобрати «законним» шляхом на з'їзді Рад, відсутність значної кількості збройних сил, тактика оборони щодо збройних виступів гайдамаків, спроби РНК уладнати конфлікт з Радою через мирні переговори тощо) з боку більшовиків, революційних сил практично не було ніяких активних збройних акцій щодо українізованих частин. І це кінець кінцем об'єктивно мало своїм наслідком те, що у особі червоногвардійців, революційних солдатів рядові учасники військових формувань Центральної Ради не вбачали запеклих ворогів, що здійснювали агресію проти українців. Якщо вірним є судження соціологів про те, що політичні сили, люди здебільшого кон-

солідуються не за принципом «за», а за принципом «проти», то його яскравою історичною ілюстрацією можуть бути розглядувані події.

Як би там не було, сам собою напрашується висновок про те, що Центральна Рада, обираючи лінію поведінки восени-взимку 1917 р., без сумніву, розраховувала на досить широку підтримку мас, на значний на той час військовий потенціал, що був у її розпорядженні. Проте цей потенціал надзвичайно швидко розтанув, і вже у другій декаді січня 1918 р. Центральна Рада виявилась нездатною до скільки-небудь серйозного протиборства навіть проти дуже обмежених сил соціалістичної революції. Тому й такі не дуже масштабні операції, як під Крутами 17 січня 1918 р., починають набирати гіпертрофованих оцінок, гучно іменуються історичними битвами. Зовсім не прагнучи поставити під сумнів високої самопожертви юних захисників української державності, жорстокості самого бою, думається, все ж не варто переоцінювати операції, в якій з боку УНР взяло участь лише близько 500 чоловік, причому більше 300 — малонавчені, необстріляні київські студенти і учні.

Без перевірки в хід пускаються твердження, ніби практично всі 300 юнаків³⁷ загинули від рук озвірілих, п'яних матросів-балтійців, що наступали на Крути (а кількість наступаючих перевищувала 6 тис.), хоч в тих же виданнях, коли мова заходить про фактичні підтвердження, військово-спорядження сторін, масштаби бою, вони входять в дуже серйозну невідповідність з висновками³⁸. Не ставлячи тут завдання відновити всю картину бою, його перебіг, спростувати ті неточності, а то й просто міфи, вигадки, яких накопичилось немало в літературі (на жаль, їх припускаються іноді й серйозні дослідники, наприклад, Д. Дорошенко), хотілось би звернути увагу лише на те, що це був, практично, єдиний скільки-небудь помітний бій на захист УНР і Центральної Ради. І, за великим рахунком, варто не стільки захоплюватись героїзмом молоді, скільки тверезо заключити: якщо за дев'ять з лишнім місяців боротьби за національну державність дійшло до того, що не було інших сил для її оборони, окрім тих, що сконцентрувались під Крутами, то доля цієї державності, її близький крах були передрішені, невідворотні.

Не продемонстрували вірні Центральній Раді війська надійних бойових кондицій і проти повстанців у Києві. Маючи явну чисельну перевагу, їм за тиждень боїв (15—21 січня) ледве вдалося подолати повсталих, хоча ті піднялись на боротьбу, всупереч попередньому плану, передчасно, виявились малопідготовленими до військових дій, які до того ж були недостатньо узгодженими, розрізненими, низькопрофесійними. Щоправда, не варто скидати з рахунку героїзму повстанців, їх стійкості, відданості революційним ідеалам. Однак в історіографії попередніх років, очевидно, існував суттєвий перекис у зображенні масштабності сил, що брали участь в боях з обох сторін, виникали ускладнення у розумінні зтяжного характеру протиборства***.

Втрата Центральною Радою авторитету набрала настільки всеохоплюючого, незворотного характеру, що на настрої мас, в тому числі й вояків, уже не справляла жодного враження законодавча діяльність Ради і навіть проголошення IV Універсалом незалежності Української Народної Республіки, що, правда, навіть за визнанням М. С. Грушевського мало характер урочистості, але «хатньої, інтимної». Звертаючись до народу України, Центральна Рада заявляла: «Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській землі вільна Українська Народна Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Кількість хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабіжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначеним нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці й zorganizувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на наші землі свої війська — червону гвардію, більшовиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде далше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того теж саме петроградське Правительство Народних Комісарів починає проволікати заключення мира й закликає до нової війни, називаючи її «святою», знов полетіть кров, знов нещасний робочий люд буде мусити приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскоріше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Владу у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і солдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Р а д о ю Н а р о д н и х М і н і с т р і в»³⁹.

Проголошення України самостійною державою давало їй змогу підписати на оформленій юридично підставі договір з країнами австро-німецького блоку. В числі інших політичних розрахунків, які керували Центральною Радою, був і такий. Оскільки не вдалось забезпечити собі військового захисту на власній території, залишилось сподіватись, що із підписанням миру можна буде домовитись про надсилку з-за кордону на Україну частин галицьких

січових стрільців, що створювались в Австро-Угорщині, а також формувань з українських військовополонених у Німеччині.

М. С. Грушевський прямо говорив: «...Українське правительство приклало всі зусилля до того, щоб протриматись в Києві можливо довше, аби відданням його не поспувати свого міжнародного становища і справи миру. Воно сподівалося, що мир з Центральними державами принесе Україні не тільки можливість повної демобілізації, свободнішого упорядкування внутрішніх справ, відкриття границі для довозу різних товарів, незвичайно потрібних для широких українських мас, але й поворот українських військовополонених, заходами українських інструкторів освідومлених, обучених і організованих в полки для боротьби за визволення України. Сим з самого початку війни зайнявся «Союз визволення України» на випадок можливого конфлікту України з Росією, і тепер на всі свідомі українські кадри накладались великі надії супроти розкладу війська на Україні. Так само, з огляду на велику цінність, яка виявилась за відділами галицьких січових стрільців, що організувались на Україні з військовополонених і виселенців і віддавали важну прислугу Україні, вважалось важним в даній хвилі дістати такі січові дружини з Австрії. З цих мотивів провідні фракції Ц. Р. і українське правительство вважало потрібним все зробити, ціною яких-небудь жертв, щоб улегшити заключення миру. Одним з важніших моментів з сього погляду, як я вже сказав, було протриматись у Києві бодай до моменту, коли справа миру буде рішена зовсім»⁴⁰.

Тим часом Київ довелося залишити. В ніч на 26 січня 1918 р. керівництво Центральної Ради і частина Ради Міністрів, очолюваної на той час Голубовичем, виїхали до Житомира.

На переговорах у Бресті-Литовському австрійська і німецька делегації, посилаючись на технічні труднощі передислокації українських військ для передачі їх під начало Центральної Ради, домагалась походу на Україну власних регулярних військових сил****. Делегація УНР спробувала після відповідних консультацій з урядом, що вже був у Житомирі, домовитись, щоб німецькі війська розташувались лише по лінії північного кордону України. Та, маючи реальну силу, австро-німецька сторона не стільки домовлялась, скільки диктувала умови. І вона без особливих труднощів, скориставшись з безпорадності Центральної Ради, провела такі умови, згідно яких збройні сили Австро-Угорщини і Німеччини мали просунутись углиб України як гарант додержання інших положень договору, що вироблявся.

Відступаючи з Києва, необхідно було дати лад тим військам, які попрямували за Центральною Радою. Всього місто залишило біля 3 тис. озброєних вояків. Скільки-небудь укомплектованих, боєздатних частин тут не було: від Георгієвського полку лишилось всього 8 чол., Полуботківського — 5, Богданівського — 120, Дорошенківського — 80. Найбільшою частиною був Республіканський полк Болбочана⁴¹.

В містечку Ігнатівці на річці Ірпінь було проведено реорганізацію і всі окремі частини злито в окремий Запорозький загін на чолі з генералом Присовським. Окремо залишився лише Гайдамацький Кіш С. В. Петлюри, до якого приєднались «Вільні козаки» М. Ковенка та відділ галицьких січовиків, що охороняв уряд і з ним попрямував без зупинки до Житомира.

Відступивши аж до Сарн, де вдалося значно поповнити боєкомплекти, озброєння, Запорозький загін уже під час німецького наступу, що почався 18 лютого, повернув назад і зайняв з боєм Житомир. В цей час загін було поділено на два курені, командирами яких призначено Присовського і Болбочана.

Радянські війська не могли вчинити серйозного опору наступаючим німецьким військам (їх чисельність перевищувала 450 тис. чоловік). Українські частини, що часто йшли попереду австро-німецьких підрозділів****, займали пункт за пунктом без бою. 1 березня вони були вже в Святошині: відділ генерала Присовського, Слобідський Кіш Петлюри і січові стрільці Коновальця.

Після повернення до Києва Запорозький загін під командуванням генерала Присовського був перетворений на Запорозьку дивізію, а командуючим через певний час призначено генерала Натієва. До складу дивізії ввійшли: 1-й Запорозький полк ім. гетьмана Дорошенка, 2-й Запорозький піший полк, 3-й Гайдамацький піший полк, гарматний запорозький полк, кінний ім. К. Гордієнка полк, інженерний полк, панцерний дивізіон, а також Богданівський полк, який був виділений в окрему одиницю. Спочатку дивізія була недоукомплектована, її чисельність не перевищувала 5 тис. чоловік. Під час походу на Лівобережну Україну в березні — квітні 1918 р. вона значно поповнилася і була розгорнута в Запорозький корпус. Крім згаданих підрозділів, було створено кінно-гірський дивізіон і повітроплавний відділ, а панцерний дивізіон перетворено на авто-бронедивізіон⁴².

Запорозька дивізія, її наступник — Запорозький корпус виявили непогані бойові якості, беручи участь у боях з радянськими військами на Лівобережжі і в Криму, на літо 1918 р. були дислоковані на східних кордонах України.

Єдиною збройною силою, що залишилася після відбуття на фронт Запорозької дивізії, в Києві були січові стрільці, що в квітні 1918 р. розгорнулися в полк: 3 піших сотні, 1 сотня кулеметів, 1 сотня кавалерії і 2 батареї. Командиром полку був полковник Є. Коновалець, начальником штабу — підполковник А. Мельник. В середині березня до Києва прибула також частина дивізії синьожупанників під командуванням генерала Зелінського (друга тимчасово розташувалася в Чернігові). Дивізії були сформовані з полонених українців у німецьких таборах Раштадт, Вецляр, Зальцведель, а згодом у с. Голобах на Волині заходами Союзу Визволення України (Р. Смаль-Стоцький) в лютому — березні 1917 р.⁴³

Якщо не рахувати дрібних добровольчих формувань, цим і обмежувались в той час сили Центральної Ради, Кабінету Міністрів.

Запорозький корпус і галицький полк січових стрільців, синьожупанна дивізія, за оцінками фахівців, були вже чисто регулярними частинами і становили тодішні українські збройні сили⁴⁴.

В березні — квітні 1918 р. українська армія мала біля 15 тисяч війська, в тому числі 12—13 тисяч бойовиків, 9—11 тис. багнетів та 2 тисячі шабель, близько 60 гармат, 250 скорострілів та 12 панцерних самоходів⁴⁵.

Військове міністерство УНР, Генеральний штаб почали працювати над проектом створення української регулярної армії. Передбачалося реалізувати територіальний принцип комплектування 8 корпусів піхоти і 4, 5 дивізій кінноти. 17 квітня 1918 р., військовий міністр А. Жуковський призначив виконуючими обов'язки корпусів отаманів Мартинюка (Київський корпус), Дядюшу (Волинський), Клименка (Подільський), Колодія (Одеський), Дорошкевича (Чернігівський), Осецького (Полтавський), Волкобая (Харківський), Васильченка (Катеринославський). Міністерство і штаб розробили план формування корпусів, встановили строки призову на службу, визначили збірні пункти територіальних округів, заснували мережу губерніальних і повітових комендатур. Передбачалося, що штаби корпусів і дивізій територіальної армії візьмуть на себе облік і призив військово-

зобов'язаних. Конкретних результатів праці можна було сподіватися вже восени 1918 р.⁴⁶

Але дочекатись до цього не судилося. 28 квітня 1918 р. німецькі окупанти грубо розігнали Центральну Раду. На Україні встановився гетьманський режим генерала П. П. Скоропадського, що став маріонеткою в руках окупантів. Ні Центральна Рада, ні її збройні сили жодного опору не виявили.

Німці ще напередодні перевороту, в ніч з 26 на 27 квітня, роззброїли дивізію синьожупанників. Другу дивізію синьожупанників наступного дня наказав роззброїти за угодою з німецьким командуванням військовий міністр А. Жуковський.

Приміщення Педагогічного музею, де засідала Центральна Рада, було захоплене за допомогою кількох сотень гетьманців практично без перешкод. Лише загін січових стрільців заявив про свою готовність захищати Центральну Раду. Та Є. Коновалець з'явився до П. П. Скоропадського і висловив готовність служити гетьману в разі згоди всіх січовиків. Оскільки останні ні могли відразу ж визначитись, завагались, їх просто заарештували і розпустили. Під час заворушення було вбито трьох гетьманців.

Єдиною дієспроможною одиницею залишалась дивізія генерала Натієва (частина Запорозького корпусу), яка перебувала на фронті і у стосунках з німцями і гетьманом ніякої політичної ролі відігравати не могла.

На периферії, не враховуючи, як деякий виняток, прийняття мало значущих резолюцій протесту, звістки про розгін Центральної Ради були зустрінуті байдуже.

Так скінчилася доба Центральної Ради, перший період історії Української Народної Республіки. Звичайно, факторів, що зумовили саме таку розв'язку, було чимало. І вони з'ясовуються протягом десятиріч істориками, політологами.

В плані ж розглянутої проблеми напрошуються висновки, найголовніший з яких полягає у наступному.

Українська Народна Республіка не змогла вистояти у військових конфліктах, якими наповнювався тогочасний етап історичного розвитку, через брак належних військових сил. Утворився величезний розрив між спробами відродження, зміцнення національної державності і відповідним забезпеченням її функціонування, передусім гарантією невтручання в цей процес ізовні.

В числі головних причин такого невтішного фіналу можна назвати такі.

Лідери національно-визвольного руху, керівні діячі Центральної Ради не мали чітких планів в галузі національно-військового будівництва, довгий час уявляли військово-питання похідним від розв'язання наріжного питання — про національно-територіальну автономію України в складі федеративної демократичної республіки — Росії. Вони почасти не змогли належно мірою оцінити, а почасти виявили просто страх перед стихійним рухом до українізації частин старої російської армії. Як не дивно, вони не змогли вловити прямої залежності і водночас складного діалектичного взаємозв'язку між метою національно-визвольного руху і найбільш надійним шляхом її досягнення: адже хто-хто, а лідери Центральної Ради добре знали, що переговори з Тимчасовим урядом про автономний устрій України, самостійне видання актів про запровадження автономії і утворення УНР ініціювали саме солдати-українці, їх найбільш політизована частина, зібрана на I—III Всеукраїнських військових з'їздах.

Проте сприятливий момент для того, щоб оволодіти стихійним

національним рухом у армії, спрямувати його в бажане русло був упущений і ніякі запізнілі спроби поправити становище успіху не мали. Процес українізації армії «перекрив» процес її загального розкладу, що виявився потужнішим, зміг подолати національні форми.

Не було виявлено достатньої уваги і до добровольчих військових формувань типу «Вільного козацтва», які теж без належної підтримки і спрямування потенціальної сили в чітке русло не знайшли себе в складних подіях, врешті-решт виявилися мало ефективними.

Лідерами українського руху було допущено і чимало суб'єктивних помилок, що негативно позначались на проблемі будівництва власних збройних сил: від хибних теоретичних уяв про можливість на тому історичному етапі заміни регулярного війська народною міліцією до особистісної неприязні, суперництва, ворожнечі, що згубно вплинула кінець кінцем на долю національно-державного утворення.

Українська Народна Республіка виявилася практично повністю беззахисною перед зовнішнім ворогом, стала легкою здобиччю інонаціональних сил. Цей висновок носить загальний характер, він може цілком відноситись і до Української Радянської Соціалістичної Республіки, що хоч і будувалась на інших засадах, аніж УНР, не змогла протистояти австро-німецьким окупантам теж через брак відповідних збройних сил.

Неупереджений аналіз минулого підказує нагальний урок і для сьогодення: серед пріоритетних напрямів становлення відродженої державності українського народу в нинішньому світі з величезним військовим потенціалом і дуже непростими державними стосунками має бути оперативне будівництво власних збройних сил, здатних гарантувати незалежність, суверенітет, свободу України. Без належної уваги до цього питання найприскрасніші і найблагодісніші задуми можуть виявитись нездійсненими.

¹ Гарчев П. І. Червона гвардія України в боротьбі за владу Рад.— К., 1983.— С. 17, 67—68.

² Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. Т. 5— М. 1974.— С. 110—111.

³ Там же.— С. 115

⁴ Там же.— С. 118—119.

⁵ Там же.— С. 122.

⁶ Ленинский сборник. XXXVII.— С. 61—62.

⁷ Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 1.— М., 1924.— С. 22, 25, 29—36, 50—52.

⁸ Там же.— С. 50.

⁹ Ленин В. І. Резолюція Ради Народних Комісарів про переговори з Радою // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 176—177.

¹⁰ Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії (колишній ЦПАІМЛ при ЦК КПРС), ф. 19, оп. 1, спр. 31, арк. 2.

¹¹ Протоколи ВЦИК II созыва.— М., 1918.— С.— 159—160, 166.

¹² Правда.— 1917.— 23 грудня — № 222.

¹³ Гарчев П. І. Назв. праця.— С. 67—68. Прагнення відмежуватись від тих авторів, які свідомо завищують масштаби участі військ Росії у громадянській війні на Україні, продиктовано зовсім не намаганням хоч в якійсь мірі виправдати їх дії (уже той факт, що вони опинились врешті-решт під Києвом і в Києві, тоді як жоден Український солдат з подібною метою не переступав чужого кордону, говорять сам за себе). Важливо зовсім інше. Лише максимально точний, об'єктивний аналіз політичних реалій здатен забезпечити найбільш високу науковість висновків з минулого досвіду.

* Як це не може здатись на перший погляд парадоксальним, проте чинячи перешкоди для відправки на Дон більшовизованих частин з фронту, Центральна Рада домоглася того, що примножила чисельність військ, які залишились у незначному віддаленні від Києва, кінець кінцем у вирішальний момент були використані для наступу на головну цитадель Ради. (Антонов-Овсеенко В. О.) Назв. праця.— С. 32—33).

¹⁴ Гарчев П. І. Назв. праця.— С. 168.

- ¹⁵ Б о ф ф а Дж. История Советского Союза. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917—1941.— М., 1990.— С. 81.
- ¹⁶ В л а д и м и р И л ь и ч Л е н и н. Биографическая хроника.— Т. 5.— С. 159, 161—162; Л е н и н В. І. Постанова РНК про відповідь Ради Народних Комісарів // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 203—204; Російський центр зберігання і використання документів новітньої історії, ф. 19, оп. 1, спр. 37, арк. 23.
- ¹⁷ А н т о н о в-О в с і є н к о В. О. Назв. праця.— С. 133.
- ¹⁸ Там же.— С. 135—155.
- ¹⁹ М і р ч у к П. Українсько-московська війна (1917—1919).— Торонто, 1957.— С. 3—4.
- ²⁰ Г а р ч е в П. І. Назв. праця.— С. 104.
- ²¹ Л и с я к-Р у д н и ц ь к и й І. Між історією і політикою.— Мюнхен, 1973.— С. 215.
- ²² Д о р о ш е н к о Д. Історія України 1917—1923. Доба Центральної Ради.— Т. 1.— Нью-Йорк, 1954.— С. 306—307.
- ²³ А н т о н о в-О в с і є н к о В. О. Назв. праця.— С. 142, 150. Автор, судячи з усього, не довіряє даним розвідки рештату ставки, згідно яких радівці стягнули до Києва на початок січня до 100 тис. військових (Там же.— С. 131).
- ²⁴ Там же.— С. 149—150.
- ²⁵ П р и х о д а В. Симон Петлюра, вождь Українського Війська // Табор. Воєнно-науковий журнал.— Варшава, 1936.— № 28—29.— С. 5.
- ²⁶ К о р н і в В. Спогади про українізацію 36-го пішого Орловського полку (X корпусу російської армії) в році 1917. // За державність (Каліш). 36. 1.— 1929.— С. 62—71; А н т о н о в-О в с і є н к о В. О. Назв. праця.— С. 88, 154.
- ²⁷ Н а у м е н к о Ю. На переломі (Причинки до історії українізації частин в російській армії).— Луцьк-Рівне в 1917 р. // За державність. 36. 5.— С. 188.
- ²⁸ 1917 год на Киевщине. Хроника событий.— С. 452; Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця.— С. 372.
- ²⁹ В о д я н и й Я. Виступ Вільного Козацтва проти москалів на ст. Вінниці (Уривок із спогадів) // За державність. (Каліш).— 36. 5.— 1935.— С. 200, 205.
- ³⁰ Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця.— С. 372.
- ^{**} Єдине, що змогли здійснити січові стрільці, так це роззброїти Наливайківський полк у Броварах (1200 чоловік), який перейшов на бік більшовиків і загрожував вдарити петлюрівцям з тилу (Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця.— С. 279—280).
- ³¹ Х р и с т ю к П. Назв. праця.— С. 127.
- ³² В и н н и ч е н к о В. Відродження нації.— Київ-Відень.— Ч. II.— С. 216—217, 254—255, 260.
- ³³ Там же.— С. 88—89.
- ³⁴ Х р и с т ю к П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920.— 27 жовт.— № 162.
- ³⁵ М і р ч у к П. Назв. праця.— С. 59.
- ³⁶ Б р и к О. Тернистий шлях українського уряду.— Вінніпег, 1969.— С. 5.
- ³⁷ З б а р а з ь к и й С. Крути. До 40-річчя Великого Чипу. 29-го січня 1918 р.— Мюнхен— Нью-Йорк, 1958.— С. 87.
- ³⁸ Там же.— С. 3—4, 84—85 та ін.
- ^{***} Подібно до цього, дослідники залишали без уваги і професійно точну оцінку зволікання із зайняттям Києва військами Муравіова, яку свого часу дав В. О. Антонов-Овсієнко, пояснюючи це «недосвідченістю червоногвардійців і нершучістю фронтовиків» (А н т о н о в-О в с і є н к о В. О. Назв. праця.— С. 152).
- ³⁹ Цит. за: В и н н и ч е н к о В. Відродження нації.— Ч. II.— С. 244—247.
- ⁴⁰ Г р у ш е в с ь к и й М. Люстрована історія України.— Київ— Відень, 1921; Нью-Йорк, 1967.— С. 562—563.
- ^{****} Про ставлення Центральної Ради (її верхівки) до власних збройних сил, до своїх оборонців свідчить і такий факт. Вирішивши на вузькому засіданні евакуюватись, про це не сповістили ні штаб оборони Києва, ні військове міністерство (за винятком одного товариша міністра), ні штаб «Вільного козацтва». (Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця.— С. 327).
- ⁴¹ М о н к е в и ч Б. Слідами новітніх запорожців.— Львів, 1928.— С. 8—9.
- ^{*****} На той час українські частини були ще досить слабкі і навіть тогочасний військовий міністр А. Жуківський висловлював побоювання з приводу того, щоб цю єдину військову опору Центральної Ради направляти авангардом на Київ (С м о в с ь к и й К. Гайдамацький Кіш Слобідської України та його артилерія в 1917—1918 році // За державність. 36. 5.— Каліш, 1935.— С. 145).
- ⁴² Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця.— С. 380.
- ⁴³ Там же.— С. 380—382; Енциклопедія українознавства. Т. 1.— С. 1178; Історія українського війська. Друге доп. вид.— Вінніпег, 1953.— С. 387—390.
- ⁴⁴ Історія українського війська.— С. 382—385.
- ⁴⁵ Там же.— С. 385.
- ⁴⁶ Д о р о ш е н к о Д. Назв. праця.— С. 234.

О. І. Сич (Чернівці)

Буковинська преса як джерело вивчення історії української еміграції до Канади (кінець XIX — 30-ті роки XX ст.)

Еміграція населення Буковини до Канади наприкінці XIX — у перші десятиріччя XX ст. набула значних масштабів і протягом певного часу була однією з найактуальніших проблем громадського життя краю. Зрозуміло, що це знаходило своє відбиття й на шпальтах місцевих видань. Проте як в історичних, так і у літературознавчих працях питання висвітлення буковинською пресою процесу еміграції лишалося, наскільки нам відомо, поза увагою дослідників. Це стосується й узагальнюючих публікацій з історії Буковини як у нас, так і за кордоном, незважаючи на існування в них спеціальних розділів про періодичні видання та культуру¹. У цьому огляді автор зробив спробу деякою мірою заповнити наявну прогалину.

Еміграція до Канади почала набувати масового характеру, починаючи десь з 1896 р. Кількість виїжджаючих до цієї країни зростала з кожним роком. І хоча таке явище, як еміграція, було вже відоме на Буковині (її мешканці з різних причин емігрували в 90-х роках минулого століття до Росії, США, Бразилії, Боснії, Пруссії, а на початку XX ст. — до Славонії), але саме масовий виїзд до далекої Канади, на наш погляд, змусив місцеву громадськість більш уважно придивитися до його причин.

Головними серед них можна вважати економічне становище й соціальне гноблення трудящих Буковини, яка тоді перебувала у складі Австро-Угорщини. Це впадало, зокрема, у вічі сучасникам, які мали можливість ознайомитися з життям населення краю. Так, один з них писав: «Економічне становище буковинського народу — відчайдушне. Все селянство перебуває у боргах і не знає, як виплутатися з них та хоча б на короткий час затримати неминуче загальне банкрутство. Буковинські селяни давно вже голодують...»². Дійсно, соціально-економічні причини й зумовлювали конкретні мотиви виїзду буковинців до першої світової війни за океан. Ось що з цього приводу писала місцева преса.

У редакційній статті щотижневої газети «Руска Рада» (видавалася в 1898—1905 рр.) читаємо: «От так гине не один з голоду, хоч рад би заробити, бо нема де, бо у нашім краю почислиш фабрики на пальцях та й у них повно чужинців, як загалом увесь який-небудь зарібок іде в чужу мошонку. Справді сумний, страшний образ нужди всіх безземельних людей»³. Ця ж сама газета повідомляла, що крайова влада скликала нараду, «щоб найти способи, як видобутися з біди, щоб найти лік на біду і таким чином спинити мандрівку до Канади., найважлишу причину біди хліборобського стану добавачють всі в недостатку землі»⁴.

Соціал-демократична газети «Борба» (видавалася у 1908—1914 рр.) та-

кож указувала на нестачу на Буковині можливостей для заробітків, дорож нечу та великі податки: «...Народ не має тут заробку, дорожнеча хліба потрібних до життя засобів росте, а заробітків нема. Зате великі тягар податкові налягають на маси народні». Це й змушувало тисячі буковинських українців бігти з «австрійської клітки»⁵.

Про такі ж причини еміграції йдеться і на сторінках, мабуть, найбільш відомого часопису «Буковина», який виходив з деякою перервою протягом 34-х років (у 1913 та до вересня 1914 р. під назвою «Нова Буковина»). Так 1897 р. в ньому було передруковано листа з часопису «Діло», який друкувався у Галичині. Автор останнього розповідав про зустріч з групою буковинських емігрантів (27 чол.) із села Дорошівці, які прямували до Гамбурга. На запитання, чому вони ідуть до Канади, ті відповіли, «...бо заробітків нема; хлопів на день в літі платять 15 крон. Ходили і до Чернівців на заробок, але там злягло народу така сила, що і по тижневі не можна дістати роботи. Збіжжя по-нічому; пшениця по 6 зр.⁶, а овес і конюшині зовсім не мають покупу; лише в Станіславі мають покуп, бо там війська стоїть». Автор додає: «На наше представлення, щоби вернутися, не хотят того і слухати, бо не мали би з чою жити дома, отже, радше з голоду в Канаді умерти, бо вмерти треба. Се їх заява»⁶. На нашу думку, ця інформація досить цікава й, можливо, вона стосується однієї з перших груп буковинських емігрантів до Канади. Взагалі, до питання про причини виїзду краю журнал «Буковина» звертався неодноразово⁷.

Як бачимо, матеріали преси свідчать, що еміграція зумовлювалася цілим комплексом причин: малоземеллям і безземеллям широких верств селянства, постійно зростаючою заборгованістю його без перспективи її виплати, податковим пресом, браком заробітків, жорстокою експлуатацією тощо. Все це вело до прогресуючого зубожіння значних прошарків селянства, робило неминучим велике аграрне перенаселення на Буковині, особливо в умовах фактичної колоніальної відсталості краю, коли слаборозвинута промисловість не могла поглинути «надлишкове» сільське та міське населення. Економічні й соціальні причини такого явища, як еміграція, змушена була визнати також і офіційна влада, яка спочатку робила спроби приписувати факт її виникнення агітаційно-вербувальній діяльності численних агентів канадського уряду, пароплавних товариств і компаній. Крайова конференція, яка у 1913 р. розглянула катастрофічне економічне становище місцевого населення, визнала, що виїзд з Буковини зріс «до небувалих розмірів, бо тільки в зарібковій сезонній еміграції сільське населення бачить тепер свій одинокий рятунок перед голодовою смертю»⁸.

Отже, злидні змушували людей залишати батьківщину. Велику групу емігрантів становили саме зубожілі, знедолені селяни, які ставали першою жертвою малоземелля чи безземелля, лихварських тенетів і податкового гніту. В той же час за море виїжджали не тільки збіднілі селянські родини, а й досить значна кількість представників середнього селянства. На цю обставину звертали увагу місцеві періодичні видання. Так, «Буковина» процитувала депутата Стефановича, який заявив у Буковинському сеймі: «У нас емігрують селяни, що релятивно маються ще дуже добре, а роблять то лише для того, бо бояться, щоб не зубожіли і не підупали дотла»⁹. В статті «Еміграція» часопису «Руська Рада» відмічається: «Справді сумний, страшний образ нужди всіх безземельних людей. Чи ж диво, що задивившись на сей образ, бачать в них і ті наші господарі, що ще щось мають, свою сумну будучність і втікають перед нею в світ за очі, надіючись там спасіння-рятунку. От так почалася і в нас від кількох років еміграція,

що шириться все більше і більше. А забираються не бідні зарібники, бо нема з чим пускатися в далеку дорогу, на що треба кілька соток, а йдуть середні господарі, продавши свої газдівства не раз за безцінь, аби тільки стало на дорогу»¹⁰.

Крім того, з краю виїздила значна кількість військовозобов'язаних. За рахунок цієї категорії емігруючих помітно збільшувався відсоток молодих, здорових чоловіків у демографічному складі буковинської еміграції до Канади, де не існувало військової повинності. Так, учитель з Кучурова писав до редакції «Нової Буковини»: «Багато хлопців, які певні, що їх заберуть до війська, втікає, щоби не служити, до Канади»¹¹. В селі Топорівці, наприклад, із 150 військовозобов'язаних у 1913 р. до армії пішли тільки 70 чол., а решта перебувала на заробітках у Канаді (причому, частина з них там і залишилася, не бажаючи служити)¹². Наведені факти дають змогу краще зрозуміти мотиви виїзду до Канади. Як бачимо, чимало буковинців їхали до цієї країни не тільки в пошуках заробітків чи з надією стати власником достатньої для заможного життя землі, а й щоб уникнути служби у царській армії.

Аналізуючи матеріали буковинської преси, присвячені еміграції до Канади, можна скласти певне уявлення про кількість емігруючих, динаміку їх виїзду, географію сіл, звідки вони їхали тощо.

Так, у часописі «Буковина» в 1896 р. матеріали про еміграцію до Канади були надруковані в серпні, вересні, жовтні та листопаді (наприклад, 4 вересня про виїзд мешканців із сіл Чорний Потік й Онут), 9 (21) квітня 1899 р. в журналі вміщено таку інформацію: «Нині до Канади з Чернівців від'їхало 38 родин з Топорівців, 6 — з Валяви, 3 — з Жучки, 5 — з Михальчі і кілька з Чагра».

Так, у тому ж часописі від 3 (16) травня 1900 р. вміщений невеличкий допис: «...Щодня з Буковини за море їде по кількадесять партій. Сеї неділі, приміром, з чернівецького двірця від'їхало 180 родин, а в понеділок — близько сотні. Народ просто йде на загибель, а власті безрадіні. Сумно...».

«Еміграційний рух до Канади страшено змагається», «безконечна еміграція», «еміграційна гарячка», «гарячка до Канади» — такі чи подібні фрази не тільки характеризують тональність публікацій місцевої преси, а й свідчать про дуже значні масштаби цього явища. Ці повідомлення у «Буковині» (аналогічні за характером зустрічаються також в інших часописах) нагадують зведення з театру військових дій. Отже, від'їзд до заморської країни набував характеру епідемії. Це підтверджується й архівними документами. Наприклад, у жовтні 1896 р. начальник жандармського поста в селі Звенячин, повідомляючи у своєму донесенні, що бажання їхати до Канади виявили близько 80 сімей, писав: «...В громаді Репужинця еміграційний рух настільки сильний, що люди день і ніч вештаються купами, не говорять ні про що інше, як тільки про намір емігрувати, та продають усе своє майно і пожитки»¹³.

Багато селян вбачало у тимчасовій еміграції за океан єдину можливість заробити хоча б трохи грошей, щоб вчасно сплатити податки, повернути борги та поліпшити стан свого господарства. «Нова Буковина» вважала її «майже виключно заробковою», а на переселенську еміграцію відводила лише 4 % від загальної кількості виїжджаючих¹⁴. Інші газети наводять значно більшу чисельність переселенців. Але є підстави твердити, що частка останніх постійно зростала. Не випадково, що «Буковина», друкуючи інформацію про еміграцію буковинців до Канади пише саме про від'їзд родин (тобто їхали, як правило, чоловік, жінка і діти, іноді й старі). Це

свідчило, на нашу думку, про намір багатьох емігрантів одразу обрати за-морську землю постійним місцем свого проживання. Отже, для них і тимчасовий заробіток за кордоном не міг вплинути на перспективи виходу з непроглядних злиднів на батьківщині. Крім цього, заяви канадського уряду, який обіцяв дати емігрантам багато вільної, майже дарової землі, породжували надію на здійснення споконвічної мрії селянина. Отже, рішення стати переселенцями виникало й у тієї частини буковинців, які спочатку поїхали до Канади в пошуках заробітку.

Як ми бачили вище, географія міграційних процесів, у які були втягнуті тисячі буковинців, була досить широкою. Проте на межі XIX—XX ст. стало ясно, що основна маса емігрантів, яких недоля гнала з рідного краю, прямувала до Канади. Депутат крайового сейму Т. Левицький з цього приводу зауважив: «Канада робить всім еміграційним краям конкуренцію»¹⁵. Учасники анкети з питань еміграції, яку провела редакція «Нової Буковини», одностайно вказали на неї як на країну, куди щороку їхала найбільша кількість буковинців «за кавалком хліба»¹⁶. Наприклад, у 1903 р. із села Маморниці більша половина мешканців поїхала до Канади¹⁷. Через 10 років спостерігаємо аналогічну картину. З Кучурова, в якому проживали 10 тис. чол., тільки за першу половину 1913 р. до цієї країни виїхали 1200 чол.¹⁸. Із Замістя, Вилавчі, Карапчіва, Руського Баніліва — 80 % усіх емігрантів, а з Чорторії, Топорівців, Барбівців, Вашківців, Горішніх Станівців, Долішніх Станівців, Калинівців, Зеленіва 100% їх виїхало виключно до Канади¹⁹.

Агітаційна кампанія досягла такого розмаху, що навіть малі діти знали про цю країну, а підлітки мріяли відвідати її. Канада уявлялася буковинським селянам казковим краєм, де на них чекають добробут, щастя, вільне життя тощо. Вони були готові повірити найнеймовірнішим чуткам про цю заморську країну. Багато хто з них не знав навіть, з чого там починати. Часопис «Буковина» навів такий курйозний факт: «Найцікавішою депутацією для нового президента (крайового сейму.— О. С.) була, безперечно, сотня руських і волоських з Тарашан і Превороків, що прийшли просити гроші на дорогу до Канади. Се найліпший доказ нужди і темноти, яка панує у краю між занедбаним корінним населенням»²⁰. Звернення селян за грошовою допомогою до місцевої влади, яка була занепокоєна тим, як би припинити чи обмежити еміграційний рух, виглядало, звичайно, досить наївно.

Враховуючи існуючу ситуацію, редакції буковинських часописів намагалися якимось чином зорієнтувати людей в еміграційних справах, застерегти від непередуманих рішень та зловживань агентів, які організовували їх виїзд, спростувати хибні чутки, надрукувати правдиву й різнобічну інформацію про життя українських переселенців у Канаді.

На їхніх сторінках можна знайти фактичний матеріал, який допомагає вивчити деякі невідомі чи недостатньо досліджені аспекти еміграційного процесу, наприклад, краще зрозуміти «механізм» виникнення гарячкових настроїв на користь виїзду до Канади. Так, «Буковина» звернула увагу своїх читачів, що подібні настрої певною мірою підігрівалися чутками або розповідями людей з Галичини, звідки еміграція до цієї країни почалася раніше. Так, у редакційній статті «Еміграція на Буковині», надрукованій в одному з вересневих номерів 1896 р., розглядалися зміст і характер таких чуток. Автор робить висновок: «До еміграції спонукає наш буковинський нарід біднота, легковірність і темнота та вісті про Канаду, зайшли з поблизу Галичини»²¹. До цього ж сюжету часопис повернувся у жовтні

того ж року²². Окреме дослідження, яке провів автор публікації, засвідчило, що еміграція до Канади мала місце не менш як з 65 сіл, переважна більшість яких була розташована на території сучасних районів Чернівецької області — Вижницького, Заставнівського й Кіцманського (тобто тих, що межували з Галичиною).

24 жовтня (5 листопада) 1896 р. «Буковина» писала: «До Канади хочять вибратися люди неписьменні, неповоротні в світі і з такою малою сумою грошей, що ледве на дорогу стали би їм»²³. Зрозуміло, що такі люди ставали легкою жертвою агентів, жадібних еміграційних і транспортних контор і просто шахраїв. Ось що написав у своєму листі до редакції газети «Руска Рада» Тодор Фарботюк з Юрківців: «Недавно хотів я поїхати до Канади на заробок і прийшов до Карлсберга** і дав йому 83 леви***. Він мене силував їхати до Нового Йорку, а я не схотів, то він вернув мені лиш половину грошей і погнав з канцелярії. Я бідний мусив вертати голодом додому...»²⁴.

Особливу увагу редакції деяких часописів приділяли розповідям чи враженням людей, які повернулися з Канади. Їх зміст був своєрідною пересторогою для емігрантів. Так, Тома Малиць оповіщав своїх земляків: «Там в Канаді всі емігранти нещасливі і розкидані далеко один від другого, а що не вміють англійської мови, то кожний хто може ошукує їх немилосердно. Обіцяні урожайні поля — то багна або піски і такі вертепи, що аж страх бере погадати, якої треба праці, аби переробити їх на поле. Тому емігранти в розпуці, бо як не мають за що вернути, а на дорогу треба багато грошей, то можуть себе уважати за пропащих». До цього редакція додавала, що з його села виїхало до Канади близько 60 родин і збиралося ще 40, але його оповідь остудила «їх гарячку до мандрівки»²⁵. У травні «Буковина» передрукувала лист священника Дмитріва (Дмитрова) з Едмонтонна, який він надіслав 4 травня 1897 р. до редакції часопису «Діло». Він також мав характер перестороги: «Прошу всіх розумних селян, отців духовних і взагалі людей доброї волі, щоби всіма силами не допускали до виїзду в Канаду наших бідних селян, котрі не зможуть мати в Вінніпезі 200—300 доларів. Я переконався на власні очі, як тяжко бідують наші люди, котрі заплили сіди без гроша і яку страшну кривду роблять вони всім русинам своїм жебранням...»²⁶.

Та обставина, що деякі буковинські часописи у другій половині XIX — на початку XX ст. досить часто передруковували матеріали з галицьких газет або публікували враження вихідців з Галичини про їх перебування в Канаді, пояснювалася тим, що власного, так би мовити, «буковинського» досвіду еміграції ще не було, бо масовий виїзд з краю розпочався, як зазначалося вище, у 1896—1897 рр. Галичани ж проторували шлях до цієї країни дещо раніше, і чимало з них уже повернулися звідти. Їх свідчення — зрозуміло, об'єктивного характеру — мали застерегти буковинських селян від поспішних рішень щодо еміграції. Тому, наприклад, «Буковина» передрукувала замітки Василя Ксьонжика (з газети «Свобода») про життя вихідців з Галичини у Канаді, які їхали туди, не знаючи місцевих умов. Вони закінчуються такими словами: «Люди приходять тепер вже самі до розуму, бо видять біду других; кожний з них пізнає, що не один з емігрантів, бувши тут господарем у своїй хаті і на своїм полі, може стати, добившись на місце, там хіба слугою»²⁷.

Про злидні й безробіття українців у Канаді, зокрема тих, хто проживав у Монреалі, та про те, як «бюра праці дуже визискують робітників», а «бюра українські, навіть і попівські», допомагають місцевим фабрикантам ошукати робітників, у лютому 1914 р. писала газета «Борба»²³.

Нелегко складалося життя перших поколінь українських іммігрантів на чужині. Звідси й поява в місцевій пресі дописів з характерними назвами — «Острога перед еміграцією до Канади», «Неволя наших людей в Канаді» тощо²⁹. Іноді — хоча і досить рідко — газети насмілювалися піддавати критиці, щоправда, обмеженій, австрійські власті за безпорадність та байдужість до долі емігрантів. Наприклад, «Буковина» писала: «Можна сказати, що у нас до недавніх ще часів поведено з емігрантами так, як із державними злочинцями, із тою тільки відміною, що не подбано навіть про їх докладну статистику»³⁰.

Тому, хто досліджуватиме історію української еміграції до Канади й життя її представників у цій країні, слід звернути увагу на листи і дописи, які надсилали на батьківщину, зокрема, Кирило Геник і Нестор Дмитрів. Перший з них — виходець з Березова (Покуття), вчителював на Галичині, був знайомий з І. Франком. Сім років працював в імміграційній управі Вінніпега. Він вважається першим українцем на канадській цивільній службі. Його дописи насичені різноманітною інформацією, цікавими спостереженнями, порадами землякам, які збиралися їхати до Канади³¹. Це ж можна сказати і про матеріали Дмитріва, який був перекладачем на канадській імміграційній службі й здійснив подорож по українських оселях у Канаді. Його враження від цієї подорожі «Буковина» надрукувала в серії нарисів під назвою «Наші селяни за морем» (№№ 102, 117, 118, 123, 124, 128). Наведемо один уривок з них. «Хай ніхто не важиться пускатися без цента до Канади — хай лишається в Галичині (або в Буковині), бо там легше бути жебраком, як тут. Там жебракові кавалок хліба чорного подадуть, а тут ніхто нічого не дасть, хіба за роботу заплащать, але ж тої роботи ніде на фабриках нема, хіба робота коло своєї ферми, а не можна на ній робити, як не маєш волів, плуга — хоч з голоду гинь. Так-таки мусиш гинути»³².

Листи і дописи Геника й Дмитріва цінні, як нам здається, насамперед тим, що їх автори розглядають і оцінюють еміграцію до Канади й як її безпосередні учасники, і ніби «збоку», тобто роблять своєрідну спробу проаналізувати ситуацію. Інакше кажучи, у них якоюсь мірою відбився синтезований соціально-психологічний досвід багатьох емігрантів.

Особливу групу матеріалів буковинської преси становлять листи емігрантів з Канади. Тільки в «Рускій Раді» за 1900 та 1902—1905 рр. автор цього огляду нарахував щонайменше 15 відповідних листів. Вони містять чимало цікавих даних, особистих свідчень, характерних вражень щодо різних особливостей процесу еміграції. Дуже багато фактів стосується життя українських іммігрантів на канадській землі. Для прикладу наведемо уривки тільки з двох досить типових листів буковинців. У листі Тодора Вовка до старости громади в Чорторії після опису умов праці у Канаді читаємо: «Але треба робити добре, не так, як у Буковині, постояти і курити люльку і говорити байки то о сім, то о тім; тут треба робити добре... Тут не зле, а і не так добре, як я думав, і ферми брати не буду, бо ферми мені не до вподоби і думаю, як мені Бог pomoже, поробити тут зо два літа, то додому вернуся... Хоч я не дуже вчений, але вірте мені, що з нашої Буковини не треба сюди їхати, бо у Буковині... земля ліпша, як тут, і... тепліша у зимі...»³³.

«Руска Рада» надрукувала також лист Матфея Грищука до свого вуйка Дмитра в Садагурі. Він пише: «Відколи я поїхав до Канади, то тут мені дуже сумно. Дуже тяжко у Канаді робити і ходити, і тут бути****... Відколи позаходили, то навіть не мають добрих хат і дуже мучаться. Одна жінка з Буковини мала п'ятеро дітей, а її чоловік поїхав до роботи, то вона мучилася із дітьми, аж взяла і побила дітей і сама забилася ножем, а одна жінка

лягла на штреку, і відрубало їй голову. Інші гинуть так, без нічого, бо не мають, що їсти. От так наші фермери мають у Канаді, тут чоловік, якщо не заробить, то може згинуть з голоду...»³⁴.

Еміграція буковинців до Канади мала місце також у 20—30-ті роки. Вона продовжувала зберігати свій заробітчаний, трудовий характер і відповідну соціально-демографічну структуру, хоча в ній дещо змінилося. Серед виїжджаючих зростає частка жінок, робітників, представників різних верств населення тощо. Урізноманітнювалися мотиви виїзду, бо після першої світової війни серед емігрантів було вже чимало людей, які їхали не тільки на заробітки, а й з метою возз'єднання зі своїми рідними, тими, хто прибув туди раніше, або тікали від національних та політичних переслідувань, від в'язниці чи каторги. Проте у цілому еміграційна хвиля пішла на спад. Кількість емігруючих значно скоротилася. Дедалі більше трудящих усвідомлювали необхідність боротьби за поліпшення своєї долі в своєму рідному краї. Це певною мірою відбилося на висвітленні цієї теми, питома вага якої у загальному обсязі газетних матеріалів зменшилася.

Враховуючи, що Канада залишалася країною, куди, як і раніше, виїжджало порівняно багато буковинців, місцева преса повідомляла про канадську імміграційну політику (наприклад, про сутність обмежень, що стосувалися кількісного й професійного складу виїжджаючих). Це, звичайно, хвилювало тих, хто мав намір їхати на заробітки³⁵. Так, часопис «Час» (виходив у 1928—1940 рр.) повідомляв своїх читачів: «Департамент імміграції порозумівся з правительствами трьох степових провінцій, і всі три провінції згодні знайти заняття для 2500 українських фермерських робітників цього року»³⁶. Далі часопис заспокоював щодо запланованого департаментом скорочення на 20 тис. чол. прийому іммігрантів на 1929 р.: «Цей розпорядок не відноситься до українських іммігрантів, що хочуть поселитися на фермах, ані до свояків тих українців, які вже є в Канаді. Також не відноситься це до домашньої служби. Для тих трьох класів іммігрантів нема ніяких обмежень»³⁷.

Говорячи про всі ці публікації, не можна не побачити таку їхню нову рису: наголос змістився на матеріали про господарське та культурно-громадське життя українських іммігрантів у канадському суспільстві, їх досягнення тощо. Найбільша кількість таких публікацій друкувалася в газеті «Рідний край», яка видавалася в 1926—1930 рр. Так, у статті «Український елемент у Вінніпегу» розповідається про життя українців у цьому місті, де вони мали багато своїх різноманітних товариств, установ, шкіл, братств, церков. Тут виходила вся українська преса Канади³⁸. Це ж видання писало про успіхи студентів і студенток українського походження в Манітобському університеті. Були опубліковані замітки й статті про заснування буковинськими українцями при церкві св. Михайла у Вінніпегу школи ім. Ю. Федьковича, про відзначення 40-ї річниці смерті цього буковинського поета, в якому взяли участь його земляки з цього міста, про успіхи українських студентів, які навчалися у музичному коледжі в Монреалі³⁹. У невеличкій замітці «Українці — найліпші робітники» можемо прочитати таке: «Залізнична компанія, що будувала Канадійську тихоокеанську залізницю, розписала конкурс за найліпше виконану працю робітника при цьому підприємстві. Таких нагород було аж сорок, але першу нагороду за найліпше виконану працю при будові залізниці дістав українець П. Власійчук із Рестон (провінція Манітоба) у Канаді...»⁴⁰.

Іноді в буковинській пресі з'являлися матеріали такого типу, як охарактеризовані вище листи Геніка і Дмитріва. До них належить, наприклад,

вміщений у двох номерах «Рідного краю» допис «Українці в Канаді» священника Пантелеймона Божика з найбільшої тоді в Едмонті української церкви — св. Покрови. В цій публікації, де є цікава інформація про життя українців у Канаді, він, зокрема, пояснив, чому багатьом переселенцям дісталася погана за якістю земля. Описуючи канадські стандарти життя, Божик зазначає: «На ріллі тут все робиться машинами. Український фермер, який має 30—50 акрів***** виробленої землі, дві—три пари коней та п'ять—десять дійних коров, живе тяжче, як живе господар в Буковині на п'яти моргах***** поля. Сє полягає в тім, що машини коштують великі гроші, а вони мусять бути, бо тут літо коротке і муситься робити скоро. Через те що набіл***** має малу вартість, то треба всю одіж купити до хати від найбільшої до найменшої речі, цукор, каву, чай, овочі та всяку машинерію до ріллі, розв'яже ту загадку читачеві на Буковині, чому канадійський господар, який має кілька пар коней, 5—10 дійних коров і 30—50 акрів виробленої землі є бідним господарем, а діти його, а навіть він самий мусять ходити на роботу до других людей. Тут головний продукт — лише пшениця, якої треба мати кілька сот акрів, щоби бути добрим газдою»⁴¹. Допис Божика містить багато даних про культурно-освітнє життя канадських українців наприкінці 20-х років. Так, в усій Канаді у державних школах тоді вже працювали близько 500 вчителів українського походження, нараховувалося 75 шкіл, де дітей навчали української мови. Були засновані бурси імені Т. Шевченка й М. Грушевського в Едмонтоні, Петра Могили у Саскатуні та її філія у Вінніпегу, колегія св. Йосифа в Йорктоні. Українці у Канаді, яких, за словами Божика, на той час було понад 300 тисяч, мали 150 церков. Він публікує також відомості про їх конфесійну належність⁴².

Привертають до себе увагу ще два матеріали з еміграційної теми. У першому розповідається про надіслану з Канади у 1929 р. допомогу (800 дол.) від буковинських земляків. На ці гроші було придбано букварі, читанки, катехізиси для тих громад на Буковині, котрі їх просили. Матеріальна допомога надходила від українських емігрантів з Канади і в інші роки⁴³.

У другій публікації йдеться про наслідки еміграції для Буковини, зокрема, соціально-демографічного характеру. «Рідний край» надрукував лист до редакції з Банилова над Черемошем, який торкається цієї теми. Він, зокрема, писав: «З нашого села виїхало, як може вам відомо, дуже багато хлопців за границю, а найбільше — до Канади. І через те зосталося много дівчат, котрі не мають за кого заміж вийти й ходять без ніякого притулку. По обрахунку, то в нас 110 дівчат, які хочуть віддаватися, а тільки 20 хлопців, які можуть женитися. Тому просимо ми хлопців із інших сіл, щоби приходили на сватання до нас». Цей лист був прокоментований таким чином: «Може, кому й смішно буде, читаючи це. Та на селі це питання великої ваги. Кожний знає, як родичі журяться, коли дівчина вже на відданні, а нема кому її брати. Це також й питання національної ваги. Через таке явище зменшується й приріст населення... Не висилайте своїх дітей до Канади й Америки, а вчіть їх ремесла, вчіть їх робити дома, а тоді й діти бдуть удома втіхою вам на старість, дівчата не будуть ходити невіддані, й ви дочекаєтеся і внуків колисати»⁴⁴.

Проте така нібито негативна реакція на еміграцію за океан не заважала редакції «Рідного краю» друкувати у кожному номері за 1929 р. реклами корабельної компанії «Кенейдіан Пасіфік Рейлуей», яка пропонувала свої послуги для бажаючих поїхати до Канади. Зрозуміло, реклама — це гроші, потрібні для газети, і можна тільки здогадуватися, на що читач більше звертав увагу: на рекламні оголошення чи аналітичні коментарі. А втім, це було

поширене явище, коли на сторінках однієї газети водночас друкувалися матеріали попереджувального характеру та заохочувальні рекламні оголошення протилежного змісту. До речі, питання про визначення позиції самих періодичних видань щодо еміграції потребує додаткового вивчення.

Таким чином, у буковинській пресі наприкінці ХІХ — в перші десятиріччя ХХ ст. ця тема займала досить помітне місце. На думку автора, найбільш типовими є матеріали, які умовно можна поділити на три категорії.

Перша — це інформаційні повідомлення (скільки родин виїхали з того чи іншого села, скільки емігрували за рік чи інший проміжок часу, які умови життя буковинців у Канаді тощо).

Друга — це матеріали аналітичного характеру, в яких робилася спроба з'ясувати причини еміграції, розглянути її наслідки для краю, оцінити позицію місцевої влади в цьому питанні тощо. Так, «Нова Буковина» запропонувала своїм читачам спеціальну анкету, а потім у 8 номерах друкувала відгуки-відповіді на неї.

Третя — це листи емігрантів з Канади, де головним чином ішлося про їх перебування в чужій країні, умови праці та життя, тугу за Батьківщиною тощо.

На нашу думку, ці матеріали належать до досить багатих за змістом і достовірних джерел про еміграцію. Щодо достовірності, то наскільки нам відомо, буковинські часописи зберігали не тільки зміст, а й стимологічний правопис, граматику й лексику дописів і листів, які до них надходили, і подавали їх до друку практично без змін. Зрозуміло, треба враховувати певну тенденційність, пропагандистські міркування, симпатії та антипатії деяких газет у справі вибору чи підбору матеріалів. Проте джерелознавчий аналіз свідчить, що той кут зору, під яким розглядалася саме еміграційна проблема, характер подання відповідних фактів і суджень були в цілому подібними у часописів різної суспільно-політичної орієнтації: народовської «Буковини», соціал-демократичної «Борби», москвофільських «Православної Буковини» та «Буковинских ведомостей» чи органу Української націонал-демократичної партії «Руска Рада». Це, в свою чергу, дає змогу нагромадити нові, яскраві факти, які доповнюють і поглиблюють існуючі уявлення про виїзд українців у країни Америки, зокрема до Канади, вивчити ті аспекти цього процесу, які, по суті, залишалися поза увагою наших дослідників, наприклад, дослідити психологічні «пружини» дій людей, які вдавалися до еміграції, з'ясувати не тільки причини, але й особисті мотиви, які призвели їх до нелегкого рішення покинути батьківщину.

Ми вважаємо, що потенційні можливості, які містять матеріали буковинської преси для вивчення різних аспектів такого важливого явища, як еміграція українського населення до Канади, ще далеко не повністю використані вітчизняною наукою. Виходячи з особистого досвіду спілкування з науковцями української діаспори «країни кленового листка», можна стверджувати, що вони належним чином оцінили важливість буковинської преси як історичного джерела з розглядуваної проблеми.

¹ Нариси з історії Північної Буковини.— К., 1980.— С. 227—228; Буковина: її минуле і сучасне.— Париж; Філадельфія; Дітройт, 1956.— С. 616—657.

² В о с к р е с е н с ь к и й Гр. А. Православные славяне в Австро-Венгрии.— СПб, 1913.— С. 106.

³ Руска Рада.— 1900.— 24 берез. (6 квітн.); Тут і далі текст друкується за оригіналом.

⁴ Там же.— 2 (15) черв.

⁵ Борба.— 1912.— 10 берез.

- * Золотий ренський — австрійська грошова одиниця (гульден).
6 Буковина.— 1897.— 26 трав. (8 черв.).
7 Нова Буковина.— 1912.— 23 лют.; 1913.— 13 лип.; 16 лип.; 20 лип.; 17 серп.
8 Там же.— 14 верес.
9 Буковина.— 1898.— 27 лют.
10 Руска Рада.— 1900.— 24 берез. (6 квіт.).
11 Нова Буковина.— 1913.— 16 лип.
12 Там же.— 3 серп.
13 Боротьба трудящих Північної Буковини проти соціального і національного гноблення у другій половині XIX — на початку XX ст.; 36. документів і матеріалів.— Ужгород, 1976.— С. 111.
14 Нова Буковина.— 1913.— 26 жовт.
15 Там же.— 2 лип.
16 Там же.— 1912.— 23 лют.; 1913.— 2, 9, 13, 16, 20 лип.; 3, 6, 13, 17, 23 серп.
17 Руска Рада.— 1903.— 27 берез.
18 Нова Буковина.— 1913.— 16 лип.
19 Там же.— 2 лип.
20 Буковина.— 1903.— 18 квіт. (1 трав.).
21 Там же.— 1896.— 6(18) верес.
22 Там же.— 24 жовт. (5 лист.).
23 Там же.
** Мається на увазі корабельна фірма Б. Карлсберга з Гамбурга.
*** Лев — місцева назва австрійської грошової одиниці.
24 Руска Рада.— 1904.— 19 берез. (1 квіт.).
25 Буковина.— 1897.— 11 (23) трав.
26 Там же.— 14 (26) трав.
27 Буковина.— 1897.— 18 (30) квіт.
28 Борба.— 1914.— 26 лют.
29 Буковина.— 1908.— 16 черв. (1 лип.); 10 (23) серп.
30 Там же.— 1904.— 28 листоп.
31 Руска Рада.— 1900.— 30 черв. (13 лип.), 14 (27) серп.; Буковина.— 1901.— 7 (20) берез.
32 Буковина.— 1897.— 9 (22) трав.
33 Там же.— 1898.— 4 (16) січ.
**** Далі він посилається на розповіді інших емігрантів, яких там зустрів.
34 Руска Рада.— 1905.— 9 (22) груд.
35 Рідний край.— 1929.— 24 берез.; 1930.— 19 січ.; Час.— 1929.— 25 квіт.
36 Час.— 1929.— 25 квіт.
37 Там же.
38 Рідний край.— 1927.— 5 жовт.
39 Там же.— 1928.— 13 трав.; 1 лип.; 1930.— 21 верес.
40 Там же.— 1930.— 26 січ.
***** Акр — міра площі, дорівнює приблизно 0,4 га.
***** Морг — міра площі, дорівнює 0,57 га.
41 Там же.— 1928.— 26 серп.
42 Там же.— 2 верес.
***** Набіл (діал.) — молоко, молочні продукти.
43 Там же.— 1930.— 16 листоп.
44 Там же.— 1928.— 9 січ.

Ю. А. Мицик (Дніпропетровськ)

Максим Кривоніс

Герой Визвольної війни українського народу проти гніту магнатсько-шляхетської Речі Посполитої 1648—1654 рр. Максим Кривоніс народився близько 1600 р. Про це опосередковано свідчить той факт, що під час війни його син (Кривоносенко) був вже у зрілому віці. В першій половині 1649 р. син М. Кривоноса певний час перебував на важливій посаді остропільського полковника і в такому ранзі листувався з Богданом Хмельницьким¹. Дещо пізніше він був паволоцьким сотником, а на початку 1650 р. його названо серед полковників, які охороняли Поділля від можливого нападу польсько-шляхетських військ.

Точні дані про місце народження і соціальне походження М. Кривоноса відсутні. Аналіз відомих на сьогодні джерел дає підстави рішуче заперечити тезу відомого українського історика державницької школи В. Липинського, котрий обстоював шотландське походження М. Кривоноса, і саме у цьому вбачав корені його нібито деструктивної політики. Звістка про шотландське походження Кривоноса була запозичена ним з малодостовірної німецької брошури 1649 р., написаної невідомим німецьким офіцером, який був на службі Речі Посполитої². Цей автор висвітлював історію початкового етапу Визвольної війни поверхово, з грубими помилками, нерідко користувався неперевіреними чутками, що походили з табору карателів. Вищезгадане повідомлення про походження М. Кривоноса могло бути, на наш погляд, відголоском чуток про службу М. Кривоноса у Західній Європі в роки Тридцятилітньої війни. Можливо, саме тому джерела не згадують про його діяльність до 1647 р., навіть під час соціальних конфліктів 20—30 рр. XVII ст. на Україні. Проте вже у 1648 р. М. Кривоніс виступає як один з керівників Визвольної війни, як авторитетний і досвідчений полководець.

Соціальне походження М. Кривоноса точно визначити не вдається. Джерела, як правило, дуже побіжно торкаються цього питання, а оскільки вони, до того ж, в основному створювалися у середовищі католицької еліти, то до їхніх свідчень треба підходити з особливою обережністю. Так, у цих джерелах звичайно називали людиною «низького» походження кожного повстанця, навіть і тоді, коли той безсумнівно належав до шляхтичів, як наприклад Данило Нечай або Іван і Данило Виговські. Щоправда, і сам Б. Хмельницький в листі до А. Киселя від 23.VIII. 1648 р. називає М. Кривоноса «простаком»³, але цей лист був викликаний деякими обставинами складної дипломатичної боротьби гетьмана, коли він про людське око мусив відмежуватися від дій свого полковника. Отже, цій звістці також не варто особливо довіряти. Таким чином, теза про селянське, міщанське або козацьке походження Кривоноса недостатньо обґрунтована. Водночас варто звернути увагу на те, що у XVI ст. на Підляшші («Дорогочинська земля») ^{3-а} мешкав рід української православної шляхти Криво-

носів. Якщо підтвердиться, що герой Визвольної війни походить з нього, відпадає версія про те, що прізвище Кривоноса утворилося від прізвиська. Зауважимо, що в українських народних думках, польській публіцистиці XVII ст. нерідко обігрувалися прізвища героїв Визвольної війни. Досить згадати, що прізвище Хмельницький авторами дум та пісень було перетворене в «Хміль» («Чи не той то Хміль, що по тичині в'ється, чи не той то Хміль, що з ляхами б'ється»). Так само і Кривоноса називали «Перебийносом». Польсько-шляхетські публіцисти досить злостиво каламбурили з цього приводу. Так, польський анонімний автор у своєму пасквілі-листівці «Значний козак Кривоніс» (Краків; 1648 р.)³⁻⁶ відверто знущався над нібито величезним і кривим носом козацького полковника. До речі, там же було вміщено карикатуру на Кривоноса. Це єдине прижиттєве зображення козацького полковника навряд чи передає реальні риси його обличчя.

Важко встановити також місце народження М. Кривоноса. Одні історики вважають батьківщиною козацького полковника Житомирщину, другі — м. Остріг на Волині, треті — Могилів-Подільський, четверті — Наддніпрянщину⁴. Ми поділяємо точку зору тих дослідників, на думку яких М. Кривоніс походив з міста Вільшаної на Черкащині. На користь цього говорить і те, що в українській народній думі «Хмельницький та Барабаш» М. Кривонос зветься «Максимом Олшанським», тобто Вільшанським⁵. Це фольклорне джерело підтверджує і той факт, що М. Кривоніс очолював саме черкаський полк, на території якого знаходилася Вільшана. Адже, як відомо, полковники повстанців за незначними винятками очолювали ті полки, які формувалися в їх рідних краях.

Вже на самому початку Визвольної війни Кривоніс був однією з найбільш авторитетних та помітних фігур серед повстанців. Про це свідчить, зокрема, його роль у Жовтоводській та Корсунській битвах. Так, під Жовтими Водами виявилось, що табір Стефана Потоцького неможливо взяти через брак у повстанців артилерії. До того ж, ординці почали нарікати на обтяжливість облоги. Тоді було вирішено розпочати переговори. Польські війська, розраховуючи виграти час до підходу своїх головних сил, погодилися нарешті віддати повстанцям свої гармати за умови, що взамін вони отримують як заручників двох козацьких старшин з числа найвизначніших. До карателів тоді погодилися піти «Кривонос та Криса з Крилова», як засвідчив анонімний учасник каральної виправи⁶. Звичайно, повстанці не могли після цього вести наступ на табір поляків, бо обидва заручники були негайно страчені. Однак і Михайло Криса і Максим Кривоніс виявили гострий розум, хитрість і відвагу. Skorиставшись незначною сутичкою, Криса втік до свого табору. Тоді М. Кривоніс, за свідченням вже згаданого мемуариста, вирішив скористатися з розгубленості карателів. Оскільки невеликий загін повстанців знову почав шарпати вози, Кривоніс запропонував полякам свої «послуги», сказавши: «Дайте скоріше коня, дайте комошини (!) Авжеж, побачите, як заб'ю котрого!» Побачивши Кривоноса на коні, козаки кинулися врозтіч, а полковник, вдаючи погоню, віддалився від ворожого табору і опинився серед своїх. О першій годині ночі каральне військо Стефана Потоцького рушило на Чигирин, відбиваючись від татарських загонів Тугай-бея та Карач-мурзи. А на світанку, коли карателі проходили повз Княжі Байраки, їх наздогнала козацька кіннота і відкрила настільки влучний вогонь, що татари підняли галас: «(ви) всіх перестріляєте, а нам що буде в ясир?». Тоді повстанці пішли на штурм і розгромили ворожі сили. Таким чином, 16 травня 1648 р.* Жовтоводська битва закінчилася блискучим успіхом повстанців.

Після цієї битви похід 20 тис. повстанців та 4 тис. татар на Корсунь, де знаходилися основні сили кварцяного віська М. Потоцького, проходив за маршрутом: Онуфріївка — Крилов (20 травня) — Чигирин (21 травня) — Олександрівка (22 травня) — переправа через р. Тясмин біля м. Тясменного (23 травня) — Городище (24 травня) — Корсунь (25 травня)**. Під час цього походу 6-тисячним авангардом повстанських військ керував М. Кривоніс. Це, безсумнівно, засвідчує визначну роль козацького полководця, який вже на початку Визвольної війни висувається на друге місце після Б. Хмельницького. Характерно, що деякі польсько-шляхетські автори, наприклад С. Маскевич, вважають його керівником повстанських військ⁷.

Скориставшись тим, що татари Тугай-бея відволікли на себе увагу карателів, Кривоніс на світанку 25 травня 1648 р. обійшов неприятеля з тилу і зробив засідку в Гороховій Діброві. Там було розкопано шлях, накидано стовбури дерев, що унеможливило проїзд не лише возів, а й кінноти. Польсько-шляхетський автор писав: «Табір (М. Потоцького) увійшов у цю діброву, як у пастку; далі йти він не міг, бо шляхи були розкопані й загороджені. Ззаду на табір тисли всім тягарем татари; спереду і з боків козаки завдавали великої шкоди (користуючись)... шанцями. Наші... боронились чотири години»⁸. Опір карателів було зламано. Отже, 26 травня 1648 р. Корсунська битва закінчилася ще однією блискучою перемогою повстанців і стала сигналом для загальнонародного повстання на Україні.

Події, які відбулися пізніше, недостатньо досліджені, що є серйозною перешкодою для реконструкції найважливішого відрізка життєвого шляху М. Кривоніса. Однак ряд моментів можна відновити з досить високою точністю.

Після Корсунської битви, 30 травня, військо Б. Хмельницького разом із союзними татарами прибуло до Білої Церкви, а пізніше (1.VI.1648 р.) до них приєднався і сам кримський хан Іслам-Гірей III на чолі основних сил орди. Очевидно, саме тут вперше виявився старий антагонізм між повстанцями та ординцями. Під час розподілу здобичі та полонених справа дійшла до збройних сутичок між союзниками. За явно перебільшеними даними, загинуло 2 тис. козаків і 4 тис. татар. Стали надходити тривожні чутки про спустошення татарами українських сел. Як свідчить конфесата (протокол допиту) козака Григорія з Вільшаної, повстанці зібралися на раду, на якій порушили питання про доцільність подальшого союзу з татарами. Можливо, саме тут Кривоніс виголосив промову, в якій закликав повстанців розірвати «з поганцями, лихими чортами»^{8-а}.

Після цього 3 червня 1648 р. хан покинув Білу Церкву і, пограбувавши Березну, Носівку, Животів, рушив Чорним шляхом до Криму. Дещо пізніше повернулися з ясирем з України після сплюндрування Козятина та Меджибожа загопи Калгі-султана та Емір-ширина.

Б. Хмельницький зробив своєю тимчасовою резиденцією Білу Церкву, яка стала центром збирання та формування повстанських військ, і залишався там протягом досить тривалого часу, займаючись адміністративними, воєнними та дипломатичними питаннями. Інколи він виїжджав до Корсуня, Черкас, Чигирини та ряду інших міст. Деякі дослідники дорікали за це Б. Хмельницькому, звинувачуючи його у втраті ініціативи, але з цим твердженням в цілому не можна погодитися. Хоча гетьман перебував у Білій Церкві, але за його наказом інші ватажки Визвольної війни піднімали повстання на всій Україні. Відразу після Корсунської битви було розіслано гінців із звісткою про перемогу і з закликом до всього українського народу повстати проти гнобителів. Проти ворога було спрямовано козацькі полки

під проводом визначних полководців. Так, на Волинь і Полісся були направлені полки Г. Яцкевича (Гараська), І. Донця та ін., до Білорусії полки під проводом Яна Соколовського, котрий в уряді Б. Хмельницького займав посаду «костирського гетьмана», тобто представника козацької старшини, який відповідає за відносини з «черню».

Керівництво повстанцями на головному, західному напрямі Б. Хмельницький доручив М. Кривоносу, довіривши йому 10-тисячне військо. Формально М. Кривоніс діяв як черкаський полковник, але фактично — як наказний гетьман, який здійснював загальне керівництво над п'ятьма повстанськими полками: черкаським, білоцерківським (полковник Іван Гиря), корсунським (полковник Шан-Гірей), уманським (полковник Іван Ганжа), вінницьким (?) (полковник «Остап», тобто, очевидно, Остап Іванський з м. Івані). З дипломатичних міркувань Б. Хмельницький відмежувався від дій М. Кривоноса на Правобережній Україні і трактував їх у переговорах з урядом Речі Посполитої як самовільні. Не затушовуючи суперечностей між гетьманом та черкаським полковником, про що мова піде нижче, слід визнати, однак, що ці заяви Б. Хмельницького робилися з метою дезорієнтації уряду Речі Посполитої, для того, щоб сприяти успіху дипломатичних заходів гетьманської адміністрації. Характерно, що джерела зберегли згадки про листування гетьмана з Кривоносом, в яких Б. Хмельницький обіцяв невдовзі прийти на допомогу своєму полковнику.

В авангарді повстанських полків, що діяли на захід від лінії: Корсунь — Біла Церква, йшли М. Кривоніс та І. Гиря із своїми людьми, а за ними — Шан-Гірей на чолі корсунського полку. На південь від них просувалися полки І. Ганжі та О. Іванського. Серед інших керівників Визвольної війни на Правобережній Україні, які відзначилися влітку 1648 р., слід назвати Карпа Півторакожуха, Трифона, Копійку, Півмісяця, Брагу та ін.⁹, які часом діяли у складі військ М. Кривоноса, а часом — на чолі окремих загонів. Похід Кривоноса на Правобережню Україну був з великим ентузіазмом зустрінутий народними масами. Вони приєднувалися до повстання, визволяли від феодалів міста й села, здавали їх Кривоносу, нерідко у вирішальні моменти облоги козаками міст піднімали повстання в тилу, відкривали міські брами. Тисячі селян та міщан «покозачувалися», утворювали «купи» — як тоді називали повстанські загони, вступали безпосередньо до війська М. Кривоноса. Характерно, що джерела по-різному оцінюють сили М. Кривоноса — на початку походу у 10 тис. чол., а потім — від 20 до 80 тис. Повстанців підтримували також представники православного духовенства, частини української православної шляхти. Як визнав на допиті козацький розвідник Ярема Кунцевич, луцький православний єпископ Афанасій надіслав повстанцям 70 гаківниць, 8 півдіжок пороху, олово, 7 тисяч злотих і закликав Кривоноса вдарити на Олику й Дубно¹⁰.

Дійсно, М. Кривоніс рухався у цьому напрямку. За деякими даними, Б. Хмельницький доручив йому дійти до Прилук на Волині і чекати на підхід головних сил повстанців. Там же Б. Хмельницький і М. Кривоніс повинні були разом чекати на повернення з Варшави посольства на чолі з Федором Вишняком. Однак М. Кривоніс значно «перевиконав план», поставлений Б. Хмельницьким, визволивши з-під влади Речі Посполитої значну частину Правобережної України. Не дивно, що перелякана польська шляхта приписувала Кривоносу майже всі перемоги повстанців влітку 1649 р. і вважала його безпосереднім учасником усіх важливих операцій на Волині і Поділлі, що, до речі, заважає визначити реальний маршрут походу військ Кривоноса і насамперед самого полководця.

Проведений нами аналіз суперечливих свідчень джерел дає можливість визначити маршрут М. Кривоноса. Очевидно, вже у першій декаді червня 1648 р. козацьким полковником була визволена Паволоч. З 14 червня шляхтич Куровський у своєму листі повідомляв, що повстанці знаходяться вже в милі від Бердичева¹¹. Малоймовірно, щоб Кривоніс прийшов на допомогу козакам, які взяли Немирів (Нестервар) і громив 22—23 червня загопи карателя Окуня, на що вказують деякі документи¹². Так само не варто приписувати Кривоносу дії біля Вінниці.

Бердичів, а згодом і Миропіль були досить швидко визволені повстанцями Кривоноса. Після цього козацький полковник підійшов до Полонного — міста, яке було «природою самою укріплене краще (від інших) і сильно уфортифіковане». На необхідність взяття цього міста спеціально вказував Б. Хмельницький. В останній декаді червня — першій декаді липня 1648 р. це завдання гетьмана було виконане. Під час штурму укріплення на підмогу військам Кривоноса прийшли селяни й міщани, котрі знаходилися у місті і підняли повстання, що й змусило польсько-шляхетський гарнізон до капітуляції. Після оволодіння Полонним повстанці мали вирушити на Заслав, що викликало справжній переполох серед волинської шляхти. Приблизно на той же час (29 червня — 2 липня 1648 р.) припадають відомі каральні акції на Волині Яреми Вишневецького. Відступаючи на захід з Лівобережної України, йдучи вже по визволених повстанцями землях, князь-рenegат жорстоко карав учасників повстання у Погребищах, Немирові, Прилуках та ін. Про жорстокі репресії Вишневецького стало відомо Кривоносу і він з цього приводу написав у селі Поповичі листа до командуючого військами князя Домініка Острозького-Заславського — Корицького, попереджаючи адресата про тяжкі наслідки, якщо він стане поперек дороги повстанцям. Цікаво, що у знайденому нами списку цього листа можна прочитати не загальне «братам нашим» щодо страчених, але «браттям рідним»¹³⁻¹⁵. Якщо цей список точний, то він проливає світло на особисті мотиви запеклої ненависті Кривоноса до загарбників. У липні 1648 р. він з подвоєною енергією веде боротьбу проти ворогів і не випадково, що саме на нього скаржився князь Домінік у своєму листі до senatorів, зачитаному на засіданні конвокаційного сейму 20 липня 1648 р.¹⁶

Каральні акції Вишневецького не могли загасити полум'я народної війни. Так, у Немирові знову вибухнуло повстання і міщани вигнали польсько-шляхетський гарнізон, залишений Вишневецьким. Останній не зміг придушити повстання, бо одержав відомості про те, що Кривоніс штурмує Махнівку, яка належала київському воеводі Є. Тишкевичу. У цьому містечку знаходилися три хоругви польсько-шляхетського війська (дві — Тишкевича, на чолі яких стояв ротмістр Стефан Лев, а одна — повітова київського воеводства), а також 500 шляхтичів із сім'ями. Облогою Махнівки керували М. Кривоніс, його син та І. Гиря. В ході важкого штурму повстанцям вдалося запалити острог, але шляхтичі продовжували відстрілюватися. І тоді повсталі міщани відчинили браму козакам. Ті увірвалися до міста і відтіснили шляхтичів до замку, спроба взяти який, однак, не мала успіху. Тоді М. Кривоніс спрямував свої війська на бернардинський монастир і швидко взяв його. Серед трофеїв була невелика гармата і понад десяток гаківниць. Цю зброю повстанці втягли на дзвікницю й почали методично обстрілювати замок, завдаючи йому великої шкоди. Водночас були організовані додаткові загопи з міщан, які разом з козаками пішли на новий штурм замку. На цей раз він не встояв. Однак саме в цей час до Махнівки підійшли передові частини військ Вишневецького. За

словами літописця С. Величка, князь напав на піхоту Кривоноса під замком, але повстанці дали йому гідну відсіч — загинуло близько 1000 ворогів. В цей час козацька кіннота вдарила з іншого боку, а піхота посилила вогонь. Внаслідок цієї атаки ворог втратив 1500 солдатів, а самого Вишневецького ледве не збив з коня списом Кривоніс. Після цього Вишневецький розпочав відступ і «після такого Кривоносового пригощення віддав хвалу богові, що не поліг на бойовищі з іншим своїм товариством і подався з військом... до Грицева, тобто якраз до свого Збаражу, щоб спочити після військового руху... Князь..., зламавши у боях з Кривоносом жало свого воєнного пориву, стратив свою сміливість, яку мав до козаків»¹⁷.

Іншу картину бою під Махнівкою подають джерела з польсько-шляхетського табору. За їхніми даними, як тільки Вишневецький підійшов до міста, повстанці покинули його і отаборилися неподалік, за пагорбом, між фольварком та садками. Після першого удару карателів було прорвано лінію возів, але повстанці прогалину між возами закидали трупами. Тоді Вишневецький вдарив з іншого боку, але з тим же результатом. У цей час пішов дощ, який намочив порох і перестрілка ослабла, козаки опинилися у більш сприятливому становищі, бо сховавшись за возами, вони продовжували стріляти по карателях і нарешті взяли гору. Вишневецький не зважився втретє штурмувати табір і відступив. Майже цілу ніч козаки вдавали, що готуються до тривалої оборони. Вони рили окопи, голосно співали молитви, словом, «цілу ніч кричали, подавали знак, що, мовляв, не спимо»¹⁸. Але рано-вранці вони розпочали швидкий і добре організований відступ до Грицева. У погоню за ними вирушила частина карателів, але вони не мали успіху. Після цього у п'ятницю ввечері (3 або 10 липня) Вишневецький відступив під Чуднів, а потім — до Чорторії. Там його чекала звістка про те, що «Кривоніс знову прийшов у Махнівку з гарматами і другий — Гиря; радіючи, стріляють з гармат, розпивають вина пана воєводи (Тишкевича), коли він сам не встиг їх випити»¹⁹. Вишневецький не зважився знову йти ні на Махнівку, ані на Полонне і спішно рушив до свого родового гнізда — Вишневця.

У 20-х числах липня 1648 р. Кривоніс знову опинився у Полонному. Туди прибув посол князя Д. Острозького-Заславського до Б. Хмельницького — шляхтич Самуель Колонтай. Виконуючи доручення свого патрона, Колонтай став переконувати Кривоноса припинити війну, принаймні не плюндрувати маєтностей князя Домініка. Козацький полковник відправив Колонтая у супроводі відповідного ескорту, а сам 25 липня написав з Полонного листа до князя, в якому підтвердив свої наміри продовжувати війну «за віру... і своє життя», звинувативши Я. Вишневецького у жорстоких діях проти українського народу. Він вимагав негайного повернення послів до Варшави²⁰. Дещо раніше Кривоніс написав також листа у Костянтинів до згаданого вище Корицького з тим, щоб останній не насмілювався ставати на шляху козацьких військ²¹. Поява цього листа не була випадковою.

Розгорталася підготовка до генеральної битви між повстанцями та каральними військами Речі Посполитої. Обидві сторони спішно стягували сили до Полонного. Ще 22 липня Кривоніс отримав листа від Б. Хмельницького, в якому гетьман викладав свої воєнні плани. Основні сили козацько-селянських військ мали рушити на Кам'янець-Подільський. Кривоніс із своїми силами знову мав йти в авангарді, розчищаючи шлях гетьману, займаючи переправи. Це було винятково складне завдання, особливо враховуючи, що уряд Речі Посполитої провадив значну мобілізацію, наймав на службу цілі іноземні полки. Тому Кривоніс добре усвідомлював значення

переправи через Случ у Россоловцях — у 1—2 милях від Старого Костянтинова. Враховуючи, що князь Домінік планував кинути свої війська під Заслав, Кривоніс вважав, що зможе взяти переправу без бою, тому й написав у Костянтинів листа Корицькому. На жаль, каральні війська випередили козаків. Ще 22 липня карателі були на підході до Старокостянтинова. Ними керували командуючий піхотою князя Домініка — литовський обозний С. Осинський та ротмістр Суходольський. 23 липня вони увійшли до міста, зайняли переправу і навіть відправили роз'їзд до Полонного. Трохи згодом, 25 липня, Корицький, обраний командуючим всім військом Домініка, направив туди ж ще один загін. Дізнавшись від полоненого, що кривонісівці збираються вночі штурмувати місто, карателі спішно зібралися у Старокостянтинові. Туди ж вночі прибули Вишневецький, Тишкевич, М. Остророг разом із своїми військами. Була посилена й охорона переправи. Можливо, внаслідок цього Кривоніс відмовився від наміру штурмувати місто вночі.

У неділю, 26 липня 1648 р., о 1-й годині пополудні на лівому боці р. Случ біля переправи з'явилися перші загони повстанців на чолі з І. Гирею і І. Ганжою. Спочатку відбулися герці, а потім Гиря повів козаків в атаку на королівську гвардію, яка стояла біля млина на греблі. Гвардійцям допомагали Осинський, Аксак та інші польські воєначальники. Незабаром сутичка біля переправи переросла у великий бій. Тоді на лівому березі з'явився Кривоніс із головними силами свого війська, котре налічувало близько 20 тис. чол. Водночас перейшли у наступ каральні війська, змусивши повстанців відступити до свого табору, де вони займали оборону і відбивалися до ночі. Зазначимо, що жителі міста були на боці Кривоніса і вночі привезли йому провіант. Про це стало відомо Вишневецькому і він стратив 40 міщан.

Під час битви 26 липня обидві сторони зазнали тяжких втрат. Зокрема, солдатами подільського стольника Барановського було взято в полон товариша Кривоніса, сотника Полуяна, який був учасником всіх козацьких рад. Підданий жорстоким тортурам, Полуян визнав лише те, що за Кривонісом йде Хмельницький. Козацького сотника посадили після тортур на паль, а командування каральними військами спішно зібралося на раду. В цей час привели полоненого, який розповів, що повстанці планують зайти в тил карателям і зв'язати їх виснажливими боями, поки не підійде Хмельницький. Зазначимо, що Кривоніс разом з Гирею написали тоді листа Б. Хмельницькому, прохаючи, щоб він поспішав до Костянтинова, у відповідь на який гетьман одразу направив туди чигиринський полк.

Новини, про які карателі дізналися від полоненого, значно похитнули їхню впевненість, і 28 липня, у вівторок, табір польських військ з гарматами і обозом рушив до Кольчина. Його відступ прикривала піхота. Кіннота ж залишилася на місці. Скориставшись цим, Кривоніс вибив драгунів карального війська з переправи і наказав своїм військам та артилерії переходити на правий бік Случі. Майже одночасно Кривоніс вдарив на праве крило карателів, яким командував Корицький. Ця атака була відбита і військо Вишневецького у свою чергу розпочало наступ. Повстанці відступили, але витіснити їх з табору не вдалося. Хоч карателям вдалося захопити у повстанців 9 гармат, але з інших було відкрито сильний вогонь, що завдало великих збитків ворогу.

Як свідчать джерела з табору феодально-католицької реакції, під час битви 26 липня повстанці втратили 10 тис., а 28 липня — 2—3 тис. чол., причому загинув і Кривошапка — відомий ватажок повстанців на Сіверській

Україні. Було захоплено 27 козацьких прапорів, в тому числі й ті, які коронне військо втратило під Жовтими Водами й Корсунем, а також особистий прапор Кривоноса. Про втрати польського війська ці джерела або мовчать, або подають явно применшені дані. Вони, зокрема, вказують, що під Костянтинівим загинули поручник Курош, шляхтичі Каспар Деревський, Мільковський, Клопашевський, якийсь грек Азнаур та ін. За більш достовірними даними С. Величка, каральні війська Речі Посполитої втратили 4 тис. шляхтичів і 17 прапорів, а повстанці «кільканадцять сот» і 27 прапорів. Незважаючи на розбіжності у джерелах, можна констатувати, що значних втрат зазнали обидві сторони і що загальна перемога була на боці повстанців. За ними залишилося поле битви, вони зайняли переправу через Случ і місто Костянтинів, виконавши завдання, поставлене Б. Хмельницьким.

Каральні війська відкотилися на захід до Кульчина, хоча надвечір 28 липня вони спробували відбити Костянтинівський замок. Командування каральними військами у своєму спільному листі до сенату від 30 липня 1648 р. визнало, що повстання «все більше поширюється і міцніє...; як хлоп, то й ворог, а як місто чи село, то ворожа зграя»²². Холмський каштелян писав 31 липня, що «вся шляхта поголовно втікає, міста капітулюють і відчиняють брами (ребелізантам)», і висловлював тривогу за долю Тернополя, де готувалося повстання проти шляхти²³.

Відразу після боїв під Розсоловцями і Костянтинівим Кривоніс розіслав свої загоны проти ворога, а сам швидко вирушив назустріч Б. Хмельницькому. Ця зустріч відбулася на полі Гончарисі у верхів'ях р. Тетерів. Сюди ж прибули І. Ганжа та О. Іванський. Саме тоді спалахнув конфлікт між Б. Хмельницьким та М. Кривоносом. Вже 11 серпня А. Кисіль, покликаючися на особисті спостереження своїх гінців до гетьмана, а особливо П. Ласка, писав про те, що Б. Хмельницький наказав прикувати Кривоноса ланцюгом за шийку до гармати. Пізніше Кривоноса визволили, але понад 100 «свавільників» було страчено за наказом гетьмана²⁴. Цей конфлікт відбувся і в інших, щоправда, досить поверхових джерелах. Так, в них повідомлялося навіть про повстання черні проти Б. Хмельницького, страту гетьмана, проголошення новим гетьманом Кривоноса тощо. Свого часу М. Н. Петровський проаналізував ці свідчення і заперечив достовірність звісток про конфлікт між Хмельницьким та Кривоносом («Для протиставлення Кривоноса Хмельницькому немає жодних вірогідних даних») на тій підставі, що інформація походила з ворожих до повстанців джерел. На наш погляд, це не вірно. Загальновідомо, що табір повстанців не був однорідним. Зокрема, В. С. Степанков слушно окреслив 3 головні течії, які відбивали інтереси певних класів та соціальних груп, а саме: радикальна (М. Кривоніс, Д. Нечай, М. Гладкий), поміркована (Б. Хмельницький) і угодівська (І. та Д. Виговські, М. Громика)²⁶. Частина старшини, яку умовно можна назвати радикальною, ближче стояла до селян і рядового козацтва і тому часто очолювала їхні виступи. Конфлікти між цими течіями розгорталися навколо питань війни і миру з Річчю Посполитою, чисельності реєстру Війська Запорозького, союзу з Кримським ханством тощо.

У 1648 р. Кривоніс послідовно виступав за розширення воєнних дій, не бажав мирних переговорів з урядом Речі Посполитої, доки Україна не буде очищена від загарбників, негативно ставився до союзу з Кримським ханством. Варто вказати на одну обставину, яка досі не привертала належної уваги дослідників. Маємо на увазі певну клановість козацької старшини і особливу позицію кожного клану у проведенні зовнішньої та внутрішньої політики. Відомо, що Кривоносенко (син М. Кривоноса) у 1650 р. був тісно

пов'язаний з Д. Нечаєм і М. Гладким — найголовнішими діячами опозиції проти Б. Хмельницького у 1649—1650 рр., тобто є підстави вважати, що він продовжував політичну лінію батька. Отже, сумніватися у достовірності звісток про конфлікт між Б. Хмельницьким та М. Кривоносом, на наш погляд, не доводиться, але не вся ця інформація витримує критичну перевірку. Цей конфлікт, що мав місце наприкінці липня або на початку серпня 1648 р., був розв'язаний очевидно за допомогою компромісу, тим більше що ворог — магнатсько-шляхетська Річ Посполита — готувалася до нової генеральної битви.

Б. Хмельницький знову спрямовує М. Кривоноса на чолі десятитисячного війська, озброєного всього 10 гарматами, проти карателів, які групувалися південніше. Сам Б. Хмельницький прибув до Константинова до 12 серпня. А в цей час військо Кривоноса штурмом взяло Меджибіж (причому всю здобич їхній вождь наказав відправити на Січ), а 7—10 серпня — найбільш укріплене після Кам'янця-Подільського місто Бар, де, за Величком, було вбито 14 тисяч карателів. Зазначимо, що важливу роль під час штурму відіграли «московські гуляйгороди», що свідчить про участь представників російського народу в боях під керівництвом Кривоноса.

Взяття Бару забезпечило перехід до повстанців більшої частини Поділля. До їхніх рук перейшли також Шаргород, Вінниця та ряд інших міст. Сам же Кривоніс взяв курс на Кам'янець-Подільський, але під час походу Б. Хмельницький відкликав його до Константинова, куди знов зтягувалися каральні війська.

На початку вересня 1648 р. війська Речі Посполитої під командуванням трьох «регіментарів» — Д. Острозького-Заславського, М. Остророга, О. Конецпольського («перини, латини і дитини») рушило на Старокостянтинів. Захопивши переправу через Стир біля Розсоловців, а потім і місто (14.IX.1648 р.), карателі просунулися до Пилявців. Тут біля переправи через річку Ікву (Пилявку) стояв невеликий замок, де і отаборився Б. Хмельницький. Неподалік знаходився табір М. Кривоноса. Перші бої під Пилявцями були для повстанців невдалими. Вже 14 вересня відбулася сутичка двотисячного козацького загону з авангардом каральних військ. Повстанці мусили відступити, залишивши на полі бою 300 забитих. Тоді ж розійшлися чутки про те, що у цій сутичці загинув козацький полковник — М. Кривоніс або Петро Головацький. Єдине достовірне у цій поголощі те, що перший бій з карателями під Пилявцями прийняли на себе кривоносівці. 17 вересня у бій вступив кількатисячний полк І. Ганжі, але зазнав поразки. Серед полеглих був і брат М. Кривоноса²⁷.

Тривалі бої нарешті 23 вересня 1648 р. переросли у генеральну битву, в якій повстанці розгромили польсько-шляхетське військо. Карателі покинули під Пилявцями всю артилерію, прапори, обоз і рятувалися панічною втечею. Після блискучою перемоги перед військом Б. Хмельницького було відкрито шлях на Львів, і 27 вересня гетьман вирушив у визвольний похід на Галичину. Активну участь у поході брав також і Кривоніс, незважаючи на поранення, якого він зазнав, очевидно, під час Пилявецької битви. Як і Б. Хмельницький, М. Кривоніс надавав великої уваги організації розвідки. Так, дві його розвідниці діяли аж у Кракові.

З 8 по 26 жовтня 1648 р. тривала осада Львова повстанцями, причому кривоносівці оволоділи Високим замком, що панував над містом. Взявши значний викуп з обложених, Б. Хмельницький рушив далі на захід, на Замостя. Своє військо він розділив на 3 частини. Головними силами керував сам гетьман, який сподівався в разі успіху під Замостям рушити на Варша-

ву. Південна група на чолі з Л. Капустою діяла в Покутті та Галичині, а північна рушила з-під Львова на Люблін. Облога Замостя тривала з 6 по 24 листопада 1648 р. В цей час відбулося обрання нового короля Яна Казимира, що дало змогу заключити перемир'я на вигідних для повстанців умовах. Тоді ж становище повстанського війська погіршилося. Наближалася зима, відчувалася нестача боєприпасів та провіанту, спалахнула епідемія. Татари погрожували повернутися до Криму, до того ж захворів Тугай-бей, який серед феодалів Кримського ханства був чи не найпалкішим прихильником союзу з повстанцями. Виникло невдоволення й серед козацько-селянського війська. За таких умов Б. Хмельницький взяв викуп з обложених замостян і 24 листопада повернувся до Києва. Однак не всі його сподвижники бажали припинення кампанії. Особливо гарячими прихильниками продовження переможного походу були М. Кривоніс і П. Головацький, і хто знає, чи не мали вони тоді рації. Проте за наказом гетьмана повстанські війська повернули на схід, почали розходитися по своїх домівках. В цей час раптово помирає Максим Кривоніс. Про його смерть скупко згадує Львівський літопис, написаний повстанцем Михайлом Гунашевським: «Було й повітря ніякоєсь, бо люд мер окрутне всюди наголову, навіть і в самих їх війсках (повстанців.— Ю. М.)... Мнозство їх великоє на дорозих і на Україні змерло... і той Кривонос, полковник, і ині многії по звороті от Польськи»²⁸.

Пам'ять про Максима Кривоноса, героя Визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., мужнього і послідовного борця проти польсько-шляхетських загарбників, блискучого і досвідченого полководця завжди з нами.

¹ Воеводський держархів у Кракові. Зібрання Русецьких. № 41. арк. 115; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах.— М., 1954.— Т. 2.— С. 340.

² Державна публічна бібліотека ім. М. С. Салтикова-Шедрина (Ленінград). «Россіка». № 13.9.2.121. «Grundliche und denkwürdige Relation...» Тут, зокрема, говориться про Кривоноса: «Ein geborenen Scott». Ця брошура надрукована у перекладі російською мовою у статті: Мы цы к Ю. А. Немецкая печатная реляция 1649 г. об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. // Вопросы германской истории, историографические проблемы германской истории в новое и новейшее время.— Днепропетровск, 1989.— С. 135—153.

³ Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— Киев, 1965.— № 23.

^{3-а} Див.: Литовская метрика.— Петроград, 1915.— Ч. III.— Отд. I.— С. 124.

^{3-б} Бібліотека Польської Академії наук у Гданську. Відділ стародруків. № 7556 2°. Фотокопію цього плаката вміщено в статті: Nowak Zb. Zapomniane wiersze o wojnie Polsko-Kozackiej (Ze zbiorów biblioteki Gdańskiej) // Libri gedanensis.— Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk, 1976.— Т. 5.— С. 230—231.

⁴ Радянська енциклопедія історії України.— 1970.— Т. 2.— С. 504.

⁵ Украинские народные думы.— М., 1972.— С. 266, 270, 274, 457.

⁶ Ch r z a s z c z E. I. Pierwszy okres buntu Chmielnickiego w oświeceniu uczestnika wyprawy żółtowodzkiej i naoczego świadka wypadków // Prace historyczne w 30-lecie działalności profesorskiej Stanisława Zakrzewskiego.— Lwów, 1934.— С. 266.

* Тут і далі події датовані за новим стилем.

** Хронологію і точний маршрут походу встановлено науковим співробітником Дніпропетровського держуніверситету І. С. Стороженком.

⁷ Pamiętniki Małkiewiczów.— Wrocław, 1961.— S. 240.

⁸ Історія України в документах і матеріалах.— К., 1941.— Т. 3.— С. 127.

^{8-а} К о в а л ь с к и й Н. П., М ы ц ы к Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI—XVII вв. Днепропетровск, 1984.— С. 74. Інший менш достовірний варіант промови надруковано у збірці документів: Jakuba Michałowskiego księga pamiętnicza.— Kraków, 1864. № 7.

⁹ Музей Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. № 379, арк. 57. («Новина з Варшави» від 2.VIII.1648 р.).

¹⁰ Памятники, издаваемые Киевскою комиссиею для разбора древних актов.— Киев, 1898.— Т. 1.— № 39.— С. 262—263. (далі — ПКК).

¹¹ Музей Чарторийських у Кракові. ВР.— № 2576.

¹² Там же. арк. 158.

¹³⁻¹⁵ Документи...— № 34.

¹⁶ Документи...— № 29.— С. 83.

¹⁷ Літопис Саміяла Величка // Київ.— 1986.— № 11.— С. 148.

- ¹⁸ Історія України...— С. 136.
¹⁹ Воеводський держархів у Кракові. ВР.— № 41, арк. 183.
²⁰ ПКК.— Т. 1.— № 33. Див.: Восводський держархів у Кракові. Зібрання Русецьких.— № 41, арк. 183.
²¹ Документи...— № 24.
²² ПКК.— Т. 1.— № 38; Див.: Документи...— № 46.
²³ Документи...— № 33.
²⁴ Там же, № 36, 37; Ковальський Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ...— С. 77.
²⁵ Петровський М. Н. Нариси з історії України.— Вип. 4.— Київ, 1940.— С. 79.
²⁶ Степанков В. С. Посилення класової боротьби на Україні після Берестецької битви (липень 1651 — травень 1652 рр.)// Питання історії СРСР.— Харків, 1978.— Вип. 23.— С. 107—108.
²⁷ Восводський держархів у Кракові. Зібрання Русецьких.— № 41, арк. 74.

С. Г. Водотика (Херсон), В. Ф. Кондратов (Миколаїв)

О. Ю. Гермайзе

У часописі «Україна» за 20-ті роки привертають увагу досить численні публікації, що належали О. Гермайзе. Спочатку нічого певного про нього, крім того, що він проходив по «справі СВУ», не знали. Лише в деякого з фахівців це прізвище асоціювалося з дослідженням історії РУП (Револьюційної української партії). Згодом стало відомо, що в серпні 1992 р. минає 100 років з дня народження Осипа Юрійовича Гермайзе.

В літературі відомості про Осипа Гермайзе скупі і фрагментарні, що пояснюється його причетністю до «справи СВУ»*. Головним джерелом про спадщину вченого були його праці, а також звіти й повідомлення наукових установ, у яких він працював. Невелику за обсягом, але важливу інформацію містять архівні джерела — особові справи дослідника, відгук на його працю «Україна та Дін в XVII ст.» М. Грушевського, документальні свідчення про діяльність Осипа Юрійовича в 1918—1919 рр. тощо. До творчої лабораторії науковця допомогли проникнути рукописи деяких студій¹.

Якщо в 20-ті роки дослідника вважали марксистом, то в сумнозвісній 30-ті — «націонал-фашистом», «грушев'янцем», прихильником соціально-фашистського соціологізму, одним з творців буржуазно-націоналістичної схеми історії України і т. ін. Особливо «небезпечним» вважалось намагання О. Гермайзе довести всупереч поглядам московських «корифеїв» самобутність історії України². Саме політичні, а не наукові оцінки давались вченому й пізніше. Наприклад, автори колективної узагальнюючої монографії «Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади» кваліфікували його лише як «вульгаризатора марксизму»³.

Єдина спроба в сучасній вітчизняній історіографії об'єктивно оцінити життя і творчість О. Гермайзе належить Є. М. Скляренку⁴. Особливо цінності надає його невеликій бібліографічній розвідці використання архівів колишнього КДБ.

Процеси національно-державного відродження в Україні посилили інтерес до спадщини О. Гермайзе. Так, часопис «Філософська і соціологічна думка» нещодавно передрукував його статтю про М. Драгоманова⁵. Зарубіжна українська історіографія вважає Осипа Юрійовича палким прибічником М. Грушевського, одним з провідних учених на Східній Україні у 20-х роках⁶.

Народився Осип Юрійович 5 серпня в родині київського єврея-фотографа⁷. Сім'я не мала великих статків, але подбала про освіту обдарованого хлопчика. Наполегливий Осип після закінчення гімназії 1910 р. вступив на історичний відділ історико-філологічного факультету Київського університету.

Запальний студент-історик з головою поринув у громадську діяльність і революційну боротьбу, що виглядає цілком логічно з урахуванням обставин

життєвого досвіду Осипа. Показово, що він одразу пов'язав долю з українським національно-визвольним рухом. Політична діяльність О. Гермайзе проходила переважно в складі УСДРП. Одночасно він активно працював у нелегальній київській студентській громаді, користуючись в ній чималим авторитетом. Великий вплив на формування поглядів Осипа мало знайомство із забороненою літературою, і насамперед, з творами М. Драгоманова. Майбутній дослідник брав активну участь у суспільно-політичному русі одночасно і як фахівець, старанно збираючи матеріали про історію нелегальних українських організацій (брошури, листівки, газети, фотографії тощо). По суті, це були його перші кроки в науку.

За участь у політичних демонстраціях Осипу заборонили протягом семестра відвідувати університет, а в квітні 1911 р. він уперше в житті опинився на півроку за тюремними ґратами як організатор і делегат студентських громад та активний діяч УСДРП. Лише кмітливість допомогла молодому революціонеру уникнути Сибіру⁸. Саме в той період Осип познайомився з відомим діячем українського руху В. Чехівським. Через 19 років доля знову звела їх на сцені одного з харківських театрів у політичному спектаклі «СВУ», але цього разу ніщо не врятувало ні одного, ні другого від сталінського ГУЛАґу.

Після непростого відновлення 1912 р. в університеті О. Гермайзе вирішив по-справжньому опанувати свою спеціальність⁹. Під керівництвом М. Довнара-Запольського він сумлінно студіював економічну історію України і написав першу наукову працю «Економічний побут приватновласних селян Великого князівства Литовського в ст. XVI—XVII», чим продемонстрував неабияке вміння працювати з джерелами. По закінченні в 1916 р. університету з дипломом 1-го ступеня Осип мав ґрунтовну загальноосвітню та історичну підготовку, впевнено володів німецькою, французькою та польською мовами¹⁰.

Свої наукові вправи дослідник-початківець продовжив в історичній секції Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, де близько зійшовся з М. Грушевським та його оточенням. Значний інтерес викликали зроблені О. Гермайзе на його засіданнях наукові доповіді, а кращі з них — «Гадяцький» ключ XVII—XVIII ст. (економічна організація гетьманського домену)» і «Розміри селянських землеволодінь у приватновласницьких маєтках Великого князівства Литовського XVI ст.» — були рекомендовані до друку і лише війна завадила їм з'явитися в «Записках УНТ»¹¹. Саме в цьому Товаристві під керівництвом Михайла Сергійовича склалися дослідницькі смаки Осипа Юрійовича.

Постать і діяльність М. Грушевського вплинули на молодого науковця не стільки в плані історіографії та обрання тематики, скільки в розумінні ролі і значення історичної науки як чинника національно-державного відродження України. За пізнішою оцінкою самого Осипа Юрійовича, українська наука в умовах царизму могла розвиватися двома шляхами: українофільського пристосування до обставин або шляхом безкомпромісним. Цей, другий, вказаний був, як зазначав О. Гермайзе, М. Драгомановим, а вивів на нього українську науку М. С. Грушевський. «Цей шлях,— писав О. Гермайзе — не міг зійтися з манівцями лояльності, ліберальної плутанини та національної невиразності...»¹². Тому вчений і став палким прихильником, дійовим помічником і послідовником Михайла Сергійовича в науково-організаційній роботі.

При цьому ні дослідницька праця, ні одруження, ні небезпека нового арешту не відвернули О. Гермайзе від боротьби за кращу долю України. В

1912—1916 рр. він пропагував ідеї УСДРП серед робітників, інтелігенції та студентів Києва, організовував демонстрації на честь 100-річного ювілею Т. Г. Шевченка, розповсюджував антивоєнні листівки тощо¹³. Ці роки були позначені для Осипа пошуком шляхів поєднання в практиці революційної боротьби соціальної доктрини марксизму з цілями українського національно-визвольного руху, що пізніше набуло продовження в його працях.

Лютий 1917 р. відкрив перед молодим фахівцем можливість брати участь в українському відродженні на ниві науки і освіти. Гермайзе-історик і педагог остаточно переміг Гермайзе-політика, хоча свою дослідницьку й педагогічну працю він поставив на службу власним політичним переконанням.

З 1917 р. О. Гермайзе викладав історію в українських гімназіях, згодом перетворених на трудшколи, читав лекції з історії України для учителів Києва, Гадяча, Кролевеця, Миргорода і Умані, розробляв навчальні плани для відкритого в 1918 р. Українського університету¹⁴. Поступово зростав авторитет Гермайзе-педагога. З 1920 р. до арешту в липні 1929 р. він працював у різних вузах Києва.

Створення Української Академії Наук зробило реальністю мрію О. Гермайзе про суто професійну роботу дослідника. З 1919 р. він працював в історико-географічній та археологічній академічних комісіях. Молодий науковець набув досвіду науково-організаційної роботи, виконуючи в 1918—1920 рр. обов'язки секретаря історичної секції і протягом тривалого часу, у 1921 р., секретаря гуманітарного відділу та члена президії УНТ¹⁵. Таким чином, саме в роки боротьби за українську державність завершився початковий період формування Осипа Юрійовича як дослідника, педагога і організатора наукової праці.

Найбільш плідний етап у житті О. Гермайзе розпочався з поверненням на Україну М. Грушевського, тобто припадав на роки українізації. З квітня 1924 р. він працював в академічних установах, які очолював Михайло Сергійович. Лекції Осипа Юрійовича користувалися великою популярністю, численні праці привертали увагу фахівців, енергійна науково-організаційна робота викликала повагу всього загалу громадськості.

Слід наголосити, що, припинивши політичну діяльність, вчений не зміг уникнути політики, оскільки вся його бурхлива і натхненна науково-дослідницька, науково-педагогічна й науково-організаційна робота була тісно пов'язана з тими процесами, що мали місце в УСРР у 20-х роках. О. Гермайзе продовжував сповідувати марксизм і не припиняв спроб поєднати соціалістичні перетворення з національним відродженням України. Свої ідеали він прагнув втілити шляхом створення багатотомної праці «Нариси з історії революційного руху на Україні за рр. 1840—1900».

Проте реальність була дуже далекою від цих сподівань... 26 липня 1929 р. Осипа Юрійовича було заарештовано в справі СВУ і після тримісячних ієзуїтських допитів він «в усьому зізнався». Показово, що частина «членів СВУ» навіть на допитах в ДПУ визнавала його «цілком радянським передовим громадським діячем» і не могла уявити причетним до антиурядової організації¹⁶.

Природно, що все це не цікавило слідчих та суддів. Згідно з вироком особового складу Верховного суду УСРР від 19 квітня 1930 р. за участь у діяльності контрреволюційної організації «Спілка визволення України» О. Ю. Гермайзе був засуджений до 5 років позбавлення волі з поразенням прав на 2 роки¹⁷. Він відбував покарання в Ярославському ізоляторі і на Соловках.

Звичайно, на цьому безпосереднє знайомство марксиста О. Гермайзе зі злочинною системою сталінського терору не скінчилось. Після Соловків О. Гермайзе виїхав до Саратовської області, бо на рідну Україну шлях був перепинений. У 1939 р. сумнозвісна «трійка» засудила вченого ще на 10 років, а 1944 р. Особлива нарада при НКВС СРСР знову відправила українознавця на 10 років за ґрати. Так і помер Осип Юрійович за колючим дротом, де він практично провів половину життя¹⁸. Це сталося 22 вересня 1958 р.

Юридична реабілітація прийшла в 1958 р., а ще через 31 рік, 11 серпня 1989 р., пленум Верховного Суду України реабілітував О. Гермайзе і по «справі СВУ»¹⁹. Нині настала черга його громадської і наукової реабілітації.

Як людина, Осип Юрійович був постаттю далеко не ординарною. На зовнішність — круглолидий, кремезний, з широким високим чолом, проникливими очима, носив тоненькі вуса. Природа наділила його запальним і водночас наполегливим, твердим характером. До останнього борючись за свої юнацькі ідеали, прагнув, незважаючи на всілякі труднощі, відстоювати власні погляди. За оцінками сучасників та й за об'єктивним підрахунком зробленого, був надзвичайно працелюбним і працездатним. Добре знав і любив Київ, де народився, вчився, працював і прожив свої найкращі роки. В 20-х роках він мешкав по вулиці Гоголівській, яка пов'язана з іменами Б. Грінченка та П. Житецького.

Природно, мав Осип Юрійович і певні вади. Як науковцю, йому можна закинути нерациональне використання часу, якого він мав так мало (1924—1929 рр.) для творчої праці. Якість зробленого знижувала багатотемність, а чимало з розпочатого він так і не завершив. Слід відзначити і надмірну політизацію його дослідницької, педагогічної і громадської роботи.

Високо оцінював педагогічну діяльність О. Гермайзе М. Грушевський²⁰. В 1917—1924 рр. Осип Юрійович працював у середніх учбових закладах, згадуючи з особливою любов'ю і навіть якимось пієтетом Шевченківську школу. Серед учителів у ній був ряд видатних педагогів, а серед учнів переважали діти української інтелігенції. В ті часи історія України була для шкіл новим предметом і свій досвід щодо його методичного забезпечення О. Гермайзе узагальнив у статті «Методичні уваги до навчання в трудовій школі», що з'явилася 1923 р. в збірнику «З практики трудової школи». Цікаво, що це була його перша ґрунтовна публікація.

На вузівській кафедрі Осип Юрійович також зарекомендував себе як педагог-новатор. Аналіз тематики читаних ним курсів і спецкурсів та керування семінарів свідчить про добре знання історії України, щоденну копітку працю, творчий підхід до українізації вищої школи. Так, студентам-історикам він читав історію України та історичну географію, колонізацію, історію Великого князівства Литовського і форм землеволодіння на Україні, соціологічне обґрунтування історії. Майбутнім економістам він викладав економічну історію України, агрономам — історію її сільського господарства, митцям — історію української культури тощо.

Багато уваги О. Гермайзе приділяв пропаганді історії революційних та громадських рухів, утвердженню марксизму як єдиного методу історичного дослідження. Показові в цьому плані читані ним курси «Історія суспільних форм та революційних рухів», «Історія революційних рухів у зв'язку з історією компартії». Для аспірантів науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, керованої М. Грушевським, і співробітників академії він вів семінари з марксизму-ленінізму²¹.

Науково-педагогічна праця Осипа Гермайзе здобула громадське визнан-

ня, про що свідчать щаблі його педагогічної кар'єри: в 1920 р.— викладач, 1921 — доцент, в 1925 р.— професор²².

Дуже тісно з педагогічною була пов'язана і громадська робота О. Гермайзе, головним у якій стала боротьба (інших шляхів він не визнавав) за українізацію, зростання національної свідомості широких мас української людності. У вузівських вчених радах та предметних комісіях, у керованому ним семінарі з історії української культури для працівників освіти Осип Юрійович завзято і настійливо обстоював впровадження в практику, діяльність освітніх установ української мови, історії, культури.

Як популяризатору історії України йому доводилося виступати з численними лекціями перед учителями, студентами, викладачами, робітниками, червоноармійцями, партійним та комсомольським активом. Він пропагував здебільшого історико-революційні традиції з позицій тодішньої марксівської історичної школи. Зокрема, на сторінках публіцистичного часопису «Життя і революція» Осип Юрійович вмістив типові для нього статті «Українські соціалісти та основоположники наукового соціалізму», «Соціально-економічні передумови революції 1905 р.» тощо²³.

Значний внесок зробив вчений у розвиток української історії в науково-організаційній сфері. В установах ВУАН під головуванням М. Грушевського він обіймав посади секретаря Історичної секції, керівника секції методології і соціологічного обґрунтування історії науково-дослідної кафедри історії України, комісій Археографічної та вивчення історії Лівобережної України, очолював бібліографічний комітет редколегії «України» тощо²⁴. Разом з Катериною та Олександром Грушевськими, Ф. Савченком, С. Глушком, В. Щербиною та іншими визначними істориками Осип Юрійович виконував величезний обсяг науково-організаційної і почасти суто технічної роботи по забезпеченню діяльності Історичної секції ВУАН і пов'язаних з нею установ.

Безпосередньо О. Гермайзе налагоджував контакти академічних інституцій з позаакадемічними дослідними структурами, координував складання бібліографічного реєстру «Ucrainica», організовував святкування історичних ювілеїв М. Костомарова, М. Максимовича, М. Драгоманова, повстання декабристів і революції 1905—1907 рр., керував засіданнями комісії по вивченню історії Лівобережної України, спрямовував діяльність по виявленню, обробці й друкуванню відповідних документів тощо. Більшість з цих обов'язків О. Гермайзе виконував на громадських засадах, долаючи численні об'єктивні і суб'єктивні перепони²⁵.

Не можна обминути увагою і участь вченого у створенні дослідних структур марксистського напрямку, оскільки він ніколи не приховував своїх переконань. Слід підкреслити, що Осип Юрійович працював у суто наукових, а не пропагандистсько-ідеологічних установах. З 1926 р. він керував секцією історії України науково-дослідної кафедри марксизму-ленінізму при ВУАН. На нашу думку, Осип Юрійович свідомо не погодився виконувати роль «троянського коня» в Історичній секції і взагалі в академії, яку йому відвели сценаристи з Агітпропу ЦК КП(б)У. Можливо, саме через це йому довелося брати участь у спектаклі «СВУ» за режисурою ДПУ? Крім того, О. Гермайзе доклав зусиль у справі створення наукового товариства істориків-марксистів, вміщуючи об'єктивні публікації з цього приводу в редакційній М. Грушевським «Україні»²⁶.

О. Гермайзе було притаманне бажання знайти у минулому відповіді на злободенні питання 20-х років, і насамперед, довести закономірність

національного відродження України на шляху соціалістичного будівництва. Ще зі студентських років зберіг він любов до фундаментальних проблем історії України і вбачав свій моральний обов'язок в науковому дослідженні історії національно-визвольного і революційного рухів. Всім цим пояснюється широта спектру наукових зацікавленостей дослідника.

За оцінкою М. Грушевського, О. Гермайзе багато і успішно працював як дослідник, особливо в студіях періоду XVIII—XIX ст.²⁷. На сторінках «Записок Історично-філологічного відділу ВУАН», часописів «Україна», «Життя й революція», «Червоний шлях», у збірниках Історичної секції та окремими виданнями виходили його праці з проблем історії суспільних рухів XVII—XX ст., української літератури, історіографії, археографічні матеріали, історико-краєзнавчі розвідки. Нам вдалося знайти 36 опублікованих ним праць, серед них такі ґрунтовні, як «Коліїщина в світлі ново-знайдених матеріалів», «Україна та Дін у XVII ст.», а також з історії РУП тощо²⁸. Декілька з написаних вченим праць, зокрема, з історії поселень Полтавщини та адміністративного поділу Гетьманщини, поки що не знайдено, скоріше за все, вони знищені або після арешту, або під час розгрому ВУАН.

Осип Юрійович неодноразово звертався до аналізу творчості Т. Шевченка, написав передмову до вибраних творів В. Винниченка, відредагував, подав коментарі і вступну статтю до повісті М. Костомарова «Чернігівка».

В українській історіографії 20-х років вчений, як уже відзначалося вище, заявив себе прибічником марксизму, який, на його думку, був «...точним методом дослідження соціального життя»²⁹ і давав можливість поєднати науку й публіцистику на ґрунті «класового мислення дослідника». На його переконання, існувало два «кити» марксістського методу, що детермінували хід історії. Це — економічний розвиток та класова боротьба. Ідеалізуючи марксизм, Осип Юрійович намагався за його допомогою дати нове соціологічне забарвлення «колосальному матеріалу, зібраному і систематизованому видатними вченими»³⁰.

У працях дослідника плідними виглядають спроби синтезувати соціологічну оцінку подій з національними та духовними процесами. Зокрема, він дав оригінальний для сучасної науки аналіз структури правобережної шляхти середини XIX ст., київської козащини часів Кримської війни тощо. Показово, що успіхи пов'язані не з ортодоксальним марксизмом, а зі спробами використати його лише як один з методів дослідження.

Взагалі методологічні погляди дослідника не були усталеними, та й українська історіографія у 20-х роках переживала перехідний період. Його методологію правильніше було б назвати пошуковою в напрямі збагачення традиційних методів за допомогою марксизму, що виглядає природно з урахуванням тогочасних політичних реалій. В цьому світлі стає зрозумілим ставлення до нього М. Грушевського, який заохочував його методологічні пошуки.

Розуміючи ці труднощі, все ж слід дорікнути досліднику за некритичне ставлення до положень праць К. Маркса і Ф. Енгельса, абсолютизацію соціально-економічного і недооцінку духовного факторів у житті суспільства, епігонство щодо концепцій М. Покровського, перебільшення ролі пролетаріату, трактування історичних подій з погляду «сучасних революційних завдань», певний механіцизм та однобічність³¹.

Методологічні вправи О. Гермайзе виглядають дещо спрощеними та, порівняно з поглядами інших сучасних йому марксистів, все-таки мають юсуть пристойний вигляд. Так, Осип Юрійович виступав проти вульгарно-

економічного соціологізму, критикував кон'юнктурні оцінки національних героїв, обстоював принцип історизму, виявляв толерантність та повагу до дожовтневої історіографічної спадщини тощо.

Взагалі його методологічні погляди важко назвати марксистськими, оскільки вони являли собою еклектичну суміш об'єктивізму, поміркованого націоналізму, механістичного матеріалізму та соціологізму марксистського забарвлення.

В 20-ті роки Осип Юрійович користувався авторитетом як знавець архівів і сумлінний джерелознавець. Сам Михайло Грушевський запропонував йому посаду керівничого Археографічної комісії. Всі наукові праці дослідника ґрунтуються на вмілому опрацюванні і використанні ґрунтовної джерельної, переважно архівної, спадщини. Так, він вивчив ревізські книги Гадяцького полку в Чернігівському архіві, дослідив справи про гайдамаків з Київського центрального історичного архіву, першим ввів до наукового обігу матеріали історико-революційного архіву Київського істпарту, розшукав у московських архівах нові свідчення про взаємини козацької держави Б. Хмельницького з Доном тощо. О. Гермайзе уважно і водночас критично ставився до джерел, аналізуючи їх, вправно використовував порівняльний метод, кваліфіковано обробляв статистичні відомості.

Осип Юрійович залишив по собі добру згадку і як археограф. Через семінари при Київському центральному історичному архіві та ІНО він підготував немало архівістів, розробив правила друкування історичних документів, брав участь в уточненні списку українських матеріалів, що мали бути повернуті з архівів Москви і Санкт-Петербурга в Україну. Дослідник підготував декілька збірників документів нелегальної літератури до шевченківських свят, антивоєнних пропагандистських матеріалів часів першої світової війни, які частково були надруковані³². Чимало праць О. Гермайзе є, по суті, археографічними публікаціями і являють собою певним чином прокоментовані джерела.

О. Гермайзе підготував до публікації Коденську книгу, що містила справи на гайдамаків, заведені польською судовою комісією, яка засідала в Троянові, Кодні та Корсуні в 1771—1772 рр. Видання характеризується продуманою добіркою документів, високим ступенем археографічної обробки, змістовними коментарями³³. Збірник є гідним поваги громадянським вчинком історика: справу видання Коденської книги було розпочато ще І. Каманіним і через передчасну смерть ним не завершено.

Для О. Гермайзе характерні тонке відчуття особливостей історичної епохи, прагнення поставити кожне суспільне явище в конкретно-історичні умови й шляхом порівнянь прослідкувати поступовість прогресу в історії, добре знання літератури та джерел, критичне ставлення до стереотипів, широка історична ерудиція. Всі його праці досі не втратили своєї актуальності.

Зрозуміло, були в працях дослідника і недоліки, зокрема, зайвий соціологізм, відсутність чіткої логіки викладу, недостатня аргументованість висновків, часом обмежена джерельна база. Частина його досліджень справляє враження незавершених, написаних поспіхом. Взагалі не все написане Осипом Юрійовичем рівноцінне за якістю.

Вчений вважав себе істориком України³⁴, і хоча він не залишив синтетичних праць з історії України, але виділив такі основні її етапи: до-слов'янський, розселення слов'ян, київський, литовський, литовсько-польський, польсько-козацький, гетьманщина, XIX ст. і XX ст.³⁵

Вагоме місце в доробку дослідника займають історіографічні праці. В них

виведено цілу галерею портретів найвизначніших українських істориків XVII—XX ст., зроблено спробу визначити місце кожного в розвитку національної історіографії. Деякі із суджень О. Гермайзе досі не втратили свого значення. Однак вчений не завжди міг дати наукову оцінку історичним концепціям того чи іншого дослідника, обмежуючись при цьому викладом основних положень тих чи інших праць.

За О. Гермайзе, визначальною рисою української історіографії, починаючи з «Літопису» С. Величка й «Історії Русів», є її виняткова роль у «формуванні суспільної ідеології та громадських настроїв»³⁶. Традицію надавати історичним творам характеру «систематизованого політичного національного памфлету»³⁷ продовжили, на думку вченого, М. Маркевич, Д. Бантиш-Каменський, хоча при цьому дещо й ослабили її автономістичну спрямованість. П. Куліша дослідник вважав лише продовжувачем козацько-старшинської автономістичної традиції, що водночас не завадило йому, як прихильнику марксизму, погодитись з кулішевим критичним ставленням до народних рухів³⁸. Очевидно, Осип Юрійович мав для цього не лише суто історичні підстави.

На думку О. Гермайзе, саме з М. Костомарова починається історія української громадської думки³⁹. Однак ідейні хитання та помилки цього видатного історика Осип Юрійович без належних підстав пояснював з точки зору «марксівського» методу як позицію представника декласованих соціальних груп⁴⁰. Цю тезу вчений застосовував неодноразово і здебільшого недоречно. За оцінкою О. Гермайзе, М. Костомаров був фундатором і патріархом народницького напрямку в історіографії, хоча саме народним масам він приділив мало уваги⁴¹.

М. Драгоманова Осип Юрійович вважав насамперед «творцем і основоположником новітнього українства, що прийшло на зміну попередньому українськості»⁴². В українській історіографії він відводив йому роль ідеолога, який допомагав фахівцям і широким колам суспільства формувати розуміння українського історичного процесу. Впевнені, що не випадково Осип Юрійович підкреслює прибраність соціалістичного світогляду М. Драгоманова в українські форми і заперечення ним російської революційно-терористичної традиції⁴³.

Вченому були близькі ідеї, якими М. Драгоманов збагатив національну історіографію, в тому числі прогресу, універсальності історичних законів і необхідності вписання історії України в загальносвітову, ролі географічного фактора, необхідності використання досягнень інших суспільних та природничих наук (позитивізм, еволюціонізм, соціологізм). Життя підтвердило цілковиту справедливність висновку О. Гермайзе про те, що слідування традиціям М. Драгоманова, як це було в 20-ті роки, позитивно впливало на розвиток української історіографії.

В основному збігаються із сучасними поглядами й висновки О. Гермайзе щодо творчості В. Антоновича. Відчувається, що Осипу Юрійовичу були близькі раціоналізм і позитивізм трактування останнім історії, його документалізм, точність і наукова коректність. «В спробах Антоновича,— підкреслював О. Гермайзе,— ми ясно вже вбачаємо те, що зроблено було пізніше Грушевським для аргументації ідеї окремішності історичного процесу українського народу»⁴⁴.

На думку дослідника, провідне місце в історіографії на початку XX ст. посіли М. Грушевський та створене ним УНТ, проте цей висновок зроблено з аналізу не наукових здобутків, а суспільно-політичних позицій⁴⁵. І якщо оцінка М. Грушевського заперечень не викликає, то роль УНТ О. Гермайзе

явно перебільшив. При цьому Осип Юрійович також недооцінив внесок в українську історіографію цілого ряду інших наукових товариств, зокрема київського — Нестора Літописця, харківського — історично-філологічного, одеського — історії та старожитностей тощо.

Оцінюючи успіхи історіографії в 20-х роках, О. Гермайзе підкреслив, що найбільшими вони були у вивченні історії Гетьманщини, а серед праць у цій царині відзначив дослідження М. Слабченка, П. Клименка й Л. Окиншевича, які й донині не втратили свого значення.

Тонко підмітив О. Гермайзе, на що, до речі, досі не звертають уваги нинішні історики, декларативність деяких положень у працях дослідників старшого покоління — Д. Багалія, В. Барвінського та ін. Зі знанням справи він віддавав пріоритет у з'ясуванні авторства «Літопису Самовидця» В. Модзалевському й В. Романовському⁴⁶. Сучасна ж історіографія чомусь віддає пальму першості М. Петровському.

Найбільше визнання здобули праці О. Гермайзе з історії громадських і революційних рухів. Так, за дослідження «Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів» вчений дістав премію Всеукраїнського комітету сприяння вченим, а за «Історію РУП» — премію 1 ступеня ВУАН⁴⁷. Перше — цікаве використання оригінальної джерельної бази, що дало вченому можливість уточнити цілий ряд фактичних відомостей, зокрема, про початок повстання, його хронологію, взаємовідносини між І. Гонтою та М. Залізником і дальшу долю останнього, а також про події в Умані тощо. Сучасним дослідникам будуть цікаві аргументовані думки О. Гермайзе про елементи розбійництва та невиправданої жорстокості гайдамаків, їхню ідеологію, про русофільську спрямованість Коліївщини.

З нагоди 100-річчя повстання декабристів дослідник спробував дати відповідь на запитання, поставлене М. Грушевським: українські декабристи чи декабристи в Україні? На основі вперше введеного до наукового обігу матеріалу він доводив, що хоч декабристи й зазнали впливу українських автономістичних традицій та української дійсності і серед них можна виділити групу декабристів-українців, останні не утворювали якоїсь течії⁴⁸. Сучасна історіографія з цим висновком в цілому погоджується.

Заслугою О. Гермайзе є викриття поширених у 20-ті роки хибних уявлень про членів Кирило-Мефодіївського братства як представників та ідеологів виключно українського панства⁴⁹. Осип Юрійович вважав їх насамперед виразниками інтересів і прагнень усього українського народу.

До певної міри хрестоматійною нині вважається праця дослідника про історію Революційної української партії. За змістом, характером викладу, методикою написання та використанням джерельної бази ця монографія сьогодні стане в пригоді і фахівцям, і викладачам, і студентам-історикам. Особливо актуальними є висновки вченого про органічність існування соціалістів в українській політичній палітрі, приреченість політичних рухів, представники яких ігнорували проблеми українського відродження, про згубність революційного тероризму та обмеженого націоналізму. О. Гермайзе цілком слушно звертав увагу на упереджене ставлення осередків РСДРП, що діяли на Україні, до українського національно-визвольного руху і недооцінку ними національного питання. Появу на базі РУП «Спільки» та УСДРП дослідник правильно пояснював тогочасною необхідністю об'єднання соціал-демократичного й національно-визвольного рухів.

Таким чином, навіть коротке ознайомлення з життям і діяльністю О. Гермайзе дає підстави вважати його однією з яскравих постатей української історіографії 20-х років. Незважаючи на обмаль часу, вчений встиг

чимало зробити як талановитий дослідник, сумлінний археограф, непереісичний організатор науки, як педагог-новатор. Зрозуміло, що більша частина його праць стає сьогодні об'єктом пильної уваги. Деякі з них, і на-самперед «Історія РУП», заслуговують на перевидання. Творча спадщина Осипа Гермайзе має бути повернута українській науці і культурі.

* В останні роки про СВУ з'явилися численні публікації, а тому тут на цьому ми спинитися не будемо.

¹ Центр. держ. арх. громадських об'єднань України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524 (далі — ЦДАГО України); Київ. міськ. держ. арх., ф.Р.-308, оп. 2, спр. 16; ф.Р.-871, оп. 2, спр. 72 тощо (далі — КМДА).

² Див.: К и я н и ц я П. Національно-буржуазна легенда про декабристів // Україна.— 1932.— Кн. 1—2.— С. 73-92.

³ Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади.— К., 1973.— С. 24.

⁴ С к л я р е н к о Є. М. У сфабрикованій справі «СВУ» // Репресоване красназнавство (20—30-ті роки).— К., 1991.— С. 129—133.

⁵ Г е р м а й з е О. Драгоманов в українській історіографії // Філософська і соціологічна думка.— 1991.— № 9.— С. 102—130.

⁶ Енциклопедія українознавства.— Париж; Нью-Йорк, 1955.— Ч. II.— Т. 1.— С. 375; С у б т е л ь н и й О. Україна: Історія.— К., 1991.— С. 348, 362.

⁷ Його батьки — вихідці з Віленської губернії — 3 січня 1900 р. прийняли християнство і хлопчик Самуїл-Іосиф Геніх за їхнім бажанням почав зватися Іосифом Георгійовичем (КМДА, ф. 160, оп. 464, пр. 2304, арк. 21). У пожиттєвий час він називав себе вже Осипом Юрійовичем.

⁸ ЦНБ АН України: ВР, ф. X, № 14837, арк. 43.

⁹ Протягом 11 місяців — з жовтня 1911 р. по вересень 1912 р. — київський губернатор не давав згоди на поновлення Осипа в університеті (Київ. міськ. держ. арх., ф. 16 сп. 464, спр. 2304, арк. 12, 14, 16, 17).

¹⁰ КМДА, ф.Р.-308, оп. 2, спр. 16, арк. 1.

¹¹ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 1 зв.

¹² Г е р м а й з е О. Праця київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна.— 1929.— К. 1.— С. 31—32.

¹³ КМДА, ф.Р.-871, оп. 2, спр. 72, арк. 6 зв.

¹⁴ КМДА, ф.Р.-871, оп. 2, спр. 16, арк. 1-1 зв.; ф.Р.-936, оп. 2, спр. 17, арк. 20, 25.

¹⁵ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 4; КМДА, ф.Р.-308, оп. 2, спр. 16, арк. 1—2.

¹⁶ С к л я р е н к о Є. М. Назв. стаття.— С. 132.

¹⁷ С а в ц о в В. Злочин, якого не було // Рад. Україна.— 1989.— 26 верес.

¹⁸ С к л я р е н к о Є. М. Назв. стаття.— С. 133.

¹⁹ П о т е б е н ь к о М. Протест // Літ. Україна.— 1989.— 31 серп.

²⁰ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 2 зв.

²¹ Хроніка // Україна.— 1926.— Кн. 4.— С. 161—167; Хроніка // Україна.— 1927.— К. 6.— С. 197.

²² КМДА, ф.Р.-3060, оп. 2, спр. 16, арк. 6; ф.Р.-871, оп. 2, спр. 72, арк. 9.

²³ Див.: Життя й революція.— 1925.— Кн. 1—2, 9.

²⁴ Хроніка // Україна.— 1928.— Кн. 4.— С. 155; Кн. 6.— С. 213—215; ЦНБ АН України: АР, ф. X, № 9760.

²⁵ Хроніка // Україна.— 1926.— Кн. 1.— С. 160.

²⁶ Г е р м а й з е О. I-ша Всесоюзна конференція істориків-марксистів у Москві // Україна.— 1929.— Кн. 2.— С. 178—179.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 12, спр. 1524, арк. 2.

²⁸ Г е р м а й з е О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна.— 1924.— Кн. 1—2.— С. 19—82; Україна та Дін у XVII ст. // Записки Київського ІНО.— К., 1928.— Кн. III.— 256 с.; Нариси з історії революційного руху на Україні.— К., 1926.— Т. I: Революційна Українська партія (РУП).— 389 с.

²⁹ Г е р м а й з е О. М. І. Костомаров: З нагоди 40 роковин з дня смерті // Україна.— 1925.— Кн. 5.— С. 9.

³⁰ Там же.— С. 11.

³¹ Див.: Г е р м а й з е О. Нові непорозуміння з Шевченком // Україна.— 1925.— Кн. 1—2.— С. 170—178; Г е р м а й з е О. Рух декабристів і українство // Україна.— 1925.— Кн. 6.— С. 25—39.

³² Матеріали до історії українського руху за світової війни // Укр. археографічний збірник.— К., 1926.— Т. I.— С. 271—354; Противосні прокламації часів світової війни // Україна.— 1924.— Кн. 3.— С. 123—149.

³³ Коденська книга судових актів // Укр. архів.— К., 1931.— т. II.— 436 с.

³⁴ Наука и научные работники СССР: Справочник.— Л., 1928.— Ч. VI.— С. 79.

³⁵ Г е р м а й з е О. Історична література: бібліограф. огляд за 1926 р. // Україна.— 1926.— Кн. 2.— С. 124.

- ³⁶ Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії // Україна.— 1926.— Кн. 2.— С. 124.
- ³⁷ Гермайзе О. М. І. Костомаров: З нагоди 40 роковин з дня смерті // Україна.— 1925.— Кн. 5.— С. 6.
- ³⁸ Гермайзе О. М. І. Костомаров.— С. 8.
- ³⁹ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна.— 1928.— Кн. 5.— С. 17—18.
- ⁴⁰ Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії // Україна.— 1925.— Кн. 3.— С. 82—87.
- ⁴¹ Гермайзе О. М. П. Драгоманов в українській історіографії.— С. 145.
- ⁴² Там же.— С. 127.
- ⁴³ Там же.
- ⁴⁴ Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії.— С. 31.
- ⁴⁵ Гермайзе О. Праця київського Українського Наукового Товариства....— С. 33—37.
- ⁴⁶ Гермайзе О. Історична література: бібліограф. огляд за 1926 р.— С. 149—150.
- ⁴⁷ КМДА, ф.Р.-871, оп. 2, спр. 72, арк. 2.
- ⁴⁸ Гермайзе О. Рух декабристів і українство.— С. 34.
- ⁴⁹ Гермайзе О. М. Костомаров в світлі автобіографії.— С. 80.

До історії міжнаціональних процесів в Україні (30-ті роки) (Продовження)*

Список скорочень

ОБНМ	— окружне бюро національних меншостей
ТЗЄТ	— Всесоюзне товариство по землевлаштуванню трудящих євреїв
ІНО	— інспектура народної освіти
ОВК	— окружний виконавчий комітет
ЦКНМ	— Центральна комісія національних меншостей при ВУЦВК
НО	— народна освіта
РВК	— районний виконавчий комітет
НКФ	— Народний комісаріат фінансів
Наркомснаб	— Народний комісаріат забезпечення
РПК	— районний партійний комітет
Б/к	— бібліотека
с/р	— сільрада
с/б	— сільбуд
н/п	— неписьменні
м/п	— малописьменні
райпо	— районний підвідділ освіти
ком.	— комуна
ВПІ	— Всеукраїнський протизойний інститут
НКОЗУ	— Народний комісаріат охорони здоров'я України

Док. № 36 Заключення на проект Маріупольського окрвиконкому про виділення національних грецьких районів

Листопад 1926 р.

Проект виділення грецьких районів, розроблений Маріупольським окрвиконкомом згідно з постановою Президії ВУЦВК від 19 січня 1926 р., передбачає створення 6 грецьких районів за умови приєднання до Маріупольського округу від Сталінського частини території з проживанням на ній грецького населення.

Національний склад сільського населення Маріупольського округу, за даними перепису 1926 р., такий: всього населення 324582 чол. (100 %), з них українців — 198054 (61,02 %), росіян — 33560 (10,34 %), греків — 59797 (18,42 %), німців — 26727 чол. (8,23 %), решта 2 % — інші національності (євреї та ін.).

У наведених нижче районах Маріупольського округу є грецькі сільради, що проєктуються до об'єднання в грецькі райони.

Назва району	Кільк. сільрад	З них грецьк.	Всього населення	Греків	У %%
1	2	3	4	5	6
Маріупольський округ					
1. Жовтневий	18	3	39644	6406	25
2. Старо-Керменчицький	9	2	25085	7039	27
3. Новоселівський	9	4	19560	8890	45
4. Республіканський (Володарський)	8	3	27533	8475	35
5. Старо-Каранський	13	4	31554	13446	47
6. Мангуський (Ялтинський)	5	2	18781	13372	80
Сталінський округ					
1. Велико-Янисольський	3	2	21421	10313	47
2. Андріївський (грец. част. приєднується за проєктом)	4	4	10500	9700	90
3. Старо-Бешівський (Стильський)	19	4	42222	12850	30

Зазначені райони Сталінського округу (В.-Янисольський і Стильський повністю, а з Андріївського лише грецькі Ради), а також повністю Павлівський український район, в якому налічується 42434 чол. населення, за проєктом Маріупольського окрвиконкому приєднуються до Маріупольського округу.

Загалом на всій території, що приєднується, налічується 144 470 чол. населення, з яких 33 тис. чол. становлять греки, а решту 110 тис. — українці. Привертає до себе увагу великий процент українського населення, що приєднується. Але ця обставина, як і те, що кордон між округами значно наближається до м. Сталіно (до міста від Стили 35 верст) пояснюється тим, що вирівнюється кордон між Маріупольським і Сталінським округами, а також тим, що до сільськогосподарського Маріупольського округу приєднується населення Сталінського округу, яке займається сільським господарством.

Проте найбільші переваги проєктом приєднання досягаються щодо адміністративного охоплення грецького населення, яке перебувало і в дореволюційний період у колишньому Маріупольському повіті. Завдяки приєднанню керівництво роботою серед греків зосереджується в одному округу й створюються сприятливі умови для об'єднання великої частини грецького населення в національні райони.

Значно полегшується можливість виділення міцного грецького району Велико-Янисольського шляхом віднесення до приєднаних до Маріупольського округу Велико-Янисольського району і частини Андріївського району великої грецької сільради з Маріупольського округу Старого Керменчика, яка є зараз єдиною грецькою Радою в Старо-Керменчицькому районі.

Точно так само за умови приєднання частини території Сталінського до Маріупольського округу можливе створення Старо-Гнатівського району з грецької частини Старо-Каранського району і грецьких сіл Жовтневого району. При цьому група українських сільрад Старо-Каранського району, що знаходиться на окружних кордонах разом з українськими сільрадами Сталінського округу, виділяються в окремий район.

Крім цих двох зазначених районів, створення яких в значній мірі залежить від приєднання грецьких сіл Сталінського округу, створюється Стельський район з 4-х великих грецьких сільрад. Перетворюється з Новоселівського району шляхом віднесення до м. Маріуполя с. Новоселівки і портового селища грецький район Сартанський з приєднанням до нього ще с. Чермальськ із Старо-Каранського району. Мангуський (Ялтинський) район перетворюється в грецький шляхом приєднання до нього з Новоселівського району Старо-Кримського і відділення від нього української сільради Стародубівки. Нарешті, з Володарського району відділяється М.-Янисольський грецький район з відділенням з нього ж українських сільрад в український район Бойовий.

Таким чином, одержуємо наступні грецькі райони:

Назва району	Кільк. сільрад	З них грец.	Всього населення	Греків	У %	Переважача мова
1. Велико-Янисольський	16	6	37475	23385	60	греко-татар. (120 % — лише еллінська мова)
2. Гнатівський	6	5	18344	14679	80	греко-татарська
3. Мангуський	6	4	18873	16353	89	50 % греко-татар. і 50 % еллінська
4. Мало-Янисольський	4	4	11000	10117	91	еллінська мова на 100 %
5. Сартанський	6	3	20716	10752	52	—"
6. Стельський	4	4	13993	12850	91	50 % греко-татар. і 50 % еллінська

Два слова про мову греків у цих районах. У В.-Янисольському районі близько 20 % греків розмовляють еллінською мовою, решта 80 % — греко-татарською. В Гнатівському районі 85 % греків розмовляють греко-татарською мовою. В Мангуському і Стельському 50 % — греко-татарською і 50 % — еллінською мовами. Лише у М.-Янисольському і Сартанському районах розмовляють винятково еллінською мовою. Ця двомовність у деяких районах створила б найбільші труднощі в діловодстві, але останнє до відновлення повністю грецької писемності необхідно все одно вести ряд років українською чи російською мовами (відповідно до постанови Президії ВУЦВК від 19 січня 1926 р.).

Невеликі корективи, які необхідно внести у проект районів Маріупольського округу, такі: віднести Анадольську сільраду (нині Жовтневого району) не до Гнатівського, як це передбачено проектом, а [до] М.-Янисольського району, куди вона тягнє і територіально, і за мовою (еллінська мова). Сільраду Бугас (нині Жовтневого району), яка в проекті ніде не згадується, слід приєднати до Старо-Гнатівського району.

Вважаю необхідним підтримати клопотання Маріупольського окрвиконкому перед ЦАТК'ой про затвердження проекту грецьких районів.

У разі неприйняття цього проекту виникає питання про створення грецьких районів у межах Маріупольського округу. Але при цьому відпадає можливість створення Старо-Гнатівського району, оскільки на кордоні Маріупольського округу залишається значна група українських сіл, які неможливо віднести ні до жодного району.

Здійснимо лише виділення трьох грецьких районів: Сартанського, Мало-Янисольського і Мангуського у тому вигляді, як окреслено вище.

У разі, якщо буде відкинутий проект Маріупольського окрвиконкому, вважаю необхідним запропонувати до виділення зазначені три грецькі

райони з тим, щоб запропонувати Маріупольському окрвиконкому розробити новий проект створення Старо-Гнатівського району в межах існуючого адміністративно-територіального поділу Маріупольського і Сталінського округів, розробити проект Стельського (Бешівського) та В.-Янисольського грецьких районів.

Член ЦКНМ Ялі
ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 232, арк. 115—118. Оригінал.

Док. № 37

Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про заходи сприяння переходу кочових циган до трудового осілого життя

23 лютого 1927 р.

З метою сприяння переходу кочових циган до осілого життя і на основі постанови ЦВК і РНК Союзу РСР від 1 жовтня 1926 р. «Про заходи сприяння переходу кочових циган до трудового осілого способу життя» (Зб. зак. СРСР.— 1926.— № 67.— Ст. 507), Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет і РНК УСРР постановили:

1. Надати циганам, які бажають перейти до трудового осілого способу життя, право одержання землі за межами міста за п. «б» ст. 6 Земельного Кодексу УСРР, а в разі організації ними сільськогосподарських об'єднань — за п. «а» ст. 6 зазначеного Кодексу.

2. Наділення землею циган повинно проводитися на загальних основах шляхом переселення із земель державного колонізаційного земельного фонду УСРР та з призначених для УСРР земель колонізаційного фонду Союзу РСР.

Крім того, наділення циган землею може проводитися із земель фонду внутріокружного розселення, що перебуває у віданні окружних виконавчих комітетів, а також за ст. 46 Земельного Кодексу УСРР — із запасних невикористаних земель земельних громад.

3. На циган, які одержали землю в трудове користування за ст. 2 цієї постанови поширюються всі пільги, встановлені діючим законодавством для переселенців.

4. Наділення циган землею з міських земель і земель селищ міського типу провадиться на загальних основах розпорядженням органів місцевого (комунального) господарства, причому землі в забудовній межі міст і селищ міського типу надаються циганам лише на правах забудови.

5. Запропонувати уряду АМСРР і окружним виконавчим комітетам передбачити в своїх переселенських і розселенських планах відведення певної кількості землі для наділення циган, які бажають перейти до осілого способу життя.

Голова Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету
Заст. голови Ради Народних
Комісарів УСРР

Петровський

Сербиченко

Секретар Всеукраїнського
Центрального Виконавчого Комітету
член Президії ВУЦВК

Гаврилін

З оригіналом вірно: Зав. протокольною
частиною Секретаріату Президії ВУЦВК

Нещеретний

Копія вірна:

ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 126. Склографічний прим. Опубл. в Збірнику законень і розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України, 1927, ч. 6, ст. 37.

Док. № 38

Стаття голови ЦК нацменшостей при ВУЦВК т. Буценка
«Про рівноправність мов на Україні» до редакцій газет
«Коммунистис» та «Дер Штерн»

27 липня 1927 р.**

Закон про рівноправність мов, прийнятий ВУЦВКом, є актом надзвичайної політичної і практичної важливості не тому, звичайно, що він встановлює будь-які нові положення, надає мовам народів УСРР якісь нові привілеї і т. д. Питання про рівноправність мов у цьому розумінні було розв'язане ще на початку Жовтневої революції в перших декретах і деклараціях про рівноправність трудящих усіх національностей. Проте розгортання нашого будівництва, зростання нашого господарства, розвиток активності трудящих ставили перед нами протягом десятиріччя, що минає, багато разів завдання дальшого уточнення та вдосконалення нашого законодавства у цій та в інших галузях, щоб забезпечити участь у цьому будівництві всіх трудящих без національних відмінностей і щоб створити практичні умови для правильного проведення більшовицької національної політики в нашій пролетарській країні.

Чи значить це, що ми цим законом ставимо мови національних меншостей у привілейоване становище? Звичайно, ні. Але так само як ми проти асиміляції, так ми не ставимо за мету асимілювати будь-які окремі невеликі національні групи. Ми і проти нерівності. Проводячи ленінську національну політику, ми намагаємося створити умови для розвитку пролетарської культури на всіх мовах, які вживають трудящі.

Перемога пролетарської революції принесла звільнення численним національностям від царизму, в тому числі й багатомільйонній українській національності, заклавши основи радянської української державності.

Ось чому нам на Україні доводиться проводити роботу по здійсненню національної політики у двох напрямках. З одного боку, нам необхідно проводити українізацію і, з другого — забезпечити права національних меншостей. Але практичне розв'язання національного питання могло бути розгорнуте у перший період існування УСРР. Україна була плацдармом найжорстокішої громадянської війни з різними видами внутрішньої світової контрреволюції. Отже, пролетаріат повинен був тоді насамперед всю свою увагу спрямувати на боротьбу за збереження в своїх руках влади. Однак на 10-му році Жовтневої революції ми можемо підбити поряд з іншими деякі підсумки про наші досягнення на національному фронті, й підсумовуванням цих підсумків і є новий закон. Ми заявляємо в ньому, що теоретична суперечка про державну мову має поринути у мрії. Радянська влада в своїх законодавчих актах підкреслює рівноправність усіх мов і забезпечення прав усіх національностей. Ми, звичайно, не можемо заявити, що проведення національної політики досягло свого завершення. У нас на Україні робота по проведенню українізації ще далеко не закінчена, нам ще багато доведеться попрацювати над цим питанням, причому ця робота буде проводитися під безпосереднім керівництвом Комуністичної партії з таким розрахунком, щоб у найближчому майбутньому можливо буде провести українізацію на всі 100 %.

У той же час ми не повинні ослаблювати темп роботи щодо розвитку радянського будівництва серед національних меншостей. Потрібно сказати, що на цьому фронті ми маємо значні досягнення, про що свідчить постанова Ради Національностей по доповіді Українського уряду про роботу серед нацмен-

шостей УСРР. Наші досягнення на цьому фронті підкреслювалися також на першій Всеукраїнській нараді працівників серед нацменів. Але ця робота ще не повністю закінчена, і нам доведеться ще раз вирішити ряд досить великих завдань практичного характеру.

За минулий період було проведено ряд досліджень життя, побуту, господарських і культурних умов національних меншостей і всі матеріали і висновки різних комісій переконують нас у тому, що лише шляхом організації національних ад[міністративно]-те[риторіальних] одиниць можна викликати велику активність серед трудящих нацменшостей і залучити їх більшою мірою до державного будівництва. Із загальної кількості 28 608 381 чол. всього населення міського — налічується 5050000, сільського — 23558381, з них українців — 20668352, росіян — 1295788, євреїв — 352732, поляків — 369612, німців — 359200, молдаван — 250725, греків — 94880, болгар — 92731, чехів — 13897, білорусів — 37207, інших — 33260. Ці дані ми вважаємо орієнтовними. Після остаточної розробки матеріалів перепису 1926 р. нам пощастить повністю виявити національні меншості як у місті, так і на селі.

Але національна належність населення певною мірою не збігається з розподілом населення по розмовній мові. Великі маси росіян і євреїв проживають у містах і становлять разом понад 60 % у містах з населенням більше 50000. Перепис населення міст 1923 р. дає такий національний склад міського населення, що змінився до цього часу у бік деякого зростання кількості українського населення.

З перепису 1923 року	Національний склад у процентах					
	Українці	Росіяни	Євреї	Поляки	Німці	Інші
У містах						
понад 100 тис.	22,71	39,01	31,99	2,41	0,80	3,08
понад 50—100 тис.	24,69	25,15	35,20	2,56	0,67	1,73
понад 20—50 тис.	39,29	26,77	28,91	1,95	0,63	2,45
понад 10—20 тис.	54,74	17,60	24,18	1,44	0,44	1,60
Менше 10 тис.	51,18	17,40	27,77	1,81	0,40	1,44
По УСРР	38,49	27,22	29,40	2,03	0,61	2,25

Міського населення по УСРР налічується 17,6 %, сільського — 82,4 %. Болгари, молдавани, білоруси і німці майже виключно проживають у селах, інші національності проживають у містах.

Ми не будемо зупинятися на нац[іональному] складі і належності до профспілок тієї чи іншої національності, хоча слід відзначити, що росіяни становлять абсолютну більшість у спілці гірників (58,6 %) і відносну — у будівельників (44,3 %), євреї — абсолютну більшість у швейників (73,5 %) і відносну — у шкіряників (48,6 %), друкарів (39,4 %) і Рабіса (39,8 %). Помітні групи поляків є у папірників, цукровиків і хіміків.

Членів індустріальних спілок найбільший процент у татар (91,6 %), росіян (66,7 %), латишів (47,4 %).

Культурний рівень деяких меншостей на Україні значно вищий від культурного рівня українців. Середня письменність на 1000 чол. така:

Національність	Міста	Сільська місцевість	У середньому по УСРР
Українці	395	269	283
Росіяни	601	278	454
Поляки	666	454	601
Євреї	662	548	651
Німці	843	598	623

Потрібно сказати, що пережитки національного гніту нацменшостей відбилися на ступені їх культурності.

Наші досягнення в галузі організаційної роботи серед нацменшостей полягають в організації 872 сільрад і 118 селищних Рад з метою кращого обслуговування нацменшинств на Україні. Крім того, на території УСРР організований 21 нацрайон, причому частина з них нині одержує законодавче оформлення. Цей захід дає нам можливість кращого обслуговування окремих нацменшостей. З другого боку, слід сказати, що переведення діловодства на мови нацменшостей дало значне збільшення кількості виборців, підвищення проценту їх участі в передвиборній кампанії, що є доказом правильного розв'язання національної політики.

Тут необхідно відзначити, що ніякого антагонізму, ніякого шовінізму під час проведення національної політики ми не зустрічали. Закордонна преса неодноразово указувала на те, що нац[іональне] районування приведе до нац[іонального] антагонізму і т. д. Навпаки, ми зустрічаємо повне співчуття з боку всієї радянської громадськості в цьому відношенні. Так, виділення національного єврейського району Сейдеменухівського в Херсонському округу було схвалене на всіх районних і на окружному з'їздах Херсонщини. Проте ми не повинні приховувати і того, що спостерігається ще ряд недоліків під час здійснення національної політики на Україні. Основним недоліком є відсутність кваліфікованих працівників, які добре володіли б національними мовами. Це особливо спостерігається серед польського, грецького і молдавського населення. Відсутні також секретарі нац[іональних] сільрад, діловоди, технічні робітники, які володіють мовами нацменшостей. Цим питанням зараз зайнявся робітничо-селянський уряд і вся партія.

Місцевим виконкомам слід подумати над тим, щоб організувати короткотермінові курси для підготовки працівників в [національно]-адмін[істративних] одиницях.

Закон про рівноправність мови і сприяння розвитку української культури, затверджений Президією ВУЦВК 6 липня, дає нам можливість підійти до обслуговування нацменшостей. Ми видаємо декрети, ми узаконюємо наші практичні досягнення в роботі серед нацменшостей для того, щоб мати повну і широку можливість проявити ініціативу, використати знання всіх національних меншостей у будівництві робітничо-селянської держави.

Наша національна політика, її практичне здійснення підлягали перевірці в такому верховному органі спілки, як Рада Національностей ЦВК СРСР. Доповідь Українського уряду про роботу серед нацменшинств не зустріла заперечень з боку Ради Національностей, і це свідчить про правильне розв'язання нацполітики на Україні, про правильне обслуговування потреб всього нацменнаселення. Всі напади, що мали місце на одній із сесій ЦВКу СРСР, поринули у мрях. Слід сказати, що ці напади були засновані на неправдивих інформаціях, якими інколи користуються окремі фейлетоністи.

Ми йдемо по шляху рішучої боротьби з проявами шовінізму, ми йдемо по шляху рішучої боротьби з усіма дрібнобуржуазними елементами, які намагаються використовувати нашу національну політику для своїх класових цілей, для зміцнення свого панування серед відсталих національностей. Але, з другого боку, ми робимо все, що необхідне для забезпечення більш широкого розвитку національного будівництва, й надалі ми будемо рішуче проводити ленінську національну політику і забезпечимо права і рівноправність мов усіх національних меншостей, а це забезпечить нам правильні шляхи господарського і культурного будівництва серед нацменнаселення.

(А. Буценко)

ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 354, арк. 129—134. Копія.

Док. № 39

Доповідь представника Наркомату закордонних справ УСРР на нараді ЦК нацменшостей ВУЦВК про заходи щодо переселення нацменшостей

20 червня 1928 р.

1. Політичні та господарчі завдання, взагалі переселення полягають: а) в освоєнні необжитих територій, б) в розгрузці аграрно перенаселених районів та поліпшенні сільського господарства.

2. Крім основних завдань, які ставить собі уряд під час проведення переселенських міроприємств з аграрно перенаселених районів, при переселенні нацменшостей ставляться ще два завдання: 1) Утворення національних груп з переселенців відповідної національності та утворення в зв'язку з цим населених пунктів однієї національності для правильного та нормального соціально-культурного їх обслуговування; 2) Втягнення до сільськогосподарських промислів та занять населення нацменшостей, яке в більшості до революції було позбавлено можливості працювати на землі.

3. Відповідно до вказаних завдань щодо переселення нацменшостей заброньовані колфонди Півдня України в районах, які дають можливість полегшення культсоціального обслуговування переселенців нацменшостей, здебільшого переважно в тих районах, де вже мешкає населення відповідної національності. Крім цього, оселення нацменшостей компактними масами з утворенням з них сільськогосподарських об'єднань, колективів й т. ін. полегшує самий процес переселення.

4. Для переселення нацменшостей на українських колфондах заброньовано: для переселенців-євреїв у Херсонській, Запорізькій, Маріупольській, Одеській та Мелітопольській округах 150 тис. гектарів площі колфонду, з них 25 тис. гектарів меліофонду (Олешківські піски), для німців визначено колфонд в Мелітопольській окрузі (Молочанський та Пришибський райони), на які переселено 377 дворів; для молдаван з АМСРР вилучено 48 тис. гектарів колфонду в Одеському та Першомайському округах; для болгар було видано наряд на 155 дворів для оселення їх у Першомайській і частково Одеській округах; для циган підготовляється площа колфонду на переселення до 400 дворів і для поляків в Херсонській окрузі заброньовано колфонди для переселення тієї кількості, яка зараз встановлюється на місцях земельними органами шляхом виявлення серед польського населення бажаних.

5. На відведеній [площі] колфонду України, для переселення нацменшо-

стей рахуються оселеними: євреїв — 3100 дворів, німців — 377 дворів, молдаван з АМСРР на спеціально вилученій площі заселення ще не закінчилось. Крім цього, в біжучому році видаються наряди на переселення циган, яких підраховано переселити до 500 родин.

6. Відповідно до постанови РНК колонізаційні фонди Півдня України заселяються переселенцями з найбільш перенаселеної частини України з погрансмуги. Тому й фонди для нацменів заброньовані для використання переселенцями нацменшостей, за деяким винятком, з погрансмуги.

7. В зв'язку з особливими умовами переселення нацменшостей робота як по відборі контингентів переселенців, так і по обслуговуванню переселенців в місцях водворення й виходу провадилась НКЗС та його місцевими органами сумісно з ЦК нацмен при ВУЦВКу та окрбюро нацменів.

8. Відбір контингенту переселенців проводився на основі загальних вимог, встановлених для переселенців на Південь України щодо родинного складу та матеріальної забезпеченості, цебто — родинний склад — 5 їдців при 3 працездатних та майна на 500 крб., за винятком переселенців-євреїв, відносно яких були припущені зміни, в зв'язку з існуванням громадських організацій, що брали участь в допомозі переселенцям в місцях водворення. В зв'язку з цим переселенці-євреї до 75 % мали забезпеченість до 150 крб., 20 % — до 300 крб. й у 5 % — зверх 300 крб.

9. В місцях водворення переселенці нацменшостей обслуговуються загальним переселенським апаратом НКЗС, за винятком переселенців-євреїв, які обслуговуються, крім вказаного, громадськими організаціями ТЗЕТ, Агро-Джойнт, ЕКО та ОРТ.

10. В зв'язку з вичерпанням колфонду на Півдні України й переведенням в подальшому переселення на союзні колфонди одним з головних завдань переселення нацменів на союзні колфонди являється забронювання на цих колфондах відповідної площі для заселення переселенцями нацменшостей, причому відводи ці повинні бути зроблені по можливості в місцях, де вже мешкають відповідні національності. Відводом Бірсько-Біджанського району на Далекому Сході для переселенців-євреїв — питання вирішується про бронювання фондів для євреїв й залишається відкритим питання про бронювання землі на союзних колфондах для решти нацменшостей на Україні.

ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 369, арк. 95–97. Копія.

Док. № 40

Повідомлення про стан роботи серед національних меншостей України, їх соціальний склад, структуру

Вересень 1929 р.

1. ХАРАКТЕРИСТИКИ МАЛОКІЛЬКІСНИХ НАЦМЕНШОСТЕЙ

Склад малокількісних нацменшостей, їх географічне розміщення

Крім росіян, євреїв, поляків, німців, болгар та греків до інших нацменшостей можна віднести більш-менш значні групи окремих національностей, які заховали свої національні особливості. Найбільш численними групами таких національностей є молдавани поза АМСРР (85375 нас.), білоруси

(75842 нас.), татари (22284 нас.), чехи (15905), цигани (13578 нас.), вірмени (10631), латиші (9129), литовці (6789), албанці (3023). Караїми, ести, грузини, мордвини, шведи, чуваші, хинці, айсари й інші становлять незначні групи населення. Всі ці малокількісні нацменшості становлять 1 % населення УСРР.

Географічне розміщення цих національностей характеризується так: основна маса молдаван живуть в Зінов'ївській, Одеській, Першомайській, Миколаївській округах, в інших округах вони мешкають невеличкими групами.

Білоруси розміщені в 28 округах, найбільш компактними масами вони живуть у Миколаївській, Дніпропетровській, Сталінській, Київській, Артемівській округах.

Татарське населення населяє головним чином Донеччину: Сталінську, Луганську та Артемівську округи.

Чехи живуть компактними масами на Волинщині, Київщині, Коростенщині, Бердичівщині, Шепетівщині, невеличкими групами в інших округах.

Цигани розпорозені невеличкими групами майже по всіх округах України. Вірмени, латиші, литовці живуть невеликими групами у великих містах, головним чином в Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Сталіно та інш.

Албанці населяють Мелітопольщину; шведи — Херсонщину. Всі інші малокількісні національності розпорозені невеличкими групами по містах України.

Соціальна структура малокількісних нацменшостей

Якщо взяти процент міського та сільського населення цих нацменшостей, то майже виключно сільськими нацменшостями будуть албанці, молдавани, шведи, чехи, цигани, всі інші малокількісні нацменшості — майже виключно міські:

	Міське	Сільське		Міське	Сільське
Ассірійці	99,4 %	0,6 %	Литовці	73,1 %	26,9 %
Караїми	94,6 %	5,5 %	Білоруси	49,1 %	50,9 %
Вірмени	90,1 %	9,9 %	Чехи	23,5 %	76,5 %
Мордвини	87,9 %	12,1 %	Цигани	18,7 %	81,3 %
Хинці	80,5 %	19,5 %	Шведи	13,8 %	86,2 %
Корейці	80,8 %	12,2 %	Молдавани	6,5 %	93,5 %
Латиші	76,3 %	23,7 %	Албанці	1,1 %	98,9 %
Татари	75,2 %	24,8 %			

Соціальна структура селянства дрібних національностей, за винятком молдаван, різко відмінна в порівнянні зі структурою українського села наявністю значного розшарування заможньо-куркульської частини села, особливо у чехів. Особливістю чеського господарства є культура хмелю. Міські малокількісні нацменшості різко відрізняються наявністю в одних переважної кількості індустріального пролетаріату (латиші, литовці, татари) та майже повна відсутність зайнятих у великій промисловості серед вірменів, ассірійців, хинців, грузинів, де переважають кустарі, дрібні торговці та декласоване населення. Більшість вірмен та майже всі ассірійці є

селяни-біженці імперіалістичної війни. Ассірійці майже виключно займаються чисткою взуття.

Але найбільш відмінною з дрібних національностей є цигани через вікові звички до кочового життя (на 70 % цигани кочують); більшість їх займається баришуванням, кустарництвом.

У складі профспілок, за переписом 1926 р., є 7906 білорусів (головним чином працюючих на транспорті), 7571 татарин (майже виключно гірники), 2334 латиші (металісти), 978 чехів.

Культурний стан малокількісних нацменшостей

Майже всі малокількісні нацменшості (за винятком циган, ассірійців, молдаван) мають значно вищий процент письменних в порівнянні з українським населенням. Понад 50 % письменних мають такі нацмени: татари — 54,5 %; вірмени — 62,9 %; чехи — 74,5 %; литовці — 74,7 %; латиші — 86,1 %; караїми — 89,7 %. Нижче від 50 %: албанці — 46,0 %; ассірійці — 20 %; цигани — 7,8 %.

Процент письменних рідною мовою до загальної кількості письменних становить: у албанців — 0,4 %; у циган — 8 %; білорусів — 4,6 %; караїмів — 13,9 %; мордвинів — 22,4 %; литовців — 26 %; вірмен — 56,5 %; латишів — 60,3 %; грузинів — 56,8 %; чехів — 66,4 %; татар — 74,8 %. Серед інших малокількісних нацменшостей — 54,2 %.

Таким способом майже зовсім неписьменні рідною мовою албанці, цигани (відсутність письменності) і білоруси (російська асиміляція).

Національні побутові особливості малокількісних нацменшостей

За винятком білорусів, караїмів та литовців, де процент вживаючих мову своєї національності є дуже малий (19,7 %, 29,0 % і 34 %), всі інші дрібні національності в значній мірі заховали мову своєї національності; албанці вживають мову своєї національності на 96,3 %; татари — 88,8 %; чехи — 84,8 %; вірмени — 70,7 %; мордвини — 75,5 %; латиші — 59,6 %; грузини — 55,1 %.

Це свідчить про те, що процес асиміляції по окремих дрібних національностях зайшов досить далеко, й особливо серед білорусів. Для порівняння можна навести українське населення, яке вживає мову своєї національності на 94,0 %.

Обстеження, яке було проведено серед білоруського населення ЦКНМ, свідчить про те, що половина білоруського населення майже втратила свою рідну мову і бажає залишитись з російською мовою навчання в школі та в задяньському апараті.

Албанські села вживають поруч з турецькою мовою болгарську. Лише в останні часи помітна тенденція до вимог обслуговування їх рідною мовою.

Поширення окремих релігійних культів серед малокількісних нацменшостей накладає специфічний відбиток на їх побут, що іноді різко відмінний від побуту українського населення. Православ'я — в албанців, у більшій частині білорусів, грузинів, молдаван, циган та частини чехів; лютеранство — у шведів, чехів, латишів, естів; католицизм — у частини чехів, литовців; греко-католицизм — у вірмен, ассірійців; магометанство — у татар, лезгинів й іудейська секта — у караїмів. Серед циган та ассірійців алишились пережитки родового укладу, зокрема, в ассірійців — кривава юмста, калім тощо.

Політичне становище

Наявність великої частини заможних господарств в албанських, шведських, чеських селах при слабкості нашого обслуговування і керівництва соціально-політичними процесами села викликає великий вплив з боку куркулів на бідняцько-середняцьку частину села під гаслом національної єдності. Не урахування національних особливостей і потреб шведів, повна відсутність керівництва шведським селом дало змогу ворожим елементам, зв'язаних із закордоном, організувати масовий антирадянський еміграційний рух серед шведів. КНС в селах малоکیلкисних нацменшостей слабкий і не відіграв належної політичної ролі. В 13 чеських сільрадах є два осередки КП(б)У і один осередок ЛКСМУ, в шведських та албанських селах цих організацій немає. Більш широко охоплені комуністичними організаціями молдавські та білоруські села.

Поруч з тим, що серед латишів, литвинів, татар, вірменів, китайців мається значне прошарування комуністів та комсомольців, майже зовсім немає комуністів — циган та ассірійців.

До останніх років серед вірменського населення була досить широко розгорнута діяльність дашнаків; була помітна тенденція серед ассірійців та вірмен до утворення екстериторіальних некласових об'єднань.

В зв'язку з проведенням у життя постанов першої організаційної наради нацменів помітне значне поліпшення настрою серед малоکیلкисних міських нацменшостей. Цигани виявили здорове відношення до заходів радвллади щодо втягнення їх до осілого життя та продуктивної праці.

ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 452, арк. 42—43 зв. Копія.

Док. № 41

Постанова Секретаріату Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету про обстеження роботи серед нацменшостей на Україні

10 травня 1930 р.

Вислухавши доповідь інструктора ЦВК СРСР т. Шишканова про стан роботи з обслуговуванням національних меншостей на Україні, Секретаріат ВУЦВК відзначає, що наслідком правдивої національної політики радянської влади та вживання як у центрі, так і на місцях низки конкретних заходів мається ряд істотних та значних досягнень у забезпеченні прав, піднесенні культурного та господарського рівня національних меншостей і втягненні їх у соціалістичне будівництво. Досягнення ці позначилися:

1. В поліпшенні господарського становища національних меншостей, що за його показчик є: а) постійне зростання посівних площ, б) значне збільшення питомої ваги технічних культур, в) розвиток городництва, садівництва й, зокрема виноградарства, г) високий темп розвитку машинізації та тракторизації сільського господарства, що йде попереду пересічно українського (всі національні райони обслуговуються машинно-тракторними станціями), д) масове залучення до виробничої, промислової та хліборобської праці єврейської містечкової бідноти.

2. На базі машинізації та інтенсифікації сільського господарства, задовільного кооперування селянських господарств і правдивої кредитної політики є успішне зростання колективізації сільського господарства національних меншостей, що в степовій смузі охоплює 55—60 % госпо-

дарств, а в Поліссі не набагато відстає від пересічно окружного відсотка (на 6 %) через особливі труднощі, що впливають з переваги хутірської форми землекористування.

3. Піднесення матеріального добробуту супроводжувало зростання культурного рівня національних меншостей. Зростання культурного обслуговування нацменшостей характеризується значним поширенням сітки шкіл початкової професійної та політичної освіти, збільшенням відсотка охоплення школою дітей соцвихівського віку (по всіх округах не нижче за загальноукраїнський відсоток), широким розвитком сітки вищих учбових закладів по підготовці кадрів народної освіти, педтехнікумів, відділків ІНО. Найважливішим чинником в розвитку національно-культурного будівництва нацменшостей є організація польської кафедри та Інституту єврейської культури при Всеукраїнській Академії наук.

4. Посилене залучення національних меншостей до радянського будівництва та піднесення їх активності досягнуто в спосіб збільшення рік у рік сітки національних адміністративних одиниць (1085 сільрад, 109 селищних Рад, 27 районів) і пристосування радапарату по районих компактних мас нацменшостей до обслуговування їх рідною мовою. При тому в головному процес створення нацрайонів та сіл закінчено. Велику роботу проведено також по лінії створення національних судових камер і міліцейських дільниць та районів.

5. Значно також поширено видання підручників, підручної літератури тощо мовами нацмен (збільшення видавничої діяльності в 2,5 раза), так само й періодичної преси.

Поряд із цим Секретаріат ВУЦВК відзначає такі хиби:

В ділянці радянського будівництва

1. Підготовка провідних та технічних кадрів для роботи по нацрайонах та сільських незадовільна (немає курсів для голів нацрад, не вистачає курсів для підготовки технічних робітників).

2. Переведення діловодства на рідну мову по нацрадах далеко не в закінченому стані. Є випадки, коли діловодство не ведеться рідною мовою навіть по тих сільрадах, де голови та секретарі володіють мовою даної національності.

3. Висунення нацменшостей на провідну роботу в апарат РВК змішаних районів, як і в окружні та центральні установи — незадовільне.

4. За великої кількості директив ВУЦВК щодо посилення роботи серед нацменшостей кволо перевіряється їх виконання, особливо окрвиконкомаами (останніх з доповідями про роботу серед нацменшостей не викликається).

5. Провід роботою німецьких та чеських нацрад (чеською лінією через брак нацробітників по вищепоставлених органах) не на належній висоті і робота має часом казенний характер, без організації наймитсько-бідняцького та середняцького активу, за значного впливу куркульсько-попівських елементів.

6. Наймитство захищається незадовільно й не залучається до громадської роботи.

7. З просуненням книжки у національні райони та в райони з компактними масами національних меншостей їх мовами зовсім не гаразд, особливо в господарсько-політичних кампаніях.

8. Школи по національних районах та селах забезпечено підручниками на 60 %, а семирічки — на 20—25 % рідною мовою. Сітка шкіл не задо-

вольняє людності усіх національних меншостей рівномірно; якщо ж задовольніше обслуговуються німці і євреї, то гірше — поляки і чехи.

9. Особливо слід відзначити незабезпеченість шкіл шкільними приміщеннями. Є випадки, коли по німецьких селах школа під одним дахом з кірхою.

10. Політосвітні установи найгірше обслуговують німецьку людність.

11. Неприпустимо квола робота видавництв, що видають грецьку та чеську літературу.

Щоб всебічно поліпшити обслуговування національних меншостей, по-жвавити роботу по нацрайонах та нацсільрадах і піднести активність наймитських та бідняцько-середняцьких мас селянства в усіх ділянках радянського будівництва, Секретаріат ВУЦВК постановляє:

1. Запропонувати всім наркоматам та окрвиконкомам посилити роботу: а) щоб піднести рівень сільського господарства нацменшостей і б) більше залучити широкі маси, переважно єврейської містечкової декласованої бідноти, до виробничої, промислової та хліборобської праці.

2. Перевести діловодство на рідну мову по нацрадах, що їх забезпечено відповідними технічними робітниками, до 1 серпня поточного року, а по решті нацрад — селищних та райрадах — не пізніше 1 жовтня 1930 року остаточно.

3. В двомісячний реченець*** розробити план висунення з робітничих та бідняцько-середняцьких мас національних меншостей на провідну роботу в райони (змішаних органів), окружні та центральні установи.

4. Щоб забезпечити нацради та райони кадрами робітників в усіх ділянках радянського будівництва, ЦК нацмен в десятиденний реченець подати на затвердження Секретаріату ВУЦВК докладно розроблений та погоджений план підготовки й перепідготовки робітників та активу по нацрадах і районах.

5. Розробити календаря заслуховування на Секретаріаті доповідей про роботу серед нацменшостей окрвиконкомів тих округ, що мають велику кількість нацменшостей.

Рекомендувати окрвиконкомам скликати в травні — червні поширені окружні наради нацробітників (райвиків, сільрад, КНС, колгоспів, культосвітніх установ і наймитсько-бідняцького позапартійного активу німців, поляків, болгар, греків, молдаван (для німців окремо), на яких поставити доповіді виконкомів, органів наросвіти та охорони здоров'я і сільгоспкооперації про їх роботу серед нацменшостей.

6. ОВК вжити рішучих заходів, щоб пожвавити роботу нацкомісій і нацбюро по виконкомах, домогтися плановості в їх роботі, піднести авторитетність та зробити їх справжніми помічниками виконкомів у посиленні роботи серед національних меншостей.

7. Націнструкторів окрвиконкомів використати на роботі лише серед національних меншостей, звільнивши їх від загальної роботи.

8. Прикріпити на півроку до районів з німецькою, чеською та польською людністю окремих членів президій окрвиконкомів і окружних робітників, а до сільрад цих національностей — членів президій райвиконкомів та районних відповідальних робітників, зобов'язавши їх не менш щотижня два місяці працювати в пункті прикріплення.

9. Повести рішучу боротьбу з окремими випадками неухважного ставлення до потреб та запитів національних меншостей від деяких радянських установ і постійно наглядати за виконанням усіх законів щодо національних

меншостей, притягаючи винних у порушенні цих законів до суворої відповідальності.

В ділянці культурно-соціальной

1. З наступного року поширити для нацменшостей (німців, поляків, болгар, греків, молдаван та чехів) сітку шкіл-семирічок, сільськогосподарських профшкіл, робфаків, педагогічних та сільськогосподарських технікумів і відповідних нацвідділків по українських технікумах.

2. Збільшити кількість та розмір стипендій для наймитських та бідняцьких дітей (особливо колгоспників), що навчаються по школах підвищеного типу та профосвіти. Терміново відшукати кошти, щоб збільшити харчування дітей бідноти по німецьких інтернатах.

3. Забезпечити провід над роботою нацшкіл (особливо німецьких) від районної та окружної інспектури народної освіти. Вважати за цілком неприпустиме залишення німецьких шкіл Волищини без інструкування.

4. План шкільного будівництва на 1930 р. та п'ятирічний план уточнити в національному розрізі, з обліком необхідності поширити нове будівництво по німецьких селищах, в зв'язку з браком в них спеціальних шкільних приміщень.

5. Щоб поліпшити соціальний склад німецького навчительства, відкрити річні курси для підготовки німецьких навчителів з робітничої та бідняцько-середняцької молоді, що скінчила семирічку.

6. Щоб підготувати німецьку, польську, болгарську та чеську наймитсько-бідняцьку молодь у робфаки, доручити НКосвіти організувати влітку поточного року 3-місячні курси, а також тимчасово відкрити річні підготовчі групи по відповідних педагогічних та сільськогосподарських технікумах.

7. З наступного бюджетового року поширити сітку політосвітустанов по німецьких колоніях, збільшивши асигнування на їх обладнання й утримання.

8. Зобов'язати Всеукраїнську фотокіно управу терміново організувати випуск фільмів німецькою, єврейською, польською, болгарською та чеською мовами. Зобов'язати відповідні організації посилити обслуговування нацселищ пересувним кіно.

По всіх гучномовних радіостанціях України організувати пересилання мовами цих нацменшостей.

9. Зобов'язати укрфілію Центрвидаву поширити план видавничої роботи, щоб цілком постачати підручники нацшколам з наступного року.

10. Організувати безперебійне просунення нацлітератури в національні райони та в райони з компактною людністю нацменшостей, зобов'язавши відповідні радянські та господарські органи передбачити в своїх бюджетах суми на передплату нацлітератури.

Лінією охорони здоров'я

1. Посилити будівництво лікарняних установ по нацрайонах, відповідно до цього уточнити у національному розрізі план нового будівництва на 1930 р. та п'ятирічний план будівництва.

2. В організовуваних заходах до обслуговування колгоспів з особливою повнотою врахувати нацколгоспи.

3. До всіх німецьких районів та районів з великою кількістю німців терміново надіслати лікарські загони [для] боротьби з трахомою.

4. Організувати терміново видання літератури та плакатів мовами — німецькою, польською, болгарською, грецькою та єврейською по боротьбі з захворюваннями, характерними для кожної національності і забезпечити збільшення видань санітарно-гігієнічної літератури загалом.

5. Провести контрактацію учнів мед[ичних] вузів з молоді нацменшостей.

Щоб поживавити роботу серед нацменшостей, цілокупно, винести на обговорення радянської громадськості питання роботи серед нацмен та організувати актив пролетарських та бідняцько-середняцьких мас нацменів навколо цієї роботи, вважати за необхідне скликати окружні та республіканські наради в питаннях роботи серед нацмен з широкою участю в цих нарадах усієї пролетарської громадськості.

Оргінструкторові сумісно з ЦКНМ в десятиденний реченець подати на затвердження Секретаріату план скликання цих нарад.

ЦДАВО України, ф. 1, оп. 6, спр. 10, арк. 72—73. Друкарський прим.

(Далі буде)

Документи підготували: *Л. В. Яковлева* (Київ), *А. П. Огінська* (Київ)

* Початок див.: УІЖ.— 1990.— № 6, 8, 10, 11, 12; 1991.— № 1, 2.

** Дата супровідного листа.

*** Строк.

Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік*

Глава вісімнадцята

1. З п'яти чуттів, що їх має людина, а саме: зір, слух, нюх, смак і дотик, найправдивішим є зір. Бо із слуху, з того, що почує людина, не може сповна встановитися думка, чи воно так, як чути, чи не так. Адже не все те правда, що долітає до нашого слуху. Отак і нюх часто обманює, бо чимало пахощів спочатку здаються важкими, а потім породжують дуже присмний запах. Смак теж непевний, бо багато що здається нам солодким, а лише потім відчуваємо його гіркоту. Й навпаки. Дотик теж обманює. Багатьох речей ми торкаємося. На дотик вони одні, а насправді — інші. То ж не можемо їх пізнати лише отак, без зору. Він один серед усіх чуттів встановлює нашу правдиву думку. І в тому, що ми бачимо на власні очі, не можна сумніватися анітрохи.

2. Так і нам, любий читачу, набагато легше писати про ті часи, коли майже до всіх згаданих тут подій нам пощастило причетними бути. Через це й такий довгий розділ вийшов про тривале правління вищеназваного господаря Василя — аж до того часу, як він уперше залишив престол. А тепер починаємо писати про господаря Георге Штефана, який чи справедливим шляхом, чи несправедливими засобами (повставши проти свого господаря) захопив престол.

3. Як тільки господар Георге Штефан зайняв престол князівства, він за порадою Ракоцієвого гетьмана Кемені Яноша та спафарія валаського господаря Матея на ім'я Дійк відібрав людей з угорського війська та валахів (а також з тутешніх) і відправив загін на чолі з гетьманом Петрашком Моряном до Хотина навздогін за господарем Василем.

4. А той теж знав про все, що відбувалося в Яссах після того, як він рушив звідти. І послав з Хотина подвійне посольство — до свого свата Хмеля, козацького гетьмана, та зятя Тимоша, прохаючи якнайшвидшої допомоги.

5. А ще й до ляхів відправив мене — до кам'янецького старости Петра Потоцького, сина гетьмана Потоцького, при визволенні якого з кримського рабства господар Василь допоміг своїми грішми. Нагадуючи йому про це, він просив зважити на особисту велику небезпеку. Перебуваючи в тому посольстві, я зустрів старосту на відстані трьох днів шляху вище Кам'янця в його мастках. Оразу облишивши всі свої справи, він попрямував до Кам'янця.

6. Одного дня, ще до того, як кам'янецький староста прибув до Хотина, господаря Василя повідомили, що проти нього рушили війська господаря Штефана. Спочатку він вагався, чи йти йому на бій з тими людьми, що були в нього (з ним були всі думні бояри зі своїми загонами, капітан¹ Божій з найманими жовнірами й дарабани-сердюки² з капітаном Карою). А ще мав він шістдесят сербів-найманців та сто дуже добрих німців. Але, побачивши холодне ставлення всіх до себе — й слуг, і капітанів, на яких покладався, бо раніше надто вже їх жалував, звелів він переправлятися через Дністер, поклавши всю вину за це на капітанів Божія та Кару.

7. Тут належить згадати про скарб, що зберігався в Нямецькому замку, куди господар Василь направив пахарника Штефаніцу — свого племінника. Все було доставлене неушкодженим до господаря Василя ще тоді, коли він перебував у Хотині. Коли йому повідомили, що прибув пахарник Штефаніца з усім скарбом, господар Василь дуже зрадів і сказав: «Віднині хай до сорочки мене роздягають, але недруги не сміятимуться».

8. Отож господар Василь перейшов Дністер разом з кількома боярами — з ворником Томою Кантакузіно, гетьманом Георгієм, скарбничим Йордаке та ще кількома, які тулилися до нього. А всі інші бояри та воїни з гаківницями повернулися в Ясси до нового господаря. Зустрілися вони з військом господаря Штефана у діброві, неподалік Хотина, і доки повірили один одному, минуло кілька годин. За час цієї затримки господар Василь з боярськими родинами перейшов Дністер, але не без втрат серед боярських возів на переправі — цієї шкоди заподіяли передусім хотинські міщани, які, побачивши страх та поспіх на переправі, кинулися грабувати хвіст обозу й чимало дорогого вбрання і срібла із собою прихопили. Мені відомо, що відтоді деякі хотинчани збагатіли.

9. Військо господаря Штефана застало ще кілька німців на тому березі. Тим часом пахарник Могилдя, якого в колодках відправили до Хотина, вдарив із замку малими гарматами. Люди господаря Штефана теж вчинили напад на них. Тоді й загинуло кілька німців на переправі. Але й найманці-серби господаря Василя так стріляли з-за Дністра з мушкетів, що ніхто не міг підійти до броду.

10. Того разу я не був присутній на тій переправі, бо перейшов Дністер раніше, як уже згадував. Але я знаю про те, що там відбулося, з розповіді очевидців, котрі бачили, як сам господар Василь сидів на тому боці Дністра на стільчику. Хотинські міщани, кажуть, підмовлені пахарником Могилдею, вистрілили з малої гармати. Її ядро впало дуже близько від того місця, де сидів господар Василь. Незугарна та божевільна справа, яка, хоча й пізно, але каратиметься.

11. Не можу промовчати про Хотинський замок. Як же нерозумно було лишати його у чужих руках! Хоча б для надійності переправи належало поставити тут своїх стрільців. Хіба для цього треба було мати багато людей? Тридцять німців роками б утримували замок — і від молдавського війська, і від угорського. Чи, може, харчів не було? Хліб з одного лише прихотинського села або ж той, що був у місті, міг би прохарчувати замок цілий рік. Отож, той замок, якщо хтось добре все обміркує, став причиною розорення дому господаря Василя. Якщо ви спитаєте мене чому, я на це відповім так: якби дружина останнього була в Хотинському замку, а не у Сучавському, господар Штефан не зміг би захопити Хотинський замок граючись, як Сучавський. Бо ж господар Василь прийшов аж до Прута із султанами і військом; його потім завернув татарський хан, бо рушили війська польського короля. Або ось таке. Чи зміг би господар Штефан узяти Хотинський замок, коли Хміль був у Гусятині всього на відстані одного дня шляху від Хотина? Багато зміг би зробити господар Василь, бо ж його право на престол Порта під сумнів не брала (навіть пізніше, після взяття Сучавської фортеці).

12. Отож, хай ніхто не перекладає провину на сьогоднішні поради. Бач, які помилки робили найславетніші радники. Тоді все легше можна було зробити, а тепер — важче. І поради слухати важче. Ми кажемо, якби було так і отак, то зараз би сталося інакше. Але ж не людина править часом, а час — нещасною людиною. Багато нерозумного зробили люди старші від

нас, але для прикладу досить і цього — залишити без охорони Хотинський замок. Звідси і почався занепад дому господаря Василя.

13. Зустрівшись з вірним господарю Василю писарем Котнарським (він їхав від короля, куди його посилав господар ще до заколоту, а я — вгору, шукаючи кам'янецького старосту), я почув від нього, як від людини розумної, запитання: «Чи добре подбав господар Василь про Хотинський замок? Поставив він там людей і гармати чи ні?». Я відповів, що коли вирушав у дорогу, то не побачив жодної ознаки піклування про нього. Зітхнув тоді важко Котнарський, немов знав, що нерозумно поставилися до замку. А може, складно було людському розуму збагнути те, що є волею господа Бога.

14. Господар Василь в'їжджав до Кам'янця, коли і я туди приїхав із звісткою, що ось-ось з'явиться кам'янецький староста з великими обіцянками та рідкісною на той час душевною щирістю. Так воно й сталося.

15. Не минув і місяць з часу перебування господаря Василя в Кам'янці, як прийшла звістка, що Тиміш, син гетьмана Хмеля, та вісім тисяч відбірних козацького війська переходять Дністер біля Сорок. А тепер зважте на вдачу польського друга. Хоча козаки і встромили ляхам у самісіньке серце шаблюку, але господар Василь від поляків ані утисків, ані клопоту не мав. Як без турбот прийшов, так за власним бажанням і пішов. Господар Василь лякався тільки одного полковника, а саме: Кондрацького, що з тисячею ляхів стеріг кордон. Отож, наші люди й боялися його, як чужого. Але Кондрацький не мав жодної поганої думки, що адресувалася б господарю Василю (та й сили, щоб нашкодити йому, теж).

16. Тиміш з військом, перейшовши Дністер, не став чекати зустрічі із своїм тестем господарем Василем, а від Сорок повів полки прямо на Койчани і там переправився через Прут.

17. Дійшла звістка до господаря Штефана, що Тиміш прямує на Ясси. Спафарій валаського господаря Дійк за наказом свого князя, який боявся, що піде чутка, що його військо ввійшло до райї³ султана, повернувся додому кількома днями раніше. Камені Янош, злякавшись втратити людей або підступного нападу самих молдаван, або знаючи про посольство свого князя Ракоці до Хмеля (бо тоді Ракоці вів переговори з Хмелем за лясський трон), відправив усю піхоту, що була в нього, та німців з мушкетами через Капотештський ліс і Кобилу навпростець до Ойтузького перевалу. Сам же він, на прохання господаря Штефана, залишився з кіннотою в Яссах. Господар Штефан зібрав трохи свого посполитого⁴ війська (разом з угорським). Близько дванадцяти тисяч людей вийшли під Поприканами назустріч козакам.

18. Переправившись через Прут, Тиміш рушив на Поприкани. Частина воїнів господаря Штефана вийшла за річку Жижю, щоб дати бій. Господар Штефан і його піхота теж підійшли до броду через Жижю. Недовго тривав бій воїнів господаря Штефана. Їх відкинули кіннотники Тимоша, з якими були й наші, що підтримували господаря Василя. Був там пахарник Штефаніца, бояри з роду Гинчештів і Гинцештів, а також черкеси господаря Василя, які їздили з боярами до гетьмана Хмеля.

19. Відбивши вершників з війська господаря Штефана, які вийшли назустріч, козаки рушили всім табором до броду. Дарабани-сердюки, побачивши це, прудко кинулися навтьоки — від броду вгору, до молодого лісочка. Решта війська стояла на гребені горн, але допомоги їм не подала. Кіннотники Тимоша наздогнали втікачів на Поприканському схилі, і багато

нешасних дарабанів там полягло. Інші, яким пощастило добігти до ліска, врятували собі життя.

20. Побачивши таку небезпеку, господар Штефан і Кемені Янош відвели своє військо ближче до Ясс і розташували там кінноту обіч шляху. А було й нашого рушення, і угорських воїнів не менше двадцяти чотирьох тисяч. А якби ж то в них у голові виникла розумна думка, що б сталося? Якщо не встрявати в бій, перейняти козакам шляхи до харчів з усіх боків, що зміг би зробити зі своїм табором Тиміш?

21. Коли козаки почали підійматися по схилу вгору, місцеві воїни примусили кіннотників Тимоша відступити у табір. Але табір однаково увесь вийшов на гору і, оскільки був уже вечір, залишився там на ночівлю. З війська господаря Штефана тієї ночі багато людей пішло до своїх домівок.

22. На другий день Тиміш табором рушив проти війська господаря Штефана на місто. Йому ніхто не перешкоджав, тільки молдаване трохи непокоїли з флангів. Господар Штефан і Кемені Янош побачили, що їхнє військо тане і тієї ночі вже половина його повтікала. Вони подалися й собі виноградниками до міста, а з них вийшли на річку Бахлуй і втекли по долині вгору разом з кількома боярами з Штефанового двору.

23. Відтіснивши війська господаря Штефана, Тиміш того ж дня ввійшов до міста і спинився у престольному палаці, а табір поставив перед двором і навколо нього. І сидів там, розмістивши таким чином табір, аж до прибуття свого тестя, господаря Василя, до Ясс з Кам'янця. Але ще до того як приїхав господар Василь, козаки захопили безліч худоби, яку потім він відкупив у них (кожну худобину, яку не з'їли — за золотий) і дав знати людям, щоб прийшли за своєю скотиною, якщо її впізнають.

24. Тоді від рук козаків загинуло чимало людей. Інші пішли вклонитися пахарнику Штефаніці, що був з Тимошем, але не дійшли до нього, бо їх перехоплювали козаки й вбивали. Серед останніх був і гармаш⁵ Теуту та багато інших.

25. Звістку про перемогу Тимоша господар Василь зустрів у Жванці. Її приніс конюший Григорій, за що той подарував йому соболину шубу. Прямо біля Жванця він переправився через Дністер. Хотинські міщани на чолі із своїм старостою Гиждеу не захотіли віддавати замок. Чи то вони хотіли бути такими вірними господарю Штефану, в що я не дуже вірю, чи то злякалися через те, що пограбували боярські вози (як ми згадували) і стріляли з гармати у господаря Василя. Оце останнє і є справжньою причиною (а не попереднє). Кілька разів посилав господар Василь до Гиждеу, якого старостою поставив господар Штефан, та міщан, давав їм велику клятву, але вони нізачо не хотіли віддавати замок й утримували його місяців зо два аж до другого приходу господаря Штефана з Валаської землі. Господар Василь звелів німцям своїм оточити їх і тримав замок в облозі протягом усього літа. Отак важко повертається назад те, що легко втрачається.

26. Прибувши до Ясс, господар Василь влаштував раду із зятем Тимошем, після чого той з табором перейшов у Галату⁶. Господар Василь залишився у дворі, розпочавши підготовку до походу проти господаря Маттея. Він покликав до війська всіх посполитих і прощав кожному будь-яку провину перед владою.

27. Якби господар Василь після тієї перемоги повернув зятя назад і влаштував би свої справи із султаном та ще й зміцнив свої лави найманими служками, оскільки коштів у нього було вдосталь, то ніхто його не зміг би зрушити з місця. Так і радили зробити деякі бояри, але повністю сподіваючись на допомогу козацького війська, господар Василь забажав спо-

чатку помститися за кривду, заподіяну йому господарем Матеєм, а потім Ракоці. (Бо Тиміш говорив, що з Валаської землі він повернеться через Трансильванію). Тож гору взяла думка піти на господаря Матея. Однак не людина, а Господь сокрушає брані⁷, як говорить святе писання.

28. Треба згадати й про поразку німців від наших копачів солі у горах на Ойтузькому перевалі. Про тих німців розповідали, що Кемені Янош направив їх з Ясс прямо на гірські стежки. Тоді у горах копачі солі з Окни зустріли піхоту кн. Ракоці. Один з копачів порадив їм підійти ближче до німці і впасти всім на землю, доки ті будуть з мушкетів стріляти, оскільки німців мають звичай стріляти залпом. Так і зробили. Коли стрілянина припинилася й німці вдруге почали заряджати свої рушниці, люди навалилися на них з косами й сокирами. Загинули кілька німців, а решта піхоти навіть рушниці в горах залишила, бо ледве їй самій удалося врятуватись. Через це Александру Костін, якого в Яссах дали тим німцям у провідники, просидів цілий рік у Фагараші в колодках.

29. Господар Штефан разом з Кемені Яношем поїхав до річки Тротуш, а там розлучився з ним, оскільки більше сподівався на допомогу з боку господаря Матея. Боярам теж більше хотілося податися у Валаську землю. Отож він і попрямував від Тротуша вниз через Фокшани до Валаської землі.

30. У Яссах ще до початку походу господаря Василя в ту землю загинула його довірена особа — лясський писар Котнарський — людина дуже розумна й мудра. А загинув він від зятя господаря Василя — Тимоша, котрий мав тиранський і дикунський характер і анітрохи не боявся Бога. Тиміш сказав, що Котнарський — лях і що саме він переконував господаря Василя не віддавати своєї дочки за нього. Одного разу він попросив господаря Василя відправити до нього писаря, бо, мовляв, той йому потрібний. Господар Василь, і у гадці не маючи поганого, направив писаря до монастиря Галата. Тиміш намовив своїх козаків стояти з оголеними шаблями. Після розмови з Котнарським, коли той вийшов, козаки напали на нього і зарубали без будь-якого жалю. Замислив Тиміш подібне також щодо ворника Томи та скарбничого Іордаке з тієї ж самої причини. Злякавшись смертельної загрози, вони благали господаря Василя відпустити їх до своїх мастків. Але він цього не зробив, а зятеві сказав, що краще він сам смерть прийме, аніж бояри, котрим його серце повністю довіряє. З якими думками придуть до нього інші, якщо таке трапиться? Але ці двос бояр все ходили налякани і лише вночі приходили до палацу господаря Василя через ворота, що ведуть до палати княгині. Господар тільки важко зітхав і через такого зятя лав собі руки.

31. Вирушив господар Василь з Ясс у свій третій похід на Валаську землю проти господаря Матея. Спочатку Тиміш з козацьким табором опинився на річці Бирлад, біля Подул-Іналт, влаштував там огляд козацькому війську та розділив серед старшини й усіх козаків плату господаря Василя. Там була знаменита козацька старшина, наприклад, полковники Богун, Носач — уславлені старі козаки. Там без будь-якої провини, лише за якесь слово, що Богун промовив на раді, Тиміш витяг шаблю з піхов і вдарив Богуну у плече. Через оту рану впродовж усього походу він ходив з перев'язаною рукою. Отакий характер дикого звіра мав Тиміш! Ніхто серед полковників не наважувався жодного слова сказати у військовому врядуванні. Отож із самого початку, з того, як порядкував Тиміш, людина молода і дуже нерозумна, було видно, що нічого корисного з тієї справи не вийде.

32. Звідти війська рушили вниз. Попереду йшов господар Василь з

військом князівства. Щодня воно зростало. Коли ж прийшли до кордону, посполите військо налічувало у своїх лавах вісім тисяч чоловік.

33. Валаський господар Матей, дізнавшись про вигнання господаря Штефана з Молдавії козацькими військами, відправив свого спафарія Дійка зібрати все військо на кордонах та околицях, і стерегти їх разом з його прибічником господарем Штефаном Георге. Останній мав із собою близько трьохсот чоловік, передусім вершників та кількох молодих синків боярських. Спочатку їхній дозор, що вони його вислали за «язиком», з'явився у гирлі Бергеча, вище Текуча. Люди господаря Василя деякий час полювали на нього, але надто пізно схопилися і загубили сліди.

34. Тоді води Серета принесли повінь, через що військо забарилося на кілька днів, доки не збудували міст на човнах. По ньому військо пройшло й другого дня вступило у Валаську землю через Фокшани, безжално підпаливши це місто. І всюди, куди приходили козаки, горіли хати, клуні й збіжжя нещасних, невинних жителів.

35. Неподалік Фокшан, у долині, яку називають Великий Мілков, а за іншою назвою — Куката, стояв з військом спафарій господаря Матея — Дійк. У ярах біля річки стояло військо, чисельність якого сягала десь дев'яти тисяч чоловік. Там була й частина найманців господаря Матея, і посполите військо, зібране у Валаській землі від Бухареста аж до кордону. Там же розмістився і господар Георге Штефан, у якого було триста молдаван. Валаське військо чекало на господаря Василя й Тимоша.

36. Спочатку з'явився господар Василь із своїм військом, яке очолювали молдавани. А козаки їхали табором позаду. Валахи вирішили почати бій з молдаванами. І справа зрушила — то молдавани перейдуть на один берег річки, то валахи — на другий. Це повторилося два чи три рази, аж поки господар Василь не ввів у бій своїх німців, які ховалися попід берегами. Після цього молдавська кіннота захопила обидва береги. Коли ж валахи побачили, що наближається козацький табір, вони кинулися врозтіч. Молдавани й частина кінних козаків переслідували їх аж до Рибника, але валаських воїнів загинуло не дуже багато, бо вони вчасно почали тікати.

37. Після тієї поразки валаського війська, яка сталася передусім через дурість спафарія Дійка (бо ж не повинен був він, маючи лише кінноту, підпускати настільки близько військо до вогневою зброєю), господар Василь разом з Тимошем вирушив на Тирговіште⁸, руйнуючи все, що траплялося на їхньому шляху. А валаський господар Матей, дізнавшись про поразку свого війська на кордоні й про те, що на нього рушили господар Василь з Тимошем, анітрохи через оту першу невдачу не злякався, а, зібравши посполите військо і найманців, пішов і собі з Тирговіште, доки не спинився на дуже гарному місці — на галявині між річкою Яломіцею і надзвичайно багнистим і важким для переправи рівчаком біля села, що звалося Хінта⁹. Там він і залишився чекати на господаря Василя, виявивши велику мужність. Господар Матей відправив ще й деяких сербів та інших найманців до спафарія Дійка, щоб допомогти йому. Але, почувши звістку про поразку спафарія Дійка, ці загони рушили назад. Передові загони господаря Василя наздогнали їх на річці Теляжин. Валаські вершники спинилися на самому броді, щоб забезпечити відхід піхоті.

38. Господарю Василю й Тимошу спочатку здалося, що там, на Теляжині, стоїть сам господар Матей з усіма своїми воїнами. Потім, побачивши, що війська було мало, солдати господаря Василя перейшли річку в трьох місцях, але валахи не залишилися там, а відступили назад. Їх одразу наздогнали, а разом і сербів, які, відійшовши, знайшли захист у

лісі. Повідомивши господаря Василя про цих воїнів, Тиміш з частиною козацької кінноти рушив уперед, залишивши позаду весь обоз. Наздогнавши втікачів, він звелів козакам спішитись і напасти на найманців. Останні відходили, відстрілюючись, аж поки не дісталися до лісу біля річки Прахови. Козаки нічого не могли їм зробити. До ночі вони перестрілювались, втрати були з обох боків. У козаків тоді загинули два сотники.

39. Радий був господар Матей, що його найманці врятувалися і змогли відповісти на вогонь козаків. Саме з тієї сутички найманців з козаками почали зростати в нього надія і сміливість. А Тиміш після того переслідування не захотів вертатися до свого війська, яке спинила ніч. Отож, залишився він у селі Кокорешти, в якомусь боярському домі. Там було повно різних харчів, але він, запаморочений вином, коли завершив вечери, звелів підпалити масток.

40. Наступного дня, не розвідавши, які місця попереду, де і як далеко перебував ворог, дозволивши відпочити за дві-три години стомленому переходом війську, звелів він сурмам грати похід. Господар Василь вимагав змінити цей наказ, радячи залишитись у той день на місці, щоб військо перевело дух, зібралось все разом і знайшло інший шлях — не той, який їм обрав господар Матей, зручний для нього і його оборони. Але кому все це говорилося? Кому можна було щось радити? Людині з вдачею звіра. Полковники, які були там, боялися вимовити й слово, бо за одне тільки слово той вихоплював шаблю і бив, як собаку. Полковник Богун з перев'язаною рукою через заподіяну йому рану ходив сам не свій.

41. Тут і поміркуй, яким же чином вдалося господарю Матею перемогти. Ще й така перемога, що подібної за все своє життя, в жодній війні він не здобував. Чи міг би хтось подумати, що валаське військо може подолати козацьке з табором? Я нікого не хочу принижувати, але жоден піхотинець, будь-який вершник не можуть зрівнятись з козацьким стрільцем. Можеш сказати: «Там же були серби, угорці, ляхи, а не тільки валахи». Це правда. Було там трохи ляхів. Що вони могли б зробити, якби в козацькому війську був лад і воно б воювало так, як у нього це було заведено. А угорців і сербів я вище валахів не поставлю. Найманці (угорці чи серби) не вистоять проти козацького вогню, як і валаські піхотинці. На мою думку, ця перемога господаря Матея біля Хінти (окремо виділяючи волю й розсуд господа Бога) пояснюється виключно безумством Тимоша, а вже потім — хоробрістю господаря Матея. Але його тодішнє божевілля значно переважало хоробрість Матея, хоч він і очолював військо і надихав його. Якби Тиміш не розділив свої загони на три частини, а воював би цілим табором, то господар Матей його не переміг би. Він став би мішенню для козаків і не врятувався б від смертельної небезпеки. Його найманці не могли б довго витримати козацький вогонь. Отож, причина перемоги крилася у нерозсудливості Тимоша, який ні з ким не радився, ні в кого нічого не питав (навіть у своїх полковників). А ще врахуйте стомлене у важкому поході військо, а також табір, поділений на три частини.

42. Коли господар Василь побачив, що не може допомогти своєю радою, він зітхнув і залишив усе на волю Тимоша, а сам рушив уперед на чолі свого війська. Позаду рухався Тиміш зі своїм табором і скреготав зубами через те, що, мовляв, молдавани вихваляються, що це вони здобули перемогу в Фокшанах і на Теляжині. Військо, особливо козацький табір, важко просувалося вперед вузькими болотистими місцями. А зважте на те, що через потік біля Хінти був лише один місточок. Спочатку його перейшло і вийшло на галявину військо господаря Василя, яке стало лівим флангом напроти

правого крила війська господаря Матея. А правий бік і середину господар Василь залишив козакам — якраз проти лівого крила й середини війська господаря Матея. Однак козацький табір просунувся лише до певного місця, а тоді спинився. Тиміш не захотів шикувати його поряд з молдавським військом. Він сказав: «Нехай сміливці молдавани поб'ють самі валахів, без нас» (Вважайте, що тільки цього безумства було досить для тієї поразки).

43. Господар Матей розпорядився розташувати своє військо таким чином: було споруджено вал навколо його табору згори від Яломиці і вниз до неї ж. А військо він вивів за той вал. Праворуч поставив дворян, які в них називаються червоними, трохи посполитих та сердюків-піхотинців. Те крило стояло проти молдаван. Сам він розмістився посередині з легким військом, дарабанцями¹⁰ і частиною сербських найманців, розташувавши гармати серед піхоти. На лівому крилі, тобто проти козаків, зайняли свої місця найманці-ляхи й угорці. Вивівши військо за вал, але не дуже далеко, він чекав на козаків і молдавське військо.

44. Кілька годин простояли молдавські загони, чекаючи, що підійде козацький табір. Раз у раз господар Василь посилав до Тимоша, щоб той зрушив табір, але він не хотів цього робити, а лише відповів: «Хай вони починають битву, а тоді і я прийду». Не мав вибору господар Василь. Повів він військо, і почали молдавани битися з валахами. Найманці господаря Матея відкрили вогонь по молдаванах. Господар Василь мав сотню німців, яких він відправив на підмогу молдавській кінноті. Німці вистояли під вогнем стрільців та, давши за своїм звичасм залп, повели в атаку за собою більш як половину молдавського війська (разом з прапорами). Тоді всі валаські дворяни, які в них зветься червоними, повернули спину. Дехто навіть за Яломицею опинився. Під час цього наступу молдавани дійшли аж до валаських наметів. Ніхто не зможе заперечити, що в тому бою діяли великі сміливці. Якби козацький табір був поруч і вів вогонь по середині й лівому флангу господаря Матея, на цьому все б і закінчилося. Але, не маючи справ посередині, де він був, а також на лівому фланзі, господар Матей перейшов на правий бік, де його військо відступало під тиском молдаван, і зупинив порив молдавської кінноти, спрямувавши на неї вогонь усіх гармат і піхоти. Коли він посилювався, молдавани почали повільно відходити. Там полягли кілька молдаван, а також капітан німців господаря Василя, справжній воїн. А гармати безупину стріляли в молдаван.

45. Коли господар Матей відновив рівновагу в битві на своєму правому крилі, Тиміш через своє божевілья взяв лише частину козацької піхоти і трохи гармат без табору, підвів її до середини валаського війська, куди знову повернувся господар Матей. Той підіймав своїх проти козаків. Однак між військами була ще велика відстань, бо ледь кулі одних долітали до других. Гармати били з обох боків. Козаки тихо наближалися до валаського війська і робили це крадькома, бо те місце сильно заросло чагарником. Коли воїни господаря Матея стріляли в них, усі козаки падали на землю. А ліве крило господаря Матея, де були й ляхи, стояло, мов вкопане. Ляхи звикли й добре знають козацькі порядки. Побачивши, що вони без табору — сама гола піхота у полі,—ляхи сміливо підпускали їх ближче. Тиміш з табором стояв позаду, нерозумно поділивши його навпіл. Аж ось загукали передні козаки й почали стріляти з мушкетів. Тоді ж мушкетна куля влучила в господаря Матея біля колінного суглоба. Це одразу помітив один паїк¹¹ і кинувся до стремен господаря Матея, аби той, бува, не впав. Матей, лаючись, відігнав його від себе й, незважаючи на рану, підбадьорював військо, як справжній воїн. І тоді виїхали ляхи прямо на козацьку піхоту й почали рубати її шаб-

лями. За годину полягло там багато козаків та й поранених було чимало, бо драгуни їх топтали майже до самісінького табору. Після другого відходу військ господаря Василя, а особливо козаків, на яких він сподівався, ніхто вже не вірив у перемогу. Всі засмутилися і перелякалися. Безтямний Тиміш не знав, що робити: ані порядку не вмів навести, ні путнього наказу дати. Козаки кричали: «Скажіть нам, чи куди йти, чи, може, вал будувати за нашим звичаєм?» Та не було ні поради, ні ладу. Водночас з цим зненацька налетів страшений вітер з дощем. Почалася велика гроза, стогнали дерева, шуміла злива. Все це здавалося карою божою, що впала на військо господаря Василя. Господар Матей пострілами з гармат додав страху нашому військові, а своїм воїнам — сміливості. Отож, першим розсипалося крило молдавського війська господаря Василя. Побачивши, що воно тікає, він перейшов до козацького табору Тимоша, який тепер намагався об'єднати все військо після того, як спочатку роз'єднав. Та під такою страшною зливою й грозою нічого не можна було зробити. Ті козаки, які змогли дістати коней, сіли на них і кинулись навтіки, а за ними — Тиміш й господар Василь. Вони залишили табір і нещасних піхотинців, що мушили загинути.

46. У цій битві загинули видатні молдавські бояри: стольник Бучум, кемінар¹² Хригод, кілька служок, а серед козацької піхоти — передусім ті, хто був попереду, а також — половина німців господаря Василя. Багато хто з посполитого війська й козаків потрапив до рук господаря Матея. Але і серед валахів полягло чимало людей. Особливо небезпечною виявилася рана господаря Матея, що й вкоротила його дні. (Бо хоч він і був уже старий, але міг би ще пожити. Через рік, не вилікувавши ту рану, він помер). Якби валаський господар Матей не був поранений, то загинуло б значно більше молдаван і козаків.

47. Отак закінчилася ця війна господаря Василя з господарем Матеєм, гочнісінько так, як і попередні. Разом із Тимошем він подався на Градіште, тереправився через Серет біля Ваденів і прибув до Ясс до свого престолу з зеликою скорботою щодо замислених ним справ.

48. Ніхто не думав, що з тієї козацької піхоти хоча б один залишиться кивим після втечі кінноти. Але дивовижний характер мали козаки при нужді! Після того як дременули вся старшина та їхній гетьман, вони обрали собі отамана, зробили табір і захищалися аж до ночі. Вночі запалили у таборі вогні, а самі у повному порядку, тільки пішки, вийшли всі живими й без втрат повернулися до Молдавії.

Глава дев'ятнадцята

. Відпочивши в Яссах, через десять днів після «бенкету», влаштованого йому господарем Матеєм, Тиміш попрямував до своєї землі, а господар Василь повернувся на свій престол, бо Порта довіряла йому як правителю. Однак мир тривав недовго, бо господар Штефан добився допомоги у господаря Матея для повернення до Молдавії. Той дав йому чотириста стрільців, арабанців, які добровільно пішли служити до господаря Штефана за плату, також трохи легкого війська. З цією підтримкою господар Штефан через Юкшани ввійшов на територію Молдавії й спинився в Рекечунах, у своєму землі, де став чекати ще й на допомогу від трансільванського князя Ракоці.

2. Важко помиритись двом господарям на одній землі! Тож господар Василь, доки господар Штефан не зібрав навколо себе більше людей і не ліцнів свої сили, узяв вісімсот відбірних воїнів з Оргеївського та Лапуш-

нянського повітів і направив їх проти господаря Штефана. На чолі їх поставив свого племінника пахарника Штефаніцу й дав йому з боярських сіл небагато людей, які свого часу переймали шлях господарю Штефану, коли він тікав з-під Поприканів (тоді вони вбили Моряна, що був гетьманом у господаря Штефана).

3. Сторожа господаря Штефана стояла в Бакеу. Там було чотириста вершників і певне число стрільців, а також дехто з бояр та дітей боярських, що прибилися до господаря Штефана — сердар Андронік, спафарій Дарій, ага¹³ Антіохій та інші, що трималися його й раніше. З бояр там ще були пахарник Могилдя й скарбничий Стурдзя. Дізнавшись про те, що на них рушив пахарник Штефаніца з військом господаря Василя, вони відійшли до яру, що звався Валя Саке, біля села Фараони. Вони стали всі разом на пагорбі, взявши із собою й валаських дарабанців. Доки орґеївці¹⁴ переправлялися через вищезгаданий яр, а це не легко було їм зробити, вискочили вершники господаря Штефана й перемогли орґеївців. Тоді почали тікати і пахарник Штефаніца, і бояри Гинческу. Залого¹⁵ господаря Штефана переслідувала їх, аж поки вони без броду не опинилися по цей бік Бистриці. А інших, які дременули на Роман, гнали аж до Романа. Там їх схопили селяни. Господар Штефан одних скарав на смерть, а іншим відрізає вуха.

4. Після такої перемоги залого господаря Штефана перейшла у Себоани, вище Романа, а сам він з Рекечунів перебрався до Бакеу. Щодня до нього прибували нові люди з усієї Горішньої Молдавії, а також багато низовиків¹⁶. Туди ж прийшла до нього допомога від трансільванського князя Ракоці — тисяча воїнів на чолі з Борошем Яношем.

5. Господар Василь, відчувши небезпеку, а також те, що країна ставиться до нього недоброзичливо (ще й зважаючи на те, що його дружина з челяддю і скарбом була в Сучаві, оскільки Хотинський замок вийшов з-під його влади, бо у ньому знаходилися ті, хто тримався господаря Штефана), зрозумів, що йому немає куди податися: адже козаки з Тимошем були переможені на валаській землі, а його сусідами були два дуже міцні на той час недруги — Ракоці і господар Матей. Він не знав, що робити, але все одно не здавався, писав і посилав служок, запрошуючи до себе орґеївців і лапушнянців¹⁷. Відправив він гінця і до козаків. Тиміш дав йому двісті козаків на чолі з полковником Глухом. Отож, зібрав він усього тисячі чотири людей і вийшов спочатку до Могил на річці Бахлуй. Потім його сторожу¹⁸ під командуванням пахарника Григорія вдруге атакував противник. Сторожа господаря Штефана попрямувала на Тиргул-Фрумос і вже там, по цей бік його, біля Сірки, зустрілася з господарем Штефаном.

6. Про те, якою була ця війна і як вона проходила, не могу писати інакше, як правдиво, не стаючи ані на той, ані на другий бік. Адже ніщо так не псує довір'я до тих, хто пише літописи, як упередженість, коли підносять справи одного і принижують — іншого. Й хоча ми повинні були б швидше хвалити господаря Штефана, від якого багато доброго бачили, аніж господаря Василя, від котрого наші батьки багато лиха набралися, не могу писати інакше.

7. Отож, спочатку про старанність господарів: у цьому значно переважав господар Василь, бо він завжди був на чолі свого війська, сам його навчав, змінював місця розташування полків. Господар Штефан попереду свого війська не стояв, а знаходився десь далеко позаду. І за кількістю війська, й за звитягою сильнішим вважався господар Василь, бо в нього було і більше воїнів, і вершники — кращі. Однак не всі вони йому дуже довіряли. У господаря Штефана було тисяча угорських вершників, стільки ж молдавських

ще п'ятсот валаських піхотинців та різної голоти. В князя Василя — три тисячі кіннотників, чотириста козаків та ще двісті стрільців — найманих і зрабанів.

8. Господар Василь розташував своє військо, огорнувши гостинець, що веде з Тиргул-Фрумос через Сірку. Але Борош Янош, з'ясувавши, що міст ґоходить в урвистій місцевості, залишив гостинець і подався вгору пагоріми вздовж потоку. Господар Василь теж рушив вгору і спинився на грєні проти них, чекаючи битви. З війська господаря Василя кликали на рць, але Борош Янош своїх вершників не пустив. Однак виявився він з йськом господаря Штефана відважнішим за господаря Василя, бо перейов потік. А господарю Василю належало не бій влаштуувати, а з усім йськом повільно просуватися поруч з піхотою. Тим часом господар Василь місця не зрушив й інші залишились, а звиклі вже до перемог молдавани за ними й угорці пішли вперед. Від такого нападу воїнів господаря Штеіна відійшов назад господар Василь, як це звичайно буває в умовах бою. Іє за ними почали тікати без будь-якої на те необхідності всі інші воїни сподаря Василя. Військо ставало схожим не на зібрання воїнів, а на отару ець. Небораки піхотинці не встигли й вогонь відкрити повний, як знецька виструнчилися загони господаря Василя, тікаючи вниз вздовж Бахя. А піхота подалася по Бахлуйцю до Кирлігетури. Козаки ж, не маючи рат, врятувалися, скориставшись заповідним лісом, і попрямували собі на істер. Побачивши розвал війська, господар Василь з купкою людей, яких і мав при собі, теж рушив з місця. Потім підійшли до нього ватажки служк та деякі бояри з роду Гинкулів і захистили його. Вчинок цей потребує ликої шани й заслуговує на згадку. В такий час допомогти господарю — вчинок вічної чесноти.

9. Загонщики¹⁹ переслідували господаря Василя майже до Прута. Ті, хто в з ним, постійно захищали його. А полягло тоді не так уже й багато люі. Серед найзначніших — митник Некита і ключар²⁰ Ісар. Гетьмана Геобрата господаря Василя, схопили живим, коли він упав з коня.

10. Після цієї битви господар Василь перейшов Дністер у Рашкові, провів л кілька днів, а тоді переїхав до козацького міста Володижина²¹ і звідти правив скарбничого Іордаке послом до свого свата гетьмана Хмеля. Госар Штефан залишив Ясси, проїхавши лише до мосту. А там, значивши каймакамів²² на час своєї відсутності, він сам з усім військом шив до Сучави. В замку, на чолі якого стояв боярин ворник Тома, маючи рукою вісімдесят стрільців і пушкарів з місцевих та шістдесят німцівіманців, перебувала челядь господаря Василя й увесь його скарб.

11. Приїхавши до Сучави, господар Штефан зупинився в одному іжньому селі — у Шкеї, в будинку логофета Тодерашка. Його стрільці й тина угорців зайняли позиції навколо сучавського замку. Привезли гарти з Хотина, Ясс і почали обстрілювати замок, але шкоди йому не зали.

12. Як це завжди буває, до нового господаря з усіх боків ішли люди, але сподар Василь там, де він перебував, пильнував. Та скільки б людина не ралася, а призначене Богом ніхто змінити не може.

13. Через небагато днів прийшла звістка, що Тиміш з дев'ятьма тисяи козаків знову (біля Сорок) вступив на територію Молдавії, а люди господаря Василя атакували капітана Грумадзю, який стояв на сторожі в і біля Сорок. Господар Штефан, знаючи, що господар Василь просто так нього не відчепиться, теж домовився з трансільванським князем Ракоці й бким королем Казимиром, які обидва ненавиділи господаря Василя за

його зв'язки з козаками. Отож, Ракоці без затримки виділив йому близько чотирьох тисяч секлерів²³ на чолі з Петкі Іштваном, а польський король відправив з Кам'янця свого полковника Кондрацького з тисячею кіннотників. Король наказав йому, якщо в Молдавію прийде козацьке військо, з'єднатися з молдаванами й перешкоджати йому (як, власне, потім і сталося).

14. Коли господар Штефан дізнався, що козацьке військо підійшло вже до Прута й татар з ним немає, він попрямував не до Романа, а до Котнарі, знаючи, що має прийти Петкі Іштван з угорським військом. Він хотів перейняти козакам шлях на відкритому місці — десь на річці Жижії. В Котнарі він об'єднався з угорцями і рушив на Штефанешти, чекаючи тепер на ляхів. Але оскільки ляхи забарилися, то угорці не наважилися зустрітися з козаками. І тоді останні через ліс і Кукорени вийшли до Сучави. Господар Штефан лишився на їхньому шляху біля Прута. Лише на третій день прибув Кондрацький з тисячею ляхів.

15. Прибувши до замку, Тиміш другого дня почав грабувати монастирі. Спочатку пішов на монастир Драгомірна з гарматами й узяв його. Коли монастир йому підкорився, захопив він посуд, ризи і всіх нещасних купців, які там тоді переховувалися, та багатьох бояр. Козаки гвалтували жінок і дівчат, вели себе там не як християни, а були більше схожі на бусурманів. Якби Тиміш мав більше часу, то жодний монастир не залишився б непограбованим.

16. Коли зібралися докупити всі лясські й угорські війська, що прийшли на допомогу господарю Штефану, ляхи першими рушили в похід. Коли всі війська пройшли через кодри й спинилися на Сіреті, у селі, що зветься Григоршти, відбулася рада господаря Штефана з Ракоцієвим сердарем Петкі Іштваном і полковником Кондрацьким.

17. Розум завжди показує, яка різниця існує між людьми. Спочатку господар Штефан звернувся до Кондрацького з проханням прийняти від них честь і шану, аби він вирішував, яким чином годилося всім разом йти на недруга (щоб він, як знаменитий воїн і знавець козацьких звичаїв та порядків, сам усе обміркував і вирішив). Подякував Кондрацький за виявлену йому господарем Штефаном честь і спочатку звернувся до господаря і до Петкі Іштвана з такими словами (я, який це пишу, нагодився бути при цьому перекладачем, так само як став і свідком деяких інших, пізніших подій):

18. «Царі між царями, королі між королями, господарі між господарями, бояри між боярами, слуги між слугами відрізняються одні від інших, а їхні слуги — між собою — тією шаную, якою вони користуються у своїх володарів. Мій володар король тронем вищий за ясновельможного князя Трансільванії, але пан Петкі Іштван користується більшою шаную у свого володаря, ніж я у свого, бо я у свого володаря нижчий. Тож йому і належить взяти керівництво на себе, а ми згідно з його наказом робитимемо».

19. Коли ці слова я переклав господарю Штефану і Петкі Іштвану, останній сказав, що, хоч він у свого володаря і сердар, але все ж воліє, аби все було на розсуд Кондрацького, людини, яка не одну битву мала з козаками і знає їхні порядки й вдачу. Кондрацький, зрозумівши відповідь (чи міг він знати наперед, що вони обидва не будуть діяти за його порадою?), сказав: «Оскільки ваші величності обирають мене посередником і керівником, пропоную вам зрозуміти характер цього війська, яке воно, які козаки і де вони зараз».

20. Козацьке військо, якщо йому пощастить окопатися, наріє навколо себе вали, і тоді такий замок, як цей, або при будь-якій річці завоювати не

можна. Ми тепер бачимо, що валів у них ще немає. Про наше військо вони — погані думки і не знають, що тут є і поляки. До завтра, навіть якщо про це дізнаються, вони все одно не повірять. Головою у них молода й безтямна людина. Отож, якщо ми хочемо швидко врятуватися від цього недруга, крім волі господньої, нам потрібно зробити й таке:

21. Як тільки військо перейде потік, воно має вишикуватися в загони, щоб кожний знав і свій ряд, і своє місце. Рухатись треба лише згідно з прийнятим порядком. Ми, поляки, підемо попереду, після нас — війська його ясновельможності князя Трансільванії, за угорським військом — його ясновельможність господар Штефан зі своїми; старшині ж бо завжди належить бути трошки позаду. Тут, як я розумію, є досить великий ліс. Тож доки просуватимемось лісом, військо може рухатись повільно. А як тільки вийдемо в чисте поле, війська, не зупиняючись, перейдуть одне за одним у галоп. Турбуватись про те, що нас у полі хтось перестріне, не потрібно, бо козаки, як тільки нас помітять, візьмуться за вали. Ми ж усі разом навалимося за них, доки в них немає валів, і настільки швидко, що вони з усіх мушкетів не встигнуть вистрілити. Що ж до гарматного вогню різного калібру (із замку), то він завдає невеликої шкоди війську, особливо, якщо воно рухається, а не стоїть на місці. Не всі кулі влучають у ціль. Місця ж біля людини набагато більше, ніж у ній самій. У нас кажуть, що хто від гарматного ядра гине, тому судилося загинути від грому. Людина, що вихопила шаблю, — це вузька ціль. Стрільцю легше влучити у горобця, ніж в озброєного кіннотника. Поспіх, щоправда, часто приводить до втрат, але нерідко веде й до перемоги. А тут поспіх потрібний. Тільки завдяки йому ми врятуємось від цих недругів, бо інакше, якщо ми їх одразу не розіб'ємо і вони зміцнять свій табір валами, ані ми, ані сам король, мій володар, якби прийшов, ані його ясновельможність князь Трансільванії нічого з ними не зроблять. А до якої затримки потім це приведе, то це можна підрахувати. Наше зволікання тут без обозу, без провіанту завдасть цій землі великої шкоди у війні з цим недругом».

22. Так радив Кондрацький. І всі його поради прийняли: і господар Штефан, і Петкі Іштван. Рада закінчилася, і вночі другого дня військо перейшло бродом Сірет і рушило разом, як було вирішено на вечірній раді. Але угорці розраховували на це лише доти, доки йшли лісом. Проминувши ліс, ляхи відразу ж погнали галопом до замку через Юкшани, а угорці, вийшовши з лісу і побачивши козацький бій з поляками (Тиміш мав із собою для цієї справи ще двісті татар), там і зупинилися (і Петкі Іштван, і господар Штефан). Ляхи, зустрівши татарву і кінних козаків, відтіснили їх і стали на гребені, над козацьким табором, очікуючи угорців та посполите рушення господаря Штефана. Вони раз у раз відправляли гінців, щоб ті швидше підходили. Однак не було з ким говорити про це. Кондрацький чекав майже дві години, щоб угорці наблизилися. Побачивши, що все це марно, він уголос вилаяв ракоцієвого сердаря і господаря Штефана та звелів зурмити «на бій». Тоді з війська Петкі Іштвана вийшли чоловік двісті дуже хорядних людей та з молдавського боку стільки ж і рушили вони на козаків — прямо під замок.

23. Козаки, збагнувши, що мають справу з ляхами, відразу ж почали бучувати навколо свого табору вали. Одні козаки захищалися, а інші — завзято копали землю, кидаючи її на вози. За незначний час звели вал, спочатку маленький, але він уже міг бути перешкодою для коней.

24. Ляхи знаскоку підійшли до табору, але, побачивши, що інші загони їм підходять, відступили за хати Татарашів і церкву, в якісь яблуневі сади,

де й залишалися до вечора. Потім вони звідти пересунулися ближче до замку, з того боку, що виходить на Іпотешти, але сховалися за пагорбом так, що кулі та ядра із замку їх не зачіпали. Увечері підійшов Петкі Іштван зі своїм військом і зупинився на пагорбі з боку Юкшанів. Господар Штефан розмістився поблизу ляхів. Усе це я пишу, не вихваляючи жодну із сторін, так, як було, і не для того, щоб оспівувати ляське військо. У мене в країні є дуже багато свідків.

25. За ніч козаки зробили вали й зміцнили свій табір так, що й на думку не спало, що їх можна захопити. Отак виповнилося все, сказане раніше Кондрацьким. Тепер ніхто вже не нападав на їхній табір, а лише виходили на бій. З табору виходили й татари, і служки Тимоша. Татари простояли там лише до третього дня. А оскільки їхня вдача не змирилася з перебуванням у загорожі, їхній мурза попросив у Тимоша дозволу відпустити їх, доки не загинули коні. Коли той спробував був піти, Тиміш, не тямлячи себе від гніву, відрубав йому голову. Татари, однак, тієї ж ночі вийшли з табору і подалися спочатку вгору до Чернівців, а потім — через Хотин — на Могилів. Там, у Хотинській землі, їм назустріч вийшов хотинський каштелян Жора з загоном людей, щоб перехопити їх, але татари заховаляся в одній балці, а тоді всі разом накинулися на каштеляна, так що він зі своїми людьми відразу почав тікати. Під час цього переслідування — татари гналися за ними деякий час — загинули кілька чоловік у тій безславній битві. Тут уже згадувалося про прибуття Тимоша до Сучави, як він сам пішов на монастир Драгомірну. Але інші загони теж подалися грабувати монастирі. Тимошу пощастило піти днем раніше (тож він повернувся до свого табору). А іншим загонам дуже швидко відплатив тоді Господь за пограбування своїх храмів, бо військо господаря Штефана вийшло їм назустріч і деякі з них повністю знищило.

26. Розмістивши війська навколо замку й козацького табору, господар Штефан звелів усім гарматам, які були в нього, стріляти по козацькому табору. Але козакам це мало що зіпсувало, бо вони поробили для себе землянки. Потім, щоб налякати замок, він перевів гармати до міста і звідти обстрілював і замок, і табір. Спочатку козаки виходили верхи на бій. Але це тривало недовго. За своєю звичкою одного дня вони здійснили напад на гармати в місті і підійшли настільки близько до них, що про одну можна було сказати, що її захоплено. Але й тоді ляхи ситуацію виправили. Козаки повернулися до свого табору і відтоді лише тримали свої вали та виходили за кормом для коней і за водою до річки Сучави, доки Кондрацький не відправив туди чотири ляські загони та замкнув козаків (з того боку). Пізніше угорці теж перевели туди частину своїх людей. Ось так і залишились козаки обложеними з усіх боків.

27. Коли все це відбувалося в Сучаві, польський король Казимир із сорокатисячним військом виступив проти козаків. Господар Штефан, дізнавшись про цей похід короля, відправив до нього гінців, прохаючи того допомогти йому, щоб розбити козаків під замком (тоді ж поїхали від нього гінці також до князя Трансильванії — Ракоці). Від обох допомога прийшла без затримки. Польського короля посла зустріли в Галичі на Дністрі, і той відразу направив полковника Динова і 600 німців, чотири легкі гармати і одну важку. А від Ракоці прибув його гетьман Кемені Янош з шістьма тисячами воїнів. Першими прибули німці й розташувалися на горі, напроти замку, на дорозі, яка веде з міста попід замком. Вони виставили гармати — легкі і важку облогову — прямо під табором і дуже докучали козакам, бо

навіть в їхні землянки ядра влучали. Вони незабаром скоротили й дні Тимоша.

28. Пізніше Кемені Янош, який прибув з військом трансільванського князя, підійшов до того місця, де стояв Петкі Іштван, і розташував увесь угорський табір ще ближче до козацьких валів.

29. Козакам тепер було дуже скрутно з харчами. Оточені з усіх боків, вони варили собі навіть шкури загиблих коней і постоли, їли різне коріння, відчували постійну втому від того, що стояли на чатах, і від безперервних обстрілів. Тиміш загинув від гарматного ядра, коли спав у своєму наметі. Й хоча він лежав на землі, ядро влучило прямо в ногу. Від цього на третій день він помер. Після смерті Тимоша козаки обрали гетьманом одного на ім'я Федорович. Але в них уже не було сили, бо вони були перелякані можливою загибеллю. Однієї ночі в їхньому таборі виник справжній переполох, і вони всі, мов ті вівці, кинулися з валів на міст до замку. А там від того, що задні тисли на передніх, багато хто впав з мосту у рів і покалічився. Інші у п'яті самі стрибали у рів. Тієї ночі через цей страх загинуло чимало козаків. І якби ті, хто тримав облогу, довідались про це, вже й тоді могли б захопити табір.

30. Німці польського короля напали на козацький вал за три дні до поранення Тимоша. Був полудень, коли Динов, полковник німців, вважаючи козаків безтурботними, дав знати і ляхам, і угорцям: тільки-но почують його барабан, з усіх боків іти в атаку. Він же зі своїми людьми піде на вали. Так і сталося: рушили німці й спочатку захопили добрий шматок валу. Але угорці й наші зі своїх місць не підтримали цей наступ і не налякали козаків. Тож усе козацтво з Тимошем посунуло до тої ділянки, яку захопили німці, і, навіть не стріляючи з мушкетів, а дрючками, дишлами, голоблями й прикладами відігнали їх від валу. Вони гнали їх до яру з того боку, де йде шлях з міста (попід замком). Тоді загинуло чимало німців; яр був набитий їхніми трупами.

31. Польський король прибув до Кам'янця. Проти нього вирушив гетьман Хмель у союзі з ханом. Та ще не знаючи про прибуття короля до Кам'янця, Хмель попросив хана виділити частину татарського війська і разом з господарем Василем направити до Молдавії, щоб визволити його дружину, скарб і свого сина з облоги. Хан віддав господаря Василя під захист Ширим-бея й відправив його під Сороки.

32. Приблизно в той же час голодним і обстрілюваним козакам набридло жити під замком. Вони домовилися з господарем Штефаном та Кемені Яношем (бо Кондрацький захворів і поїхав до Кам'янця) і віддали Штефанові замок з дружиною та всім майном господаря Василя. А самі, скільки їх лишилося, рушили назад невеликим табором. Дехто з них купив собі коня в угорців, інші — у наших чи в ляхів. Потім одразу пройшли через місто, а далі — вздовж Сучави вниз до Сірета. Вони прихопили із собою у господаря Штефана людей в аманат²⁴, щоб спокійно подорожувати. Отак і закінчилася козацька війна під Сучавою.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1992. — № 10—11.

¹ Капітан — у середньовічній Молдавії звання ватажка озброєного загону.

² Дарабан-сердюк — солдат найманого піхотного полку.

³ Райя — область під безпосереднім контролем Порти. В Молдавії статут райї був наданий місту Тягині та його околицям у 1538 р.

⁴ Тут слово «посполитого» вжито в значенні «селянського».

⁵ Гармаш — адміністративно-судовий виконавець у середньовічній Молдавії.

⁶ Галата — околиця Ясс, де був великий монастир.

- ⁷ Очевидно, ці слова слід розуміти так: успіх на війні залежить від Бога.
- ⁸ Тирговіште — столиця Валаського князівства до середини XVII ст.
- ⁹ Хінта — молдавська діалектна вимова населеного пункту Фінта.
- ¹⁰ Дарабан(ець) — воїн-піхотинець, якого наймали серед місцевого населення.
- ¹¹ Паїк — воїн з особистої охорони господаря.
- ¹² Кемінар — службовець господаря, якому доручалося збирати податки з корчем.
- ¹³ Ага — звання боярина, який командував піхотою.
- ¹⁴ Мешканці земель поблизу м. Оргеїва.
- ¹⁵ Тут: військовий загін, який добре замаскувався, щоб несподівано напасти на ворога.
- ¹⁶ Низовик — мешканець Нижньої, тобто південної, Молдавії.
- ¹⁷ Від «Лапушна» — назви одного з повітів середньовічної Молдавії.
- ¹⁸ Тут: щось на зразок авангарду.
- ¹⁹ Люди, що заганяють звіра на мисливців. Тут цей мисливський термін вжито в переносному значенні.
- ²⁰ Ключар — думний боярин, який займався забезпеченням двору провіантом.
- ²¹ Очевидно, місто Ладижин — тепер Вінницької області.
- ²² Каймакам — той, хто тимчасово виконував обов'язки правителя.
- ²³ Секлери — етнічна група мадяромовного населення в Трансільванії.
- ²⁴ Аманат — залога, заложник.

З румунської переклав *Станіслав Семчинський*.

Переклад здійснено за виданням: Miron Costin. Opere. Ediție critică îngrijită de P. P. Panaitescu.— București: Editura pentru literatură, 1965.— Vol. 1.

Г. Я. Сергієнко (Київ)

Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі

Південноруські землі, де здавна проживали слов'яни і формувалася українська народність, після визволення від золотоординського іґа в XIV ст. потрапили під владу Литовської держави. В цій середньовічній державі більшість населення становили українці і білоруси, а руська мова визнавалася державною, не було утисків і православної церкви. Однак литовські й українські бояри-багатії загарбували землі, поневолювали селян і міщан, посилювали економічний визиск. На території України були ліквідовані традиційні князівства, що виникли під час державної роздробленості Русі, і запроваджено воеводства, як і на всій території Литовської держави. Українська народність позбавлялася можливості утворити свою державність, здійснити суверенізацію, притаманну усім цивілізованим народам в епоху середньовіччя.

Рятуючись від монголо-татарської неволі, а потім і від панування князів Литви, частина селян та міщан відходила на південь України, де в нижній течії Дніпра розкинулися величезні, слабо заселені (місцями й зовсім незаселені) степи, що займали все північне Причорномор'я і Приазов'я. На цих багатих просторах з родючими землями і лісами кочували численні татарські орди. Однак таке небезпечне сусідство військової експансивної держави Кримського ханства (васала Туреччини), яке влаштовувало грабіжницькі походи на українські землі, не зупиняло відхідників і втікачів з Волині, Брацлавщини, Київщини, Чернігівщини, Галичини, Поділля: вони вміли постояти за свою волю.

Українські переселенці-відхідники і втікачі від економічного визиску називали себе козаками — вільними людьми. Озброївшись, вони героїчно захищали свій край від вторгнень турецьких і кримських завойовників, зазіхань литовських князів і польських королів.

Козаки не лише воювали (до зброї вони бралися через необхідність захистити край від ворогів), а й займалися землеробством, скотарством, ремеслами і промислами, торгували продуктами своєї праці, засновували сutori і села. Вони диференціювалися на бідноту (сірому, голоту) і багатіїв (старшин, дуків). Однак на козацькій землі не виникало обтяжливого панського гноблення й кріпацтва, що і приваблювало на південь України — Тридніпров'я тисячі втікачів та переселенців. Козаки осідали за порогами Дніпра, а їх територія дістала назву Запорожжя.

В зв'язку з відзначенням 500-річчя українського козацтва певний науковий інтерес становлять дослідження перших писемних згадок про козаків та їх фортецю — Запорозьку Січ. Ці згадки, розкидані в різноманітних джерелах, використовувалися в історичних дослідженнях¹. Автор даного повідомлення прагне зібрати їх докупи, проаналізувати й зробити певні висновки, щоб підтвердити правомірність і вчасність святкування ук-

раїнським народом козацької слави саме тоді, коли виборюється його суверенітет і будується справді демократична Українська держава, що має вікові традиції й спирається на цивілізований національний ґрунт.

Відомий український учений, перший ректор Київського університету М. О. Максимович висловив думку про те, що козаки з'явилися в Україні після ліквідації Київського князівства й утворення на його місці воєводства Литовської держави (1471). Він, зокрема, писав: «Історично відомими стали козаки на Україні уже після 1471 року, коли Київське князівство перетворене було на воєводство. А князів Гедиміновичів не було тоді ні між воєводами київськими, ні між намісниками черкаськими, від яких в найтіснішій залежності перебували тодішні придніпровські козаки, котрі виходили з своєї Черкащини і вниз Дніпра на Запорожжя, і вгору Дніпра до Києва і далі»².

Слушна думка М. О. Максимовича ґрунтувалася на чималій джерельній базі і мала глибоко науковий зміст. Не минуло й двох десятиріч після ліквідації воєводств, як з'явилася перша писемна згадка про козаків в Україні. Вона відноситься до 1489 р. Польський хроніст Мартин Бельський (1494—1575), описуючи похід польських військ на чолі з воєводою Яном Альбрехтом, сином польського короля Казимира IV Ягеллона (1440—1492) проти орди кримських татар, які вторглися в східне Поділля (1489), повідомляв, що провідниками цього війська в українських степах до р. Саврані (притоки Південного Буга) були місцеві козаки, які добре знали свій край³.

Якщо перша згадка про козаків хронікальна, то друга — документальна: у 1490 р. українські козаки, названі в документі «черкасцы киевские», під проводом черкаського старости князя Богдана Глинського влаштували похід на турецьку фортецю Очаків⁴.

Цей документ засвідчував, що українські козаки становили вже тоді значну бойову силу, яка підпорядковувалася місцевій литовській адміністрації — старості, резиденція якого знаходилася у прикордонному місті-фортеці Черкасах. Відтоді козаки дістали другу назву — «черкаси», що нерідко зустрічається в документах, зокрема, Російської (Московської) держави.

З початком українського козацтва зв'язується селянське повстання в Прикарпатті (Галичина) під проводом Мухи (1490—1492). Польський мемуарист і хроніст Самуель Кушевич (1607—1666), спираючись на перекази людей, і, можливо, відомі йому документи, твердив, що повстанське військо Мухи діяло способом «козацького товариства»⁵. Відомий козакознавець В. О. Голобуцький підкреслював, що «повстання 1490 р. було в очах сучасників (XVI ст.) повстанням вже селянсько-козацьким, а не тільки селянським». Учений не спростовував того, що в одному з літературних джерел початку XVII ст. Муха названий козаком⁶. Тож козаки бралися за визволення України уже 500 років тому в Галичині.

В наступні роки з'являються все нові й нові згадки про діяльність українських козаків. Йдеться про лист великого князя литовського Олександра (1492—1506) до кримського хана Менглі-Гірея від 19 грудня 1492 р. Кримський хан скаржився тоді на козаків Подніпров'я (київських і черкаських) за те, що вони організовували військові походи на татарські землі, й просив захисту з боку Литовської держави. У відповідь: «Також писал еси нам в ярлыку своем, и жбы наши люди кияне и черкасцы, пришедши Днепром, под Тягинею корабль твой разбили и человека одного иняли и много статков и денег побрали, а потом иного твоего человека иняли и колькось

волов с ним взяли, а после того под Тягинею черкасцы ж десять коней взяли, а три человека иняли и з собою повели. Ино нам то несведомо, будет ли ся стало — ино ся то стало без наше воли. Про то послали есмо до наших вранников окраинных, абы того обыскали межы козаки, а чого доискавши ся дали в руки слуге твоему Мусаце, и люди, которые будут поиманы, и статки что будут побраны. А тех лихих людей, которые то будут вчинили, велели есмо сказнити»⁷. Цей документ опублікований у збірнику, виданому в Польщі під назвою «Стосунки з Менглі-Гірей» (польською мовою — «Stosunki z Metngli-Girejem»). Однак це був не єдиний випадок нападів козаків на кримських татар.

Той же кримський хан Менглі-Гірей у 1493 р. повідомляв великому князеві Московському Івану III, що його посла Суботу, який повертався з Волощини до Криму біля Дніпрового перевозу «из черкаского городка козаки потоптали, все поимали — пеша остали», тобто відібрали майно і коней. Козацький загін очолював черкаський староста князь Богдан Глинський. Того ж року він влаштував похід козаків у володіння Кримського ханства і розгромив гарнізон турецької фортеці Очаків, зведеної в Дніпровському лимані⁸.

Про мирні заняття українських козаків свідчить уставна грамота великого князя литовського Олександра м. Києву про збирання місцевим воєводою мита (14 травня 1499 р.), в якій зазначалося: «Которы козаки з верху Днепра и с наших сторон ходят водою на них до Черкас и далее, и что там здобудут, с того со всего воеводе десятое мают давати; а коли рыбы привозят з верху або з низу просолныи и вялыи до места Киевского, тоди мает осьмник* воеводин то осмотрети и обмытети и мает на город взяти от бочки рыбы по шесть грошей, а от вялых рыб и свежих десятое»⁹. Отже, в кінці XV ст. українські козаки досить широко займалися промислами й торгівлею, особливо риболовлю та збутом її продукції. Уряд Литовської держави через свою місцеву адміністрацію отримувал прибутки збиранням мита з козацьких товарів.

У першій половині XVI ст. між українськими козаками і кримськими татарами відбувалися збройні сутички. Так, взимку 1502—1503 рр. кримський хан Менглі-Гірей повідомляв у Москву великому князю Івану III Васильовичу про те, що ханське посольство відвідало Волощину. Коли ж посольство поверталось звідти в Крим, на татарський військовий ескорт, надісланий ханом для його охорони, біля переправи через Дніпро напали київські й черкаські козаки, які прибули туди вночі човнами й влаштували засідку. В збройній сутичці загинуло кілька татарських воїнів і козаків¹⁰.

Влітку наступного, 1504 р. кримський хан Менглі-Гірей у листі до великого князя литовського Олександра знову скаржився на дії українських козаків: «...Злыи люди козаки на перевозе лихое дело учинили, купцов и послов разогналы и скарбы и товары их побрали». Це сталося на одній з переправ через Дніпро. Великий князь литовський, якому була підвладна Україна, дав наказ місцевій адміністрації (київському воєводі і черкаському намісникові) розшукати відібрані речі й покарати козаків. Намісник (староста) черкаський, князь Богдан Глинський розшукав і повернув речі татарським купцям, а винних у нападі покарав¹¹.

У 1508 р. козацький загін під проводом брацлавського і віленського старости Костянтина Острозького розгромив татарську орду, яка вторглася в межі України й грабувала міста і села¹².

З донесення шляхтича Макарця Товмача (1510 р.) великому князю литовському Сигізмунду I (1506—1529) дізнаємося про нові дії козаків

проти татар у нижній течії Дніпра: «У Товани речка Ярыймова обойшла круг острова, а в Днепр зася втекла, и тою рекою покрадывали ся козаки гвоее милости мимо города татарские, и тую речку на весне мает лесою переплести и каменем засыпати, штобы козаки туда не переходили»¹³. Однак такі заходи не мали помітного впливу на козаків. Литовська адміністрація вживала їх швидше для того, щоб якось виправдовуватися перед кримським ханом.

Українські козаки спільно з польським військом під проводом згаданого вище Костянтина Острозького і кам'янецького старости Предслава Лянцкоронського у 1512 р. воювали проти татарської орди, яка вторглася в Україну¹⁴. А в 1516 р. значний загін козаків під проводом Предслава Лянцкоронського здійснив похід на татарську фортецю Білгород (над Дністровським лиманом) і турецьку — Очаків (Дніпровський лиман), завдав поразки ворожим ордам і захопив трофеї¹⁵.

Поступово чисельність українських козаків зростала. Козацькі загани стали значною військовою силою на південних кордонах Литовської держави й фактично охороняли їх від постійних вторгнень татарських орд. Взимку 1523—1524 рр. великий князь литовський Сигізмунд I Старий намагався створити постійне прикордонне військо з українських козаків. Він доручив київському намісникові Семену Полозовичу і чернوبильському державцеві Криштофу Кмитичу сформувати невеликий загін з 1—2 тисяч козаків і взяти на державну службу, щоб цими силами перешкоджати вторгненням татарських орд в Україну і при необхідності влаштовувати походи по Дніпру в Кримське ханство. Проте рада Великого князівства Литовського поставилася до цієї справи досить скептично. Вона не надіслала для цього першого найманого козацького війська грошей і сукна на його утримання. По суті, рада саботувала життєво необхідний захід для держави. Незважаючи на таке недбальство урядової установи, С. Полозович і К. Кмитич все ж зібрали загін козаків і здійснили успішний похід на татарську фортецю Тавань (острів на Дніпрі), певний час давали відсіч татарським ордам, які вторгалися в Україну¹⁶. Задумане великим князем козацьке військо так і не було набране. По суті цей проект можна вважати за першу спробу створення реєстрового козацтва для державної служби.

Незважаючи на таку невдачу щодо створення регулярного козацького війська, загани козаків продовжували активну боротьбу проти Кримського ханства. Кримський хан Сегіб-Гірей у 1527 р. скаржився великому князю литовському Сигізмунду I Старому на черкаських і канівських козаків, які нападали на татарські улуси (поселення): «Приходят к ним черкасские и каневские козаки, становятся над улусами нашими на Днепре и вред наносят нашим людям... Черкасские и каневские властители пускают козаков вместе с козаками неприятеля твоего и моего (т. е. московского князя) козаками путивльскими по Днепру под наши улусы, и что только в нашем панстве узнают, дают весть в Москву»¹⁷. Отже, українські і донські (російські) козаки діяли проти Кримського ханства спільно, а тому хан намагався посіяти розбрат між ними через уряд Литовської держави. Однак ці намагання виявилися марними: між козаками Дніпра і Дону склалася міцна військова спілка проти ворогів.

У 1528 р. українські козаки під проводом хмельницького старости Предслава Лянцкоронського і черкаського та канівського старости Євстафія Дашковича здійснили похід на Кримське ханство, завдали дошкульного удару турецькій фортеці Очаків і захопили 500 коней і 30 тис. голів худоби¹⁸.

Використовуючи козаків як військовою силу для захисту кордонів і

походів проти Кримського ханства, місцева литовська адміністрація нерідко утискувала козаків. Так, у 1530 р. під час тяжби канівських міщан і козаків з місцевим старостою виявилось, що останній «кривды великие и утиски чинил», привласнив прибутки від переводу човнів через Звонецький поріг на Дніпрі, захоплював половину майна козаків, які потрапляли в полон до татар. Київський воєвода Немирович став на захист справедливих скарг міщан і козаків. Він наказав старості не втручатися до переводу через Звонецький поріг і половину майна козаків, які не мали дружин і дітей, помирали або потрапляли в полон до татар, віддавати на помин душі тим, кому він сам заповість¹⁹.

У той час оборона південних кордонів Литовської держави й України фактично уже була неможлива без участі українських козаків. Про це свідчить такий історичний факт. У 1531 р. на місто-фортецю Черкаси, де мешкали козаки і стояв невеликий литовський військовий гарнізон під начальством старости Євстафія Дашковича, напала численна орда кримських татар на чолі з ханом Саадат-Гіреєм. Захисники черкаського замку мужньо зборонялися від цього нашествия і витримали облогу, примусили татар відступити. Головною силою в обороні були козаки. Через два роки (1533) Євстафій Дашкович представив на польсько-литовський сейм у Піотркові пропозиції щодо захисту литовських кордонів від татарських вторгнень. Він висунув обґрунтований проект, в якому зазначалося: поблизу кордону з Кримським ханством на одному з важкодоступних островів Дніпра спорудити фортецю-замок й утримувати там постійну сторожу з 2000 українських козаків, які могли б плавати на човнах-чайках по Дніпру перешкоджати переправам через нього татарських орд. Крім того, передбачалося залучити на державну службу ще кілька сотень козаків, які здобули б і доставляли на острів фортечній сторожі необхідні припаси та озвідували пересування татар у степах. Однак польсько-литовський сейм не здійснив і цей проект²⁰.

Це була друга спроба взяти на державну службу українських козаків та тримувати їх у спеціальній фортеці на Дніпрі. Очевидно, необхідність закріплення козацької фортеці тоді назріла не лише в середовищі литовської адміністрації, а й серед самих козаків, які на той час ще не мали власної військової організації, а їх загони діяли розрізнено і тому недостатньо ефективно.

Українські міщани й козаки прикордонних міст Черкас і Канева зазнали утисків з боку місцевої адміністрації. У 1536 р. там спалахнуло повстання, яке охопило Черкаське і Канівське староства. Лише за допомогою значних військових сил урядові Литви вдалося придушити повстання. никаючи розправи, козаки відступили на Запорожжя²¹.

Пояснення причин повстання дає грамота (1537 р.) польського короля великого князя литовського Сигізмунда II Августа (1530—1572) черкаському старості Василю Тишкевичу. В ній, зокрема, говориться, що його попередник староста Євстафій Дашкович (1514—1535) задля власного тересу став посередником у торгівлі низових козаків не лише в Черкасах і аневі, а й в інших містах; перешкоджав козакам вільний в'їзд у міста, тановлював ціни на товари, свавільно захоплював мисливські угіддя, змушував козаків відбувати на свою користь повинності й платити податки нарівні з міщанами²². Ці утиски викликали невдоволення у козаків.

Проте й надалі становище останніх залишалося без змін. Про це відомо з опису українських замків (фортець) за 1542 рік: «Окромє ильх бояр и мешан бывають у них (черкасцев) прохожие козаки; сей

зимы было их разом пол-третяста. А кроме того бывает там (в Каневе) лдей прохожих, козаков неоселых, а бывает их неравно завжды, але яко к торых часов». Черкаські й канівські козаки, займаючись військовими справами, а також уходництвом, промислами і рибальством, наймалися і службу до місцевих бояр і міщан, мусили платити старостам податок — половину здобутої риби, бобрів і меду, «колядки» грошима, безплати відробляли толоки тощо²³. Їх становище залишалось тяжким.

Походи українських козаків проти Кримського ханства ускладнювал взаємовідносини Литви і Польщі з Кримським ханством, а отже й Туреччиною. Згадуваний вище Сигізмунд II Август у 1541 р. писав київському воеводі князю Каширському про те, що він уже неодноразом наказував йому утримувати козаків від походів на татарські улуси Кримського ханства. «И теперь,— зазначалось у листі,— через нашего посла пана Горностая, перекопский царь пишет нам, что наши козаки проехали разами, неизвестно откуда пришедши, на людей его, которые шли везать Москву, ударили на Каиру**, 20 человек до смерти убили и 250 коней у них взяли, а гонца, который к нам послан был, того на Днепре погромили и имущество его себе побрали; кроме того, тех людей царя перекопского которые в поле кочуют, тех козаки ваши часто бьют и имущества их себе забирают, а которого гонца своего брат перекопского царя, царь казанский к нам посылал, и того гонца на Днепре погромили и статки себе забрали. Король наказував воеводі на київських козаків скласти реєстр (список) і доставити йому у Варшаву. Воеводи повинні знати, хто і скільки козаків відправляється в пониззя Дніпра, щоб після повернення знати й карати непослушних королівській волі²⁴.

Однак урядові розпорядження не мали впливу на діяльність козаків, які продовжували війну з татарами і турками. У 1545 р. загін українських козаків спустився на човнах по Дніпру до турецького міста-фортеці Очаква. Зустрівши турецьких послів, козаки відібрали в них гроші, зброю і коней. Уряд Туреччини скаржився польському королю Сигізмунду II Августу й вимагав відшкодування збитків з королівського «скарбу»²⁵.

До 1545 р. відносяться документальні відомості про формування українського козацтва як окремого стану серед інших суспільних станів литовсько-польської держави (шляхетського, міщанського і селянського): козаки компактно проживали у містах і селах, підлягали безпосередньо урядовій юрисдикції і мали певні права, складали особливі общини військового характеру і займалися різними промислами, офіційно використовували місцеву адміністрацію як збройна сила для оборони України від нападів татар і турків²⁶. Чисельність козацтва постійно зростала. Путивльський воевода Російської держави у 1546 р. повідомляв у Москву великому князю Василю III Івановичу (1505—1533): «Ныне, государь, козаков в поле много и черкасцев, и киян, и твоих государевых,— вышли, государь, на помощь всех украин»²⁷. Поряд з українськими козаками діяли донські козаки, а цьому російський воевода вбачав певну загрозу безпеці кордонів держав, хоча вони воювали переважно проти нашесті турецьких і татарських орд.

У 1547 р. загони українських козаків під начальством барського старости Бернарда Претвича дали відсіч татарській орді, що вторглася на Подільський район Вінниці й захопила полон, який відправила в Кафу, де знаходився невідомий ринок. Козаки переслідували татар аж до Очакова, взяли полон чимало татарських воїнів і повернулися з перемогою²⁸.

Литовський дипломат Михалон Литвин у записках під назвою «Правда звичаїв татар, литовців і москвитян» (1550) розповів про формування і д

українських козаків: «Київ славиться скупченням народонаселення на його землі; на Борисфені*** і його притоках розміщені багатолюдні міста і села, жителі яких з дитинства звикли до плавання, судноплавства, рибної ловлі і мисливства; багато з них, утікаючи від батьківської влади, праці, рабства, боргів та інших неприємностей або ж просто відшукуючи вигідний заробіток і кращу маєтність, збираються на Киїщину, особливо навесні. Ознайомившись з вигодами життя в низових містах, вони ніколи вже не повертаються до своїх, швидко набувають досвіду і хоробрості та знайомляться з небезпеками, полюючи на ведмедів і зубрів. Тому в цій країні дуже легко набрати добрих воїнів»²⁹. Звичайно ж такими воїнами мемуарист вважав козаків.

У «Хроніці» (1551 р.) Мартина Бельського (спеціальний розділ «Про козаків») повідомляється про те, що козаки протягом літа ловлять рибу на Низу (нижня течія Дніпра з притоками) і там її сушать. На зиму вони розходяться і живуть у містах України (Київ, Черкаси, Канів та ін.). В безпечному місці на одному з Дніпровських островів козаки залишають «човни і кілька сотень чоловік на коші****... зі зброєю, бо вони мають у себе гармати, взяті в турецьких фортецях і відбиті в татар». Автор-сучасник вказав на острів, що «називається Томаківкою, на якому найчастіше живуть низові козаки і який служить їм, по суті, найсильнішою фортецею на Дніпрі»³⁰.

Тут ми маємо найдавніше свідчення про заснування козацької Січі-фортеці на острові Томаківка (поблизу сучасного м. Марганця Дніпропетровської області; острів затоплений водами Каховського водосховища). Перша Запорозька Січ існувала з середини XVI ст. до 1593 р., коли татарська орда, скориставшись тим, що більшість козаків брала участь у повстанні під проводом Криштофа Косинського і облозі Кисва, великими силами напала на Томаківку і зруйнувала січові укріплення.

Про острів Томаківка, який мав ще інші назви — Бучка, Буцький, Дніпровський, Городище, ми маємо відомості XVII ст. від французького інженера й ученого Гійома Левассера де Боплана (1600—1673), який у 1630—1648 рр. перебував на службі в Польщі й склав твір «Опис України» та першу карту українських земель. Він писав: «Томаківка — це острів до третини льє***** в діаметрі або біля того, майже круглий, дуже високий, здіймається у вигляді півкулі, геть покритий лісом. Якщо стати на його вершині, то видно увесь Ніпро***** від Хортиці аж до Тавані. Цей острів дуже гарний, я лише не зміг дізнатися, які у нього береги. Він знаходиться ближче до Русі, аніж до Татарії»³¹. На цьому острові знаходилися численні озера й річки, які описав видатний історик запорозького козацтва Д. І. Яворницький. Він же виміряв площу острова, яка дорівнювала 383 гектари³². Томаківка розміщувалася за 60 км на південь від острова Хортиці.

Що це за люди українські козаки, якими вони були? Відповідь на це питання знаходимо в тому ж творі «Опис України» Гійома Левассера де Боплана: «Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя... Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям. Де найбільше вони проявляють спритності та доблесті, так це б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють з рушниць, які є їхньою звичною зброєю), обороняючи ці укріплення; вони непогані також на морі, але верхи на конях вони таки не найкращі. Якби вони були такі ж доблесні верхи, як і на землі, то, гадаю, були б непереможними. Вони високі на зріст, жваві,

енергійні, люблять ходити в гарному одязі... Вони відзначаються міцним від природи здоров'ям...»³³.

Українські козаки та їх славнозвісна фортеця — Запорозька Січ на Дніпрі — привернули до себе увагу К. Маркса, який, познайомившись з тогочасною історичною літературою, писав: «...Вони існували на берегах Дніпра, нижче Києва; в крайньому разі, тамішнє населення називалось черкасами, і козаки також називали себе так. Багато тих, які не хотіли підкорятися ні монголам, ні литовцям, поселилося на захищених болотами і очеретами дніпровських островах; до них прибували руські втікачі; так утворилася християнська козацька республіка; вони почали будувати поселення і міста на південних берегах, які стали пустельними після монгольських спустошень»³⁴. Тут визначено походження і позитивну діяльність вільного українського козацтва, заснування ним власної держави — республіки, яку населяли переважно християни — українці, росіяни, білоруси, поляки та інші національності. А назва Запорозької Січі — «християнська козацька республіка» прийнята ученими всього світу незалежно від їх політичних поглядів³⁵.

Не згасає людська пам'ять про безсмертні діла і подвиги українських козаків. Відзначаючи 500-річчя виникнення українського козацтва, передові сили України звертають свої погляди на Запорозьку Січ — нездоланну твердиню на Дніпрі-Славутичі, осередок свободи й демократії, української державності та народності. Запорозька Січ протягом свого понад 200-річного існування (з середини XVI ст. до 1775 р.) виконувала досить важливі соціально-політичні функції: залишалась осередком визвольного руху народних мас України, формування української народності й державності, боротьби проти вторгнень татарських орд Кримського ханства і військових сил Туреччини, Польщі, Литви та інших країн, розвитку господарства та культури українського народу, його цивілізації й духовності.

Разом з українським народом вічно житимуть гуманістичні гасла козацтва: свобода, демократія, республіка, незалежність, суверенітет, просвітництво, віра в людину та її високий дух. Перші кроки до відображення козацьких традицій в Україні вже зроблено в Дні козацької слави на Запорожжі й Дніпропетровщині (1990 р.), Київщині, Тернопільщині й Ровенщині (1991 р.). Цей рух поширюється в усій Україні і скрізь, де живуть українці й дбають про увічнення пам'яті про славне минуле, козацькі традиції. Всенародне свято — проголошення 24 серпня 1991 р. державної незалежності України — стало символом людського руху до свободи, відродження духовності й державності. Не померкне у віках слава козацької, суверенної і незалежної України.

¹ Максимович М. А. Исторические письма о козаках Приднепровских. — Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 310—311; Антонович В. Б. История малороссийского казачества: Лекции. — К., 1882. — 168 с.; Грушевський М. Історія України-Руси// Козацькі часи до р. 1625. — Київ-Львів, 1909. — Т. VII. — С. 81—87; Яворницький Д. І. Історія українських козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 6—26; Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 42—72.

² Максимович М. А. Исторические письма о козаках Приднепровских. Собрание сочинений. — К., 1876. — Т. 1. — С. 310—311.

³ Vieleski M. Kronika. — Sanok, 1856. — Т. 2. — С. 882.

⁴ Сборник РИО, т. 41. — Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и Турциею. — СПб., 1884. — Т. 1. — С. 194—196.

⁵ Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1913. — Т. 6. — С. 11.

⁶ Голубуцкий В. А. Запорожское казачество. — С. 42. (Примітка). На ці факти звертав увагу В. Б. Антонович у праці «История малороссийского казачества// Лекции». — К.,

- 1882.— 168 с. і сучасний дослідник В. В. Грабовецький у монографії «Селянське повстання на Прикарпатті під проводом Мухи 1490—1492 років». — К., 1979. — С. 77—78.
- ⁷ Цит. за кн.: Грушевський М. Історія України-Руси// Козацькі часи — до р. 1625. — Київ-Львів, 1909. — Т. VII. — С. 82—83.
- ⁸ Сборник РИО, т. 41. — Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и Турциею. — Т. 1. — С. 194—196.
- * Осміник — чиновник, призначений київським воєводою для збирання мита з товарів, що привозилися до Києва.
- ⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1846. — Т. 1 (1340—1506). — № 170. — С. 194.
- ¹⁰ Сборник РИО, т. 41. — Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Ногайскою ордами и Турциею. — Т. 1. — С. 305, 476.
- ¹¹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 84.
- ¹² Bielski M. Kronika. — Т. 2. — С. 1043.
- ¹³ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 86.
- ¹⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — К., 1990. — Т. 2. — С. 9.
- ¹⁵ Bielski M. Kronika. — Т. 2. — С. 963, 991.
- ¹⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VII. — С. 87.
- ¹⁷ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 9—10.
- ¹⁸ Там же. — С. 10.
- ¹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1848. — Т. 2 (1506—1544). — № 195.
- ²⁰ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 10; Bielski M. Kronika. — Т. 2. — С. 1055, 1059.
- ²¹ Яковлев А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 г. — К., 1907. — С. 6—8.
- ²² Архив Юго-Западной России. — К., 1890. — Ч. 7. — Т. II. — № 17. — С. 366—370.
- ²³ Описание украинских замков// Киев. старина. — 1884. — № 8. — С. 588—589.
- ** Ліва притока Дніпра.
- ²⁴ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1863. — Т. 1. — С. 109.
- ²⁵ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 11.
- ²⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. — СПб., 1848. — Т. 3 (1544—1587). — С. 3—4.
- ²⁷ Воейков Н. Н. Историческое описание земли Войска Донского. — Новочеркасск, 1889. — С. 4.
- ²⁸ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — С. 11—12.
- *** Давня назва річки Дніпра.
- ²⁹ Извлечение из сочинения Михайла Литвина (1550 г.)// Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. — К., 1890. — Вып. 1. — С. 53.
- **** Польською мовою «na koszeniu».
- ³⁰ Bielski M. Kronika. — Т. 3. — С. 1358, 1359.
- ***** Лье (миля) — міра довжини у Франції, давнє лье — 4 км 444 м.
- ³¹ Боплан Гійом Левассер де. Опис України. — К., 1990. — С. 43.
- ³² Яворницький Д. І. Вольности запорожских козаков// Историко-топографический очерк. — СПб., 1898. — С. 98—104.
- ***** Дніпро.
- ³³ Боплан Гійом Левассер де. — Опис України. — С. 31.
- ³⁴ Маркс К. Хронологические выписки. — Архив Маркса и Энгельса. — Т. 8. — С. 154.
- ³⁵ Під час відзначення 500-річчя українського козацтва Запорозька Січ в публікаціях називалася «Християнська козацька республіка».

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Сьюзен Стюарт (США, Бостон)

Деякі питання національних відносин в Україні

У жовтні минулого року фонд Сороса фінансував мою поїздку до України з метою вивчення питань національних відносин. Ще перед поїздкою до Києва ми з колегами задавали собі питання: «Чому на Україні до сих пір не виникало тих відкритих, навіть кривавих міжнаціональних конфліктів, які мають місце в інших республіках колишнього СРСР?»

Одноставної думки з приводу цього у нас не було, і я приїхала сюди з різними гіпотезами і припущеннями.

Тут, у Києві, мені часто говорили, що українці досить терплячий народ і саме завдяки цим його якостям тут все благополучно у сфері національних відносин.

Я не прихильник таких узагальнень щодо національного характеру, оскільки вважаю, що вони здебільшого не обґрунтовані і до того ж, якщо зробити таке узагальнення не на користь, а на шкоду народові, то воно може привести до небезпечних наслідків. Через те я вирішила не вдаватись до узагальнень, а зайнятися конкретними питаннями, тому оприділення Українського характеру відійшло на задній план.

Спочатку я працювала над Законом про громадянство України. Мене дуже обнадіює те, що Україна не пішла шляхом Прибалтики, де в Латвії, наприклад, щоб стати її громадянином, кожна особа повинна доказати, що чи то вона, чи її предки були громадянами Латвії до 1940 року. Якщо у неї немає таких доказів, то вона мусить пройти процес натуралізації, який включає в себе шістнадцятилітній ценз осілості і знання латиської мови. Український варіант свідчить про більш толерантне відношення до громадян інших національностей, які, можливо, недавно переселилися на Україну або не знають української мови. У Законі про громадянство привертає увагу ще один цікавий момент. Проект закону, який розроблений Комісією з прав людини, передбачає єдине громадянство. Проте під час дискусії в Парламенті України вирішили ввести фразу, яка допускає подвійне громадянство за двосторонніми договорами. Такий компроміс суперечить світовому досвіду, де країни намагаються уникати подвійного громадянства, але багато депутатів вважало, що виходячи із нинішньої ситуації в Україні, враховуючи дестабілізацію, яка викликана розпадом Радянського Союзу, не варто лякати представників інших національностей на Україні, у яких існують тісні багатосторонні зв'язки з багатьма колишніми республіками, а навпаки, заспокоїти цих людей дозволом на подвійне громадянство. Прагнення депутатів показати, що Україна не збирається ізолюватися — дуже правильне і необхідне в такий час, коли розпадаються багаточисленні зв'язки і на їх місці поки ще нічого не створено. Проте із розмов з членами Комісії з прав людини видно, що Україна не буде шукати можливостей для заключення двостороннього договору про громадянство і оскільки ініціатива навряд чи

появиться із боку інших країн, цей компроміс реальної ролі не зіграє. Це не страшно, тому що новонароджена співдружність Білорусі, Росії і України знімає страх перед самоізоляцією України у всіх відношеннях.

Мене зацікавив механізм реалізації Закону про мову у вищих навчальних закладах. Як відомо, у ньому вказуються строки, протягом яких повинен відбутися перехід на українську мову. Головне питання полягає в тому, наскільки ці терміни реальні. Враховуючи досвід викладачів різних вузів, з якими я розмовляла, можна сказати, що перший рік пішов тільки на зменшення психологічного бар'єру, який стояв на заваді проведення цього закону. Той факт, що цей бар'єр в значній мірі зник, свідчить про те, що прихильники закону підходять до його проведення обережно і тактовно, бо якби вони намагалися проводити його грубо і насильно, то відштовхнули б тих, хто боїться можливої насильної українізації.

Протягом другого року проведення закону відбулися деякі зміни у вузах, і головне завдання зараз полягає не в переборенні психологічного бар'єру, а у вирішенні технічних проблем, таких, як відсутність підручників українською мовою. Зараз ця проблема поступово вирішується, хоч тут, звичайно, розвал економіки і невияснені політичні відносини між колишніми республіками відіграють свою роль, ускладнюючи, наприклад, виробництво і поставку паперу. Навіть якщо ці проблеми і вирішаться, існує інша небезпека: якщо публікації українською мовою будуть мати пріоритет над російськомовними, то їх якість від цього може постраждати. Не можна хороших спеціалістів, що пишуть російською мовою, позбавити можливості друкуватися — від цього наука на Україні втратить більше, ніж вона отримує у мовному відношенні.

Повертаючись до вказаних в законі строків, можна сказати, що вони здаються досить реальними, особливо, якщо врахувати, що в Комісії з питань народної освіти і науки при Верховній Раді України мова йшла про те, що було б не страшно, якби повний перехід на українську мову здійснився протягом 15-ти років. Крім того самі викладачі висловлюються за те, щоб перехід відбувався добровільно і природно. Запитується, для чого потрібний в такому разі закон? Дійсно, за даним контекстом подібний закон абсолютно не зрозумілий. Проте на Україні, де рідна мова довгий час підлягала різноманітним обмеженням і утискам, ясно, що перехід на нову державну мову повинен якимсь чином регулюватися. Інша справа, що можна було б оголосити на перехідний період дві державні мови, українську і російську, щоб полегшити процес переходу і анулювати можливість докорів відносно його насильницького характеру, але, як видно, русифікація в минулому і психологія людей зробили такий варіант неможливим.

Однак і Закон про громадянство, і Закон про мови носять терплячий характер. Звичайно, над цим законом працювали не лише люди української національності, та й, виходячи із двох законів, не можна остаточно робити висновки про національний характер, але можна сказати, що орієнтація законів підтверджує гіпотезу про толерантність, яка властива українцям. Нульовий варіант у Законі про громадянство — найкращий і найрозумніший підхід в даній ситуації, що склалася в Україні. Відносно Закону про мови — то мені хотілося б тільки зауважити, що в даний час цей закон проводиться в основному неофіційно, оскільки відсутнє поки що рішення про міри покарання стосовно цього закону.

З одного боку добре, що у вузах багато людей проявляють активний інтерес до переходу на українську мову, так що закон виконується сам по собі, а з другого боку, таке неформальне проведення, якому сприяють «гро-

мадські контролери», що добровільно перевіряють різні аспекти цього переходу, може викликати ситуацію, в якій дуже багато залежатиме від суб'єктивної інтерпретації закону і від характеру однієї чи декількох осіб. І все ж таки цей закон діє зараз досить успішно, і трудно уявити, яких заходів можна вжити для покарання людини, що пише або розмовляє «неправильною мовою». Можливо, саме через ці труднощі Верховна Рада до сих пір не прийняла належного рішення з цього приводу.

Мені здається, що у сфері національних відносин Україна іде вірним шляхом, якщо вона і далі буде діяти за тими принципами, що мотивували форму і зміст законів про громадянство і мови, то є всі підстави твердити, що Україна зможе уникнути тих національних конфліктів, що ведуть до особистих страждань багатьох людей і стоять на заваді створення нових політичних і економічних структур у інших республіках колишнього Радянського Союзу.

Роман Сольчаник (Німеччина, Мюнхен)

Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання*

Дисидентство

Дисидентство було більш-менш постійною рисою політичного життя в Україні з кінця 1950-х років. Опозиційний рух, якому було завдано страшного удару під час так званого «великого погрому» 1972—1973 рр., не був, однак, повністю придушений. Окремі особи та підпільні групи продовжували свою діяльність, зокрема, над підготовкою і розповсюдженням «самвидаву». Так, уже навесні 1974 р. побачив світ № 7—8 нелегального журналу «Український вісник». Він був підготовлений новим редакторським колективом і відрізнявся від перших шести номерів, опублікованих протягом 1970—1972 р., більш радикальною тональністю, що з'явилася під впливом «великого погрому». Втім, переважну більшість «самвидаву» в Україні на той час становили написані у таборах праці українських політв'язнів — В'ячеслава Чорновола, Валентина Мороза, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Івана Світличного, Данила Шумука та багатьох інших. 1970-ті роки були позначені великим напливом українців до ГУЛАГу. Наприкінці того десятиріччя відомий російський правозахисник Юрій Орлов заявив, що 30—40 % політв'язнів у мордовських та уральських таборах становлять українці.

Ситуація, яка склалася в Україні після серії арештів, судових процесів і чисток початку 1970-х років, відтворена у блискучому есе Юрія Бадзьо, написаному в формі відкритого листа радянському керівництву незадовго до арешту цього автора у квітні 1979 р. Його аналіз наслідків радянської національної політики в Україні стоїть в одному ряду з есе Дзюби, являючи собою одне з найвизначніших явищ української нелегальної літератури. Однак, на відміну від Дзюби, Бадзьо не обтяжений марксистсько-ленінським підходом до національної політики. Його концепція базується на переконанні, що історичне буття націй має три аспекти — минуле, сього-

дення і майбутнє. В комплексі ці три параметри становлять єдину психологічну спільність. Бадзьо доводить, що радянська національна політика, ворожа щодо мови й культури, а також пам'яті про історичне минуле України, спрямована на припинення у майбутньому існування української нації, яка нині перебуває у «стані облоги»¹. Його песимізм повністю виправдався. У 1979 р. українські правозахисники опинилися в центрі організованої КДБ нової репресивної кампанії, спрямованої, головню, проти членів Української Гельсінкської групи та тих, хто їм співчував.

Групу створили у листопаді 1976 р. дев'ять осіб на чолі з письменником Миколою Руденком. Їх представником у Москві був генерал Петро Григоренко. Це — друга в СРСР після Московської Хельсінкської групи організація, що ставила своєю метою здійснення контролю за виконанням хельсінкських угод 1975 р. Більшість її членів були колишніми політв'язнями. В організацію входили представники різних поколінь, люди з неоднаковим життєвим досвідом — від ветеранів правозахисного руху до зелених новачків. Утворення Української Гельсінкської групи стало етапним моментом у розвитку українського дисидентства: із спонтанного руху на захист культурної й національної самобутності воно перетворилося на зріле політичне явище². Влада зреагувала не це дуже швидко. В лютому 1977 р. Микола Руденко та Олекса Тихий були заарештовані і згодом опинилися у таборах. Ще двох засновників групи заарештували в квітні і, нарешті, п'ятого — у грудні того ж року. Всіх було засуджено. Тим часом група поповнювалася новими членами. Певний час її керівником замість Руденка був відомий письменник Олесь Бердник — також один з фундаторів організації. Однак у 1979 р. його теж заарештували й заслали. На середину 1980-х років внаслідок арештів, переслідувань і заслань Українська Гельсінкська група була фактично знищена. З 37 її членів 27 перебували під арештом, 7 — емігрували і тільки троє залишалися на волі. Однак на відміну від аналогічної московської організації Українська Гельсінкська група не заявила про свій розпуск і продовжувала існувати в таборах. Видавці відновленого «Українського вісника», перший номер якого з'явився у серпні 1987 р., оголосили, що вони також приєднуються до групи, а їхній журнал є офіційним її органом.

Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х років репресій зазнали не тільки поборники виконання хельсінкських угод, а й усі ті, хто, на думку властей, займався так званою «антирадянською діяльністю». Наприклад, письменник Гелій Снегірьов був виключений із Спілки письменників і згодом заарештований за те, що працював над документальним дослідженням про сталінські репресії проти української інтелігенції, які мали місце наприкінці 1920-х та в 1930-х роках. У грудні 1978 р. він, перебуваючи в ув'язненні, помер у лікарні. У травні 1979 р. популярного молодого композитора й поета Володимира Івасюка знайшли поблизу Львова повішеним на дереві; на його тілі були численні рани. Як повідомила з цього приводу московська «Хроника текущих событий», він конфліктував з властями і мав виклики до КДБ. Відзначалося також, що похорон Івасюка, в якому взяло участь близько 10 тис. чол., перетворився на демонстрацію національної солідарності. Того ж року в Західній Україні властями було викрито підпільну організацію «Український національний фронт», яка налічувала близько 40 членів. Вона випустила в світ два номери журналу, що також мав назву «Український вісник», і два номери альманаху «Прозріння». Інша нелегальна група — «Український патріотичний рух» — заявила про себе в січні 1980 р., а наступного року в Києві було заарештовано п'ять молодих

інтелектуалів, які розповсюджували листівки з нагоди річниці масових арештів 1972 р.³

Жахливі умови, в яких опинилися кинуті до таборів українські політв'язні, призвели в 1984—1985 рр. до смерті кількох з них, зокрема, Валерія Марченка (якому на той час було 38 років), Василя Стуса (47 років) та Олексі Тихого (57 років). Деяких дисидентів власті вислали за кордон або ж змусили їх емігрувати. Серед них — Леонід Плющ (1976 р.), Надія Світлична (1978 р.), Валентин Мороз (1979 р.), Святослав Караванський (1979 р.) та його дружина Ніна Строката (1979 р.), Данило Шумук (1987 р.), Микола Руденко та його дружина Раїса (1987 р.), Петро Рубан (1988 р.) і Василь Романюк (1988 р.).

На початку 1980-х років українські власті зіткнулися з такою новою для себе проблемою, як організований рух за легалізацію Української католицької (уніатської) церкви, котра в 1946 р. була змушена «возз'єднатися» з Російською православною церквою. Українські католики зосереджені головним чином у західних районах республіки, де «катакомбна церква» нелегально функціонувала протягом багатьох років. Поштовхом до активізації боротьби за її легалізацію стало утворення у вересні 1982 р. Йосипом Терелею ініціативної групи на захист прав віруючих і церкви. Терелю незабаром заарештували, однак після його визволення наприкінці 1983 р. група почала поширювати «Хроніку католицької церкви в Україні». Безперечно, українські католики користувалися постійною підтримкою з боку папи Іоанна-Павла II — слов'янина за походженням. У червні 1987 р. Ватикан видав документ за підписом Терелі та двадцяти інших осіб, адресований Горбачову. У ньому висловлювалася надія на те, що взаємини між Москвою та українськими католиками можуть бути поліпшені. Це пов'язувалося з новим політичним курсом радянського уряду. А незабаром у західній пресі з'явилася заява, яка адресувалася Ватиканові і була підписана двома українськими єпископами-нелегалами, групою духовенства та 174 мирянами. Вони повідомляли в ній про свій вихід з підпілля. У вересні 1987 р. радянські власті дозволили Терелі виїхати на Захід, очевидно сподіваючись, що це ослабить його ініціативну групу. Однак місце Терелі зайняв Іван Гель — колишній політв'язень, який незабаром звернувся до Верховної Ради СРСР з петицією про необхідність змінити становище Української католицької церкви. Розгорнута українськими католиками кампанія за відновлення й легалізацію їхньої церкви здобула підтримку з боку деяких представників Російської православної церкви, а влітку 1988 р. — й Андрія Сахарова. Вважають, що папа Іоанн-Павло II знову порушив це питання у своєму листі до Горбачова, з яким прибув до Москви на святкування тисячоліття християнства на Русі у червні 1988 р. кардинал Казаролі. Водночас представники Ватикану, включаючи кардиналів Казаролі та Віллебрандса, мали безпрецедентну зустріч з двома єпископами і трьома священниками «катакомбної церкви» у московському готелі. Однак, незважаючи на поліпшення відносин між Ватиканом та Москвою і лібералізацію релігійного життя в СРСР, радянський уряд і московський патріархат до самого останнього часу рішуче утримувалися від будь-яких поступок у питанні про надання українським католикам легального статусу⁴. Тільки наприкінці 1989 р. — після численних і багатолюдних демонстрацій, відвертої відмови окремих священників і цілих парафій визнавати зверхність Російської православної церкви, а також після зустрічі Михайла Горбачова з папою Іоанном-Павлом II у Ватикані 1-го грудня 1989 р. — стали можливими певні зрушення у напрямку легалізації уніатської церкви.

Порівняно незначні масштаби дисидентського руху і бідність «самвидаву» в Білорусії у поєднанні з інтенсивною мовною русифікацією місцевого населення створювали враження, що національна самосвідомість білорусів як така відсутня. Принаймні так вважала більшість іноземних спостерігачів. Однак дальші події в цій республіці переконливо спростували таке уявлення. Втім, хоч у минулому дисидентська діяльність у Білорусі мала тільки спорадичний характер, вона ніколи повністю не зникала з її політичного життя. Протягом 1960—1970-х років до Заходу доходила інформація про існування тут конспіративних студентських груп. У 1972 р. стало відомо, що в Білорусі почав виходити періодичний самвидавівський «Листок», який, шоправда, не перетворився на регулярне видання. «Хроніка текущих событий» також публікувала матеріали про арешти й демонстрації в республіці⁵. У неповному переліку білоруських політв'язнів, представленому в 1977 р. на слухання Конгресу з питань виконання хельсінкських угод, було названо 58 осіб. Найбільш відомий серед них Михайло Кукобака — робітник, уперше заарештований 1970 р. Він виступав на захист прав робітників, не обходячи стороною й національного питання. Кукобака відомий як автор кількох самвидавівських праць, одна з яких називалася «Вкрадена батьківщина»⁶. Анонімне есе «Лист до російського друга», присвячене питанням мови, було завершено на початку 1977 р. і згодом опубліковане на Заході. Ці ж питання порушувалися в праці Бембеля «Рідна мова і морально-естетичний прогрес», написаній у 1979—1981 рр. і надрукованій на Заході в 1985 р. Останніми зразками білоруського «самвидаву» були два листи до Горбачова, де йшлося про мовні й культурні проблеми.

В умовах «гласності» у дисидентів виникла нова можливість для поширення своїх поглядів — так звані «неформальні групи», більшість з яких перебували у хиткому становищі між легальністю й нелегальністю. Кілька таких груп, чия увага зосереджувалася головним чином у сфері національного питання, виникло в Україні, Білорусі та Молдові. У Києві в серпні 1987 р. почав діяти Український культурологічний клуб, який незабаром було піддано нищівній критиці в пресі. Члени клубу, керованого Сергієм Набокою — відомим своєю дисидентською діяльністю у другій половині 1970-х років, проводили дискусії та семінари з питань, що продовжували залишатися за межами «гласності». Ядро Українського культурологічного клубу становили відомі дисиденти, колишні політв'язні. Це, враховуючи до того ж незалежний і радикальний підхід членів клубу до сучасних національних проблем, не могло не викликати невдоволення властей. Інші групи (наприклад, «Зелений світ», що займався питаннями екології, і львівське «Товариство Лева», зосереджене на збереженні історичних та культурних пам'яток) були тісно зв'язані з офіційними організаціями і тому певною мірою користувалися підтримкою партії. Серед організаторів згадуваних вище масових демонстрацій у Києві були клуб «Спадщина» і група студентів Київського університету «Громада».

Найдраматичніші зіткнення між прихильниками реформ і властями відбулися у Львові, який із середини червня 1988 р. перетворився на арену масових публічних мітингів. Відомі дисиденти і колишні політв'язні В'ячеслав Чорновіл, брати Михайло та Богдан Горині, Ірина Калинець разом з представниками нової генерації, такими, як Іван Макар і Ярослав Путько, обілізували громадськість на захист національних прав українства. Перший з цих мітингів, що відбувся 13 червня, збігся з виборами делегатів і XIX партконференцію у Москві. Ця подія, головню, й розколола гро-

мадськість та місцеві власті. Значно масштабніший мітинг відбувся 7 липня. Партійні власті відповіли міліцейськими кордонами і переслідуванням його організаторів. У липні проти Чорновола та братів Горинів було порушено судові справи. 4 серпня міліція і спецчастини брутально розігнали жителів Львова, які знову зібралися послухати промовців біля пам'ятника Івану Франкові. Ще раніше, але того ж самого дня, власті заарештували Макара, котрий відіграв значну роль в організації мітингів у Львові. Це в свою чергу викликало нову хвилю протесту, і на початку листопада 1988 р. Макар був звільнений⁷.

Львів став також організаційним центром новоствореної Української Гельсінкської спілки — конфедерації правозахисних організацій, що виникла на основі Української Гельсінкської групи влітку 1988 р. Її очолив політв'язень з великим «стажем» Левко Лук'яненко, який повернувся із заслання у грудні 1988 р. Українські активісти правозахисного руху сприяли також координації національно-демократичних рухів у союзних республіках. 11—12 червня 1988 р. Міжнародний комітет на захист політв'язнів провів у Львові конференцію за участю представників Естонії, Латвії, Литви, Грузії та України; друга така конференція відбулася в Ризі 24—25 вересня того ж року.

В авангарді патріотичних сил Білорусі йшли історико-культурна асоціація «Толока» та спілка молодих письменників «Тутейшія». У листопаді 1987 р. ці дві групи організували в Мінську мітинг, після якого «Советская Белоруссия» виступила із застереженнями проти небезпеки «націоналізму» в республіці. У Кишиневі в серпні 1988 р. місцева преса ополчилася проти Літературно-музичного клубу та Демократичного руху на підтримку перебудови, звинувачуючи їх керівників у розпалюванні антиросійських настроїв. Білоруські й молдавські неформальні групи концентрували свою увагу на питаннях мови й культури, а згодом очолили антисталінську кампанію в своїх республіках⁸.

Однак найвизначнішими громадськими об'єднаннями, що з'явилися на політичній арені в усіх трьох республіках, були народні фронти. Вони сформувалися в 1989 р., а їх установчі з'їзди відбулися влітку і на початку осені того ж року. Власті у Києві, Мінську та Кишиневі поставилися до них вороже і підозріло, вбачаючи в цих об'єднаннях суперників у боротьбі за владу. Народний фронт Білорусі через опір партійного керівництва навіть змушений був провести свій установчий з'їзд у Вільнюсі. Однак, з'явившись на політичному горизонті, народні фронти змусили рахуватися із собою республіканські власті⁹.

Підсумки

У травні 1972 р. керівник компартії України Петро Шелест був зміщений через нездатність чи небажання проводити політику Москви. У нових умовах гласності й перебудови така ж перспектива і через ті ж обставини відкривалася, як здавалося, й перед Щербицьким. Хоч, безперечно, ситуація стала іншою. Раніше йшлося про необхідність знищення руху знизу, спрямованого на викриття наслідків руйнівної національної політики верхів. У другій половині 1980-х років колишній перший секретар ЦК КПУ зіткнувся з рухом, який розпочали верхи і з ентузіазмом підтримали низи. Та, хоч декорації й були іншими, сутність проблеми залишилася незмінною: мова, культура, історія і, врешті-решт, доля етносу.

Тож немає нічого дивного в тому, що в роки «перебудови», як і колись, інтелігенцію — від відомих письменників до переслідуваних неформалів — насамперед і понад усе хвилювало національне питання. В часи «застою» культурній еліті досить уміло закривали рот, хоча численні її представники продовжували працювати і в складних умовах, нав'язаних режимом. Дисиденти протягом усього періоду своєї діяльності досадили режимові різного роду вимогами, заявами й відозвами. У 1973 р. Чорновіл збирав і редагував матеріали для «Українського вісника»; цим самим він зайнявся й після виходу на волю. Колись це була суто нелегальна справа; наприкінці ж 80-х років «Український вісник» був визнаний партійними властями, а його видавці відкрито брали на себе відповідальність за його зміст. Фактично «нове мислення» висунуло на передній план старі проблеми. Це ж повною мірою стосувалося й Білорусі та Молдови, де раніше вважалося, що проблеми, непомітні на перший погляд, взагалі не існують.

Однак спадковим було не тільки це. На час написання даної статті розв'язання національного питання у колишньому Радянському Союзі здавалося таким же примарним, як і десять чи двадцять років тому. Щоправда, майже зникли згадки про міфічний «радянський народ». Було зроблено перші кроки у напрямку припинення мовної русифікації та здійснення реальної двомовності. І, нарешті, Горбачов та іже з ним по суті визнали хибність теоретичних підвалин радянської національної політики. Проте партія виявилася нездатною дати відповідь на питання, що поступово ставало головним для країни.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 7—8, 9.

¹ Б а д з ь о Ю. Відкритий лист до Президії Верховної Ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС.— Нью-Йорк, 1980.

² Див.: В і л і н с ь к и Y a., P a r m i n g T. Helsinki Watch Committees in the Soviet Republics: Implications for Soviet Nationality Policy // Nationalities Papers.— 1981.— Vol. 9.— N 1.— P. 1—25; N a h a y l o B. Dissent and Opposition after Shelest // Ukraine after Shelest.— P. 30—54. Документи, що стосуються діяльності Української Гельсінкської групи, зібрані Осипом Зінкевичем у праці: Українська Гельсінкська група. 1978—1982: Документи і матеріали.— Торонто; Балтімор, 1983.

³ А л е х е у е в а L. Soviet Dissent: Contemporary Movements for National, Religious and Human Rights.— Middletown, 1985.— P. 56—58.

⁴ Див.: S o l c h a n y k R., H v a t I. The Catholic Church in the Soviet Union // Christianity under Stress / Ed. by P. Ramet.— Durham, 1990.— Vol. 2.

⁵ З а п р у д н и к Я. Інакодумство в Білорусі // Сучасність.— 1979.— № 7—8.— С. 158—169.

⁶ Див.: S w o b o d a V. Prospects for Soviet Slavs in Conditions Favourable to the Establishment of National Freedom // Paper presented at the Second International Congress of Professors World Peace Academy.— Geneva, 1985.— P. 31—32.

⁷ Про демонстрації у Львові та їх наслідки див. серію репортажів у «Ukrainian Weekly», починаючи від 3 липня 1988 р., та огляд подій в Radio Liberty Research Bulletins.

⁸ Діяльність білоруських груп описана в Radio Liberty Research Bulletins. Щодо молдавських груп див.: Сов. Молдавия.— 1988.— 27, 29 июля.

⁹ Про Народний фронт Молдови див.: S o s o r V. Popular Front Founded in Moldavia // Radio Liberty's Report on the USSR.— Vol. 1.— N 23 (9 June 1989)— P. 23—26. Про білоруський фронт див.: M i h a l i s k o K. Belorussian Popular Front Holds Founding Congress in Vilnius // Radio Liberty's Report on the USSR.— Vol. 1.— N 28 (14 July 1989). Докладний матеріал про український «Рух» див.: Ukrainian Weekly.— 1989.— 17, 24 September; 8, 22 October.

І. К. Свєшников (Львів)

Розкопки місця Берестецької битви 1651 р.

У червні — липні 1991 р. минуло 340 років з часу Берестецької битви, однієї з найбільших у період Визвольної війни українського народу проти шляхетського гніту. Як відомо, її перший період завершився підписанням Зборівського миру 1649 р., за яким передбачалося збільшення козацького реєстру до 40 тис. чол., надання повної амністії шляхті «грецького» і «латинського» віросповідання, що перебувала в козацькому війську. Однак водночас польським панам дозволялося повертатись у свої маєтки на Україні і вимагати від селян виконання всіх повинностей. Обіцяна ж королю на вимогу Б. Хмельницького ліквідація церковної унії всіляко гальмувалася королівським урядом і католицькими ксьондзами. Повернення на Україну польських панів означало для більшості неохоплених реєстром козаків відновлення їх кріпосного стану.

Таким чином, укладення Зборівської угоди не привело до ліквідації основних суспільних протиріч: шляхта намагалася відновити свої давні права, український народ прагнув повністю позбавитися шляхетського ярма. Анонімний автор «Спогадів про козацькі війни за Хмельницького» писав, що шляхта, повертаючись на Україну після підписання Зборівського договору, «заставала своїх підданих збунтованими. Вони панщину відробляти не хотіли, самі собі старостів-русинів вибирали, а якщо хтось із шляхтичів до них гостро ставився, бунт піднімали. Шляхтич нічого не міг наказати, хіба щось випросив»¹.

У грудні 1650 — січні 1651 рр. сейм, що відбувся у Варшаві, прийняв рішення про відновлення воєнних дій проти козаків. У лютому 1651 р. на Поділлі вирушило 12-тисячне військо під команду польного гетьмана М. Калиновського. Воно дійшло до містечка Красне поблизу Кам'янця-Подільського, де напало на полк козацького полковника Д. Нечая, який загинув у цій сутичці. Калиновський з боями дійшов до Вінниці, де йому дорогу заступив кальницький (вінницький) полковник І. Богун. Калиновському не вдалося подолати опір загонів Богуна і після одержання звістки про наближення козацьких військ під проводом Б. Хмельницького він відступив до Кам'янця-Подільського, а потім далі на захід. У травні 1651 р., втративши близько 5 тис. чол., артилерію і обоз, Калиновський прибув до королівського табору. Цей похід розпочав другий період Визвольної війни.

Дізнавшись про поразку Калиновського, король Ян Казимир розіслав наказ про скликання посполитого рушення (загального ополчення шляхти) і 16 травня 1651 р. прибув у Сокаль на Львівщині, де концентрував свої війська. У сокальському таборі він двічі (27 травня і 3 червня) робив огляд війська, поділивши його на 10 полків (по 2—4 тис. чол. у кожному) і очолив перший полк загальною кількістю близько 13 тис. чол. Іншими полками командували гетьман М. Потоцький, брацлавський воєвода С. Лянцкоронський, коронний хорунжий О. Конєцпольський, вітебський воєвода

І. Сапега і великий коронний маршалок Є. Любомирський². Чималу частину війська складала полки магнатів.

Загальну кількість королівських військ визначити неможливо, бо в одних джерелах вказується лише кількість кінноти, у других — німецьких найманців, у третіх — піхоти. Зокрема, в одному з листів, надісланих з-під Сокаля, зазначалося, що половина війська становить 120 тис. озброєної челяді, тобто загальна чисельність армії досягала 240 тис.³ Ксьондз Тжебіцький писав гнезненському архієпископу, що у таборі зібралося «два рази по сто тисяч війська»⁴.

У Сокальському таборі не вистачало продовольства для такої кількості військ. Становище ускладнювалося й через величезну кількість возів, яких, а підрахунками шляхтича Бжостовського, налічувалося близько півмільйона⁵. Л. Кубаля твердить, що у Сокальському таборі було не менше як півтора мільйона коней⁶.

У королівській армії зібралися люди, різні за походженням, мовою і віросповіданням. Тут були польські регулярні полки, шляхтичі з різних районів Польщі й Литви, німецька наймана піхота, німецькі, французькі, енеціанські офіцери, українські пани — Адам Кисіль, князь Самуїл Конецький, волинський підстолий князь Тадей Козіка, київський каштелян Бжостовський, ротмістр Балабан, представники полонізованої родини Вишневецьких і багато інших. Спільність інтересів привела сюди й окремих представників верхівки реєстрового козацтва — Середу, Забуцького, І. Яснобродського, Янсуля, Ганжу, а згодом й чигиринського полковника І. Крису. Усі вони вірно служили королеві й магнатам, були надійними озвідниками, приводили у табір захоплених у полон козаків для допитів, ортур і страти. Один з шляхтичів писав з-під Сокаля: «Запорізький козак Інсуль, а тепер ротмістр пана воєводи брацлавського здобув язика. Наші як ідуть, то нічого ніколи не дістануть, а коли Забуцький, Ясько, Янсуль, Ганжа підуть, то ніколи даремно не повернуться, і король щоразу дає їм за кожного полоненого по кількадесять талерів, одяг, коней»⁷. Київський каштелян Бжостоцький розповідав: «Щодня рубають голови 10—20 козакам. они самі собі ями копають, кат кидає стятого в яму, а наступний виречений козак його закопує. Останнього закопує кат»⁸. У Сокальський збір прибули також представники уніатського духовництва на чолі з уменом василіянського монастиря у Холмі Яковом Сушею, які щодня їздять доправляти молебни за перемогу над «свавільною Україною». За ці заслуги король призначив Сушу після Берестецької битви холмським уніатським єпископом.

Богдан Хмельницький обрав місцем постою своєї армії с. Колодне на ременеччині і чекав там прибуття кримського хана Іслам-Гірея III, без чого зобов'язався не розпочинати воєнних дій. Королівський секретар ечинський повідомляв про скликання Хмельницьким ради плебсу для обговорення питання про війну з королем. Її учасники схвалили дії гетьмана, після чого останній поділив повстанців на 12 полків нібито по 12 тис. чол. у кожному⁹. Отже, армія Хмельницького могла налічувати близько 140 тис. повстанців та не менше як 40 тис. вписаних до реєстру козаків. Щоправда, частину козацьких полків Хмельницький залишив для оборони Київського євродства і литовських кордонів. Крім вирішення організаційних справ, Хмельницький використав перебування у Колодному для зміцнення зв'язків з Московською державою, Туреччиною і Трансильванією, а також для організації за допомогою своїх емісарів селянських повстань у Великопольщі і Малопольщі¹⁰.

Для дезорієнтування короля він поширював чутки про

свій намір відступити у східну частину України. З цією метою до короля прибули делегації вишнівецьких міщан і ченців Почаївського монастиря, які просили захистити їх у разі переслідування королівськими військами відступаючих козаків¹¹.

Незручне становище оточеного болотами й лісами Сокальського табору, його незадовільний санітарний стан і нестача фуражу для коней змусили Яна Казимира 16 червня 1651 р. перейти з військом під Берестечко, де на правому березі Стиру було побудовано укріплений табір. Кримський хан на чолі майже 28-тисячного загону татарської кінноти прибув під Вишнівець до Хмельницького і разом з козацьким військом рушив під Берестечко. 28 червня їх передові загони напали на польську челядь на пасовиську, але були відігнані кіннотою О. Конєцпольського та Я. Вишневецького. Вночі Б. Хмельницький перевіз через переправу в Козині свої війська і разом з татарами атакував королівську армію. Полк Лянцкоронського потрапив у потрійне оточення. На допомогу йому рушили полки Ст. і М. Потоцьких, Є. Любомирського і Л. Сапєги. «І так все змішалось,— писав галицький стольник В. М'яковський,— що не можна було відрізати поляка від татарина... Наші змушені були відійти до гармат, бо ніхто б живим не повернувся»¹². Деякі шляхетські полки були відрізані від своїх, а майбутній польський король Ян Собеський ледве не потрапив у полон. У цій сутичці загинув перекопський мурза Тугай-бей. Козаки захопили навіть прапор великого гетьмана коронного М. Потоцького. У донесенні до Гданська В. Краузе писав: «На полі битви залишились ніби катом розрубані тіла. Можна було побачити відрубані шиї, руки разом з плечами. Зокрема, один мав страшний вигляд: був розрубаний від обличчя до потилиці»¹³. Втрати королівських військ дього дня були значними. За неповними підрахунками, лише знатних шляхтичів загинуло 300, не рахуючи великої кількості рядових та челяді. Вранці 30 червня обидві сторони готувалися до вирішальної битви. Татари зайняли пагорб між селами Острів і Митниця, де поставили ханський намет і розташували півмісяцем кінноту. Хмельницький вистроїв свої війська напроти королівських на лівому березі р. Пляшівки — правій притоки Стиру. Частина козацьких військ розпочала наступ на ліве крило польсько-шляхетської армії, змушуючи його відступити до окопів, розташованих поблизу королівського табору.

Ян Казимир поділив своє військо на три частини. Його ліве крило під командуванням М. Калиновського і Я. Вишневецького зайняло правий берег Стиру поблизу с. Солонів. Тут розмістилася королівська і шляхетська кіннота з воеводами С. Потоцьким, Д. Заславським, М. Щавинським, А. Кисілем і калушським старостою Я. Замойським. Праве крило під командою С. Лянцкоронського стояло на правому березі Стиру між лісом і королівським табором. Центральною групою військ командував сам король, який зібрав усю німецьку піхоту, частину іноземної кінноти, королівський полк гусарів та артилерію на чолі з генералом З. Пжиємським. Лівую частиною іноземних військ командував великий литовський хорунжий Б. Радзивілл, правою — генерал К. Хубальт. Артилерію було поділено на три групи, спрямовані проти татар і козаків.

Битва розпочалася близько 4-ї години пополудні атакою Я. Вишневецького на чолі 22 полків кінноти. Йому вдалося розірвати лінію ще не поставлених у бойовий порядок возів. Однак козаки з допомогою татарського загону султана Нурадина відбили атаку Вишневецького і перейшли в контрнаступ, затриманий німецькою піхотою Хубальта. М'яковський писав: «Більш як півгодини нашого лівого крила не було видно у ворожому на-

товпі; було лише чути гук гармат і постріли ручної зброї. Ми вже думали, що ніхто звідти живим не повернеться. Козаки розпочали атаку і вже близько підійшли до наших військ, але були відбиті й загнані у табір, а татари відійшли на сусідню гору»¹⁴.

Після невдалої атаки Вишневецького король наказав центральній частині військ наступати на татар, а правому крилу — підтримати цей наступ. Проте Лянцкоронський не рушив з місця, посилаючись на можливість козацької засідки у сусідньому лісі. Татари двічі атакували королівські війська і обстрілювали їх з двох гарматок. Вогонь королівської артилерії було спрямовано на білий прапор хана. Після першого ж пострілу поблизу хана упав поранений його родич султан Амурат. Хан і за ним уся орда кинулися тікати до переправи в Козині. Тоді праве крило королівської армії розпочало погоню за татарами, які кидали зброю, одяг, вбитих і поранених. Хан залишив свій намет, прапор, особисті речі, бубон, яким мусульман скликали на молитву. Загнані за переправу татари цієї ночі містечко Козин спалили, а його жителів вирізали. Король повернув війська проти козаків, але ніч та темрява і дощ змусили припинити воєнні дії.

Після втечі хана Хмельницький з Виговським і чотирма козаками зробили спробу умовити його повернутись на місце битви. Однак хан затримав гетьмана як полоненого, а Виговському дав невеликий загін кінноти, який дійшов до р. Пляшівки і повернувся назад. Хан звільнив Хмельницького лише у другій половині липня. Цьому сприяв ряд обставин, зокрема заборона мусульманам з релігійних мотивів воювати під час свята Байраму, невміння татарського війська протистояти у відкритому полі добре навченій регулярній армії короля, боязнь, що козаки разом з королем вдають по татарах, незацікавленість в перемозі будь-якої сторони. Припущення деяких істориків, що хан був підкуплений королем, не має логічної підстави: в разі змови з Яном Казимиром він не посилав би Нурадина на допомогу козакам під час атаки на них Вишневецького, не наступав би двічі на королівські війська, не залишав би в паніці свій намет, прапор, особисті речі, релігійні атрибути мусульман.

Вночі козаки відступили до с. Острова і там швидко укріпили свій табір високим валом і широким ровом. Шляхтич Войша писав з-під Берестечка: «Табір цей зрадник добре умістив — як у вилах сидить. Спереду є трохи твердого ґрунту, з боків заходять болота... Можна його здобути лише голодом, окопавши з усіх боків»¹⁵. Наказним гетьманом було обрано кропив'янського полковника Ф. Джаджалія. Польсько-шляхетські війська оточили козацький табір з трьох боків, а з четвертого він межував із заболоченою заплавою річки Пляшівки.

Протягом десяти днів облоги козаки неодноразово атакували королівські війська, завдаючи їм чималих втрат, захоплювали полонених, коней та гармати. 6 липня козацька старшина вислала до короля делегацію в складі миргородського полковника М. Гладкого, чигиринського полковника М. Криси і військового писаря Переяславця (шляхтича з Мазовша Я. Петрашевського). Вони просили припинити воєнні дії і дотримуватися положень Зборівської угоди. Король обіцяв відповісти наступного дня і наказав залишити одного заложника. Ним став Криси, який заявив, що давно хотів перейти на бік короля, але його «чернь» пильнувала. Наступного дня Ян Казимир висунув перед козаками такі вимоги: «Видати Хмельницького, його сина Тимофія і Виговського, нашу шляхту, яка з ними бунтувалась, здати зброю, з ханом розірвати союз».

8 липня козаки «гордо відповіли», що зброї не здамо, бо без неї ми,

лицарські люди, обійтись не можемо. Шляхти видати не думають, бо це їм уже було даровано під Зборовом, від хана відмовляються, Хмельницького по цілому Криму шукати будуть, пактів Куруківських не приймають, просять залишитись на умовах пактів Зборовських"¹⁶.

У відповідь король наказав стріляти по козацькому табору з усіх гармат, а на правий берег Пляшівки у тили повстанської армії вислав Лянцкоронського з 2000 чол. Він провів ряд нарад, на яких обговорювалися шляхи ліквідації козацького табору. «Одні пани радили помиловати козаків і лише віддати під меч старшину і кого вдасться виявити з бунтарів; інші — дати козакам обіцянку, а потім відібрати у них зброю і гармати, розділити їх по полках і всіх до одного викосити, вживання зброї навіки заборонити, віру скасувати (тому Адам Кисіль від цієї наради був зручно усунутий), а ім'я козацьке вигубити. Однак до згоди не прийшли»,— писав у своїй хроніці С. Освенцім¹⁷.

9 липня козаки замість Джаджалія обрали наказним гетьманом Івана Богуна. Твердження деяких істориків про обрання після Джаджалія наказним гетьманом спочатку Гладкого, а потім зв'ягельського полковника Хмелецького і що Богунові нібито було доручено лише керівництво виведенням військ з табору¹⁸, не підтверджуються повідомленнями шляхтичів з-під Берестечка, зробленими на підставі зізнань полонених козаків, і суперечать свідченням літопису Г. Грабянки. Останній писав, що Богун скликав раду, на яку «черні не кликав, бо їй не довіряв і боявся, щоб вона для власного порятунку старшину не видала». «Ухвалили збудувати через Пляшівку міст, перевести через нього доволі війська, щоб відігнати Лянцкоронського і прокласти шлях для відходу всього війська. Вночі козаки побудували три мости з опанчів, возів, войлоків, наметів через Пляшівку і по тих мостах вранці почали переводити кінноту». «Чернь про цю раду нічого не знала, через що в таборі виникла паніка, усі почали бігти на мости»¹⁹.

Богун, очевидно, мав намір повернутися у табір і керувати регулярним відходом військ. Інакше він не залишив би в таборі прапори козацьких полків, печатку і скарб Війська Запорізького, свої і Хмельницького особисті речі. Але орієнтація Богуна лише на козаків і недовір'я до повстанців стали причиною берестецької трагедії. Помітивши, що частина козаків перейшла через переправу, повстанці вирішили, що козаки їх залишили напризволяще і кинулись до переправ, де багато людей загинули від шабель шляхти, яка, побачивши, що діється у козацькому таборі, захопила його без бою і почала переслідувати відступаючих.

Загін з 200 чи 300 козаків мужньо захищався на одному з островів, розташованих серед боліт. Вони відхилили пропозицію М. Потоцького здатись, а розбиті на частини відступали на болота, де всі загинули, але, за висловом історика І. Пасторія, залишилися непереможеними²⁰. Останній козак, знайшовши човен на болотистому озерці, оборонявся протягом трьох годин, будучи пораненим 14 кулями і оточеним з усіх боків шляхтою. На пропозицію короля дарувати йому життя за мужність він відповів відмовою. Тоді шляхтич з Мазовша, зайшовши по горло у воду, поранив його косою, а німецький найманець убив списом.

Свідок цих подій записав: «У козацькому таборі наші мало кого залишили живим, бо і жінок, і малих хлопців шаблями рубали». «Попів кільканадцять наші шаблями порубали»²¹. Вбито також ідейного помічника Б. Хмельницького — корінфського митрополита Йоасафа і його диякона грецького ченця Павла. Йоасафу відрубали голову, а всі його речі і ознаки сану віддали королеві²².

Шляхтичі захопили у козацькому таборі 18 великих гармат, 7 бочок пороху, багато коней, возів, рушниць, три дзвони, військові котли, в наметі Богуна — 15 прапорів, у наметі Хмельницького — козацьку скарбницю — 30 тис. талерів, шкатулку з козацькими привілеями, оригінал Зборівського договору, листування Хмельницького з іноземними володарями, печатку Війська Запорізького, срібний каламар, хутро з соболів, 40 соболиних шкур²³, а на території табору — багато худоби і великі запаси вівса, борошна, крупи, м'яса, сала та інших продуктів.

Втрати козацьких військ того дня були значними, проте не настільки великими, як намагалися їх показати шляхтичі. Учасники битви — шляхтичі П'ясецький і Бжостовський у своїх листах вказували кількість загиблих 10 липня козаків у 3 тис. чол.²⁴, а М. Єміоловський і вишгородський стольник Млоцький писали, що більшість козацької армії «пішла на Україну в цілості», а шляхтичі, довідавшись, «що козаків уже в таборі немає, кинулись у табір, де вже нічого, крім ям, не знайшли»²⁵. Після захоплення табору шляхта з посполитого рушення відмовилася переслідувати козаків і повернулася додому. Ян Казимир, втративши надію на організацію великого походу проти козаків, через Кременець та Львів повернувся у Варшаву.

В 1910—1914 рр. поблизу місця Берестецької битви у с. Пляшеві з ініціативи архимандрита Почаївської лаври В. Максименка було споруджено величний храм-пам'ятник, у якому зберігаються зібрані на навколишніх полях козацькі кістки. Туди ж перенесено з сусіднього села Острова дерев'яну церкву середини XVII ст. Цей ансамбль названо «Козацькі могили». Він став місцем, де щороку збираються люди вшанувати пам'ять загиблих героїв.

Вперше урочисто відзначався день пам'яті жертв Берестецької битви у 1908 р. Тоді зібралося 10 тис. чол., у 1909 р. прибуло вже близько 50 тис., а в 1910 р. при закладанні церкви-пам'ятника присутніми були понад 60 тис. чол.²⁶ Незважаючи на воєнні лихоліття 1914—1920 рр., ця традиція зберігалася до 1935 р., коли волинський воевода Юзефський заборонив відмічати на Козацьких могилах день пам'яті Берестецької битви. Його було відновлено лише у 1990 р., а 16 червня 1991 р. там урочисто відзначили 340-ві роковини битви. На це свято з різних областей України прибуло близько півмільйона чоловік. На полі, де під час битви 30 червня 1651 р. козаки у своєму таборі відбивали атаку полків, очолюваних Вишневецьким, колишнім Головою Верховної Ради (нині — Президентом) України Л. М. Кравчуком було відкрито пам'ятник героям Берестецької битви, який освятив Патріарх УАПЦ Мстислав. Скульптурна група зображає українського козака, селянина і молодого хлопця, які непохитно стоять на своїй землі, готові до її оборони. У Георгіївській церкві було відправлено панахиду по душах загиблих під Берестечком козаків, а художня частина свята включала виступи хорових і танцювальних ансамблів.

З 1967 р. у колишньому монастирському будинку на Козацьких могилах діє музей, присвячений Берестецькій битві. Його зали постійно поповнюються оригінальними козацькими речами, виявленими на місці битви археологами.

Час зрівняв із землею укріплення військових таборів, місця битви і козацької переправи. Писемні джерела досі неповною мірою використані дослідниками, а історики мали мало відомостей про озброєння козацької армії середини XVII ст. На допомогу їм прийшли археологи. З 1970 р. з ініціативи автора цих рядків і під його керівництвом місце Берестецької

битви досліджується систематичними археологічними розвідками й розкопками. За 20 років вдалося локалізувати місцезнаходження таборів козацьких і королівських військ, поля битви, острівця, де в останній день битви захищалися 300 мужніх козаків, озерця, на якому загинув останній козак, місця козацької переправи через болота заплави р. Пляшівки, виявити поховання митрополита Йоасафа.

Найбільші розкопки проведено у с. Острові на правому березі Пляшівки. Тут розкрито понад 2,6 га суцільної площі, на якій виявлено залишки збудованої козаками греблі, знайдено 92 людські та 56 кінських кістяків, зібрано понад 5000 речей, що належали козакам, селянським повстанцям, ремісникам і польській шляхті. Усі ці речі мають чітко визначену дату: вони потрапили в болото під час відступу козаків з табору, тобто після 10-ї години ранку 10 липня 1651 р. Консервуючі властивості торфу дали можливість зберегти багато унікальних речей з дерева і шкіри, які у землі звичайно повністю розкладаються. Загиблі лежать на глибині 40—60 см у таких позах, як їх застала смерть: один на спині, інший — на боку, третій — долілиць. В одному місці виявлено один кістяк, у другому — два, три або й більше, інколи — один на одному. Черепи порубані шаблями, прострілені кулями. Скульптор-антрополог Г. Лебединська з Інституту етнографії АН СРСР на підставі методу М. Герасимова відтворила скульптурні портрети двох українських і одного донського козаків. Останнього ідентифіковано на підставі великої латунної серги біля правого вуха — ознаки, характерної для донських козаків, підтвердженої писемними джерелами вже у XVI ст.²⁷

Матеріали розкопок дають можливість відтворити обставини загибелі окремих людей. Так, на черепі одного козака залишилися сліди від семи ударів шаблею. Вивчаючи їх черговість, можна встановити: перший раз козак був поранений кінцем шаблі над лівим оком (очевидно, в бою віч-на-віч із ворогом). Наступні чотири неглибокі поранення, також завдані кінцем шаблі, простежуються зверху вниз вище і нижче вух (ворог доганяв козака, сидячи на коні). При шостому ударі шабля глибоко врізалась у потилицю козака, а коли він впав на правий бік, ворог сьомим ударом відрубав йому голову.

Кістяк іншого загиблого за 4 км від берега. Смерть застала цю поранену або знесилену людину у сидячому положенні. Поруч лежали рештки чобіт і пояса з підвішеними до нього ножем, ложкою, викруткою та гаманцем з трьох відділень. У гаманці виявлено 20 свинцевих куль, кремінці до замка вогнепальної зброї, 42 дрібні монети та жіночий перстень з срібних дротиків.

У 1979 р. під самим берегом виявлено кістяки двох хлопчиків 8—10 і 12—14 років. Старший лежав на спині, перекиваючи кістяк молодшого. Хлопці, очевидно, перейшли майже все болото. Старший ніс молодшого на спині, але поблизу берега не зміг витягнути ноги з глибокого мулу і знесилений впав на спину. На його грудях знайдено рештки коробочки з 44 свинцевими кулями. Результати розкопок спростовують твердження польських джерел про те, що козаки тонули не в результаті їх переслідування ворогами. Загальна кількість убитих на розкритій площі (92 кістяки на 2,6 га) також свідчить, що повідомлення шляхетських джерел про загибель на переправі близько 30 тис. козаків не відповідає дійсності.

Найбільша кількість знайдених у ході розкопок речей належала козакам. Це — особисті речі, зброя, обладнання вершника тощо. Серед залишків козацького одягу слід назвати застібки до сорочок, гудзики до жупанів і киреї,

кіряні пояси, інколи оздоблені тисненим орнаментом, та численні чоботи з якою підшвою без каблуків і залізними підковками. Кількість чобіт, що здаються реставрації, вже досягає 200 штук. Знайдено також багато ножів дерев'яними та кістяними руків'ями. Кожний козак мав по два — три жі, які носив у шкіряному футлярі на поясі, у сумці, а інколи — за халю, а також мав дерев'яну ложку у шкіряному футлярі на поясі, один або а гаманці і сумку, в яких знаходимо різні інструменти, кресала, кремінці, альні кості, кулі, кулелійки, шматки свинцю та монети польського, шведського, прусського і західноєвропейського карбування. Гроші знайдено у 36 манцях, всього — понад 500 штук. Це переважно шеляги й гроші, ідка — монети вищих номіналів. Їх кількість в окремих гаманцях нелика — від одного шеляга до тридцяти грошів і лише у кількох випадках ма дорівнювала кільком талерам. На переправі знайдено також глиняні і рев'яні люльки, які козаки носили за оторочкою шапки.

Уявлення про зовнішній вигляд українського козака середини XVII ст. повнюють іконографічні джерела, зокрема їх зображення на барельєфі ркофагу Яна Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, де бачимо заків, одягнутих у довгі жупани, чоботи із заправленими у них шаровами, округлі невисокі шапки з розз'єднаною над чолом смушевою оторочю. Таким чином, вигляд козака XVII ст. значно відрізняється від зроблего на підставі розповіді очевидця опису Д. Яворницьким козака кінця /II ст.²⁸

Знахідки на переправі ремісничих інструментів, у тому числі таких, які вряд чи використовувалися в ході воєнних дій (збрарддя кушнірів і камерів), слід, мабуть, пояснити тим, що ремісники, які «покозачились», али їх у похід. Серед них розрізняємо збрарддя шевців (шила, дратва, вські молотки і ножі), кравців (ножиці, голки, наперстки), майстрів по юбці дерева (пилка-ножівка, свердла, долота), слюсарів (обценьки, тилки, калібровка), ковалів (молотки, зубила, кінські підкови, запас залів — 444 штуки), каменярів (молотки й клини для обробки каменя). айдено також частину апарату для «куріння» горілки у вигляді чашечки з цільного шматка дуба з довгим каналом для охолодження алкогольної зи.

Окрему групу становлять речі селянських повстанців. Це — шкіряні толи-ходаки (єдині на Україні зразки взуття селянина середини II ст.), бойові сокири різних типів, вістря списів (одне зроблене з нацьника), бойові серпи та коси, відомі нам лише з писемних джерел, де'яні біяки — колотушки.

Холодною і вогнепальною зброєю користувались, очевидно, як козаки, і повстанці. Шаблі з-під Берестечка були дуже різноманітними. Серед їх цілих і фрагментованих екземплярів більшість належить до так звано-угорсько-польського типу чорної (бойової) шаблі з довгим вигнутим інком, відкритим (не захищеним вертикально гардою) руків'ям, простим ехрестям з кільцем для великого пальця правої руки. 12 шабель знайде-у дерев'яних обшитих шкірою піхвах. Один екземпляр має порівняно кокий, широкий вигнутий клинок. Він, можливо, належить до відомого з емних джерел, але досі не виділеного зброезнавцями типу козацької лі. Окремі шаблі наближалися за типом до польської карабели. Три емпляри з довгими вузькими клинками, потовщеними кінцями ехрестя без перснів для пальця були розповсюдженими у середньовічній ьщі та на Близькому Сході ординками, чотири — польськими гузькими шаблями з вертикальною гардою перед руків'ям, два — належать

до типу палахів з довгим простим клинком та вигнутими догори і донизу кінцями перехрестя, один екземпляр з подвійною гардою на руків'ї слід зарахувати до швейцарських виробів.

До особливостей козацького озброєння належать залізні гаки на поясі і для підпінання шаблі, коли козак сідав на коня. Всього на переправі знайдено 19 таких гаків, з них — один з рештками шкіряного пояса. Д. Яворницький, посилаючись на щоденник Я. Собеського, писав, що на початку XVII ст. лише окремі козаки мали шаблі, але всі були озброєні рушницями. Результати розкопок дають можливість припустити, що під Берестечком всі козаки мали шаблі. Однак шабля коштувала 10—12 польських злотих²⁹, що, очевидно, було надто дорого для більшості козаків. Відомо, що у табір Б. Хмельницького під Вишнівцем шаблі, порох і свинець привозили з Києва³⁰. Слід, отже, думати, що козацька армія забезпечувалася зброєю централізовано.

Іншими видами козацької холодної зброї були чекани (невеликі сокирки на довгому держаку), келепи з масивним похиленим донизу клівцем і обухом, закінченим молотком або опуклим щитком та списи, що у XVII ст. були вже не металюю, а колючою зброєю. Невелика кількість наконечників списів з-під Берестечка (всього три), мабуть, свідчить про те, що у козацькому війську середини XVII ст., на відміну від описаного Д. Яворницьким кінця XVIII ст., спис не належав до категорії розповсюджені зброї. Метальна зброя у матеріалах розкопок представлена вістрями стріл і рештками сагайдака з дев'ятьма повністю збереженими стрілами.

Вогнепальна зброя представлена рушницями та їх стволами й замками. На місці битви знайдено лише один ствол пістолета й два пістолетні шомполи. Очевидно, козаки рідко використовували цю зброю. На переправі виявлено 13 майже повністю збережених рушниць і 12 стволів. Знахідки різних типів свідчать про розвиток вогнепальної ручної зброї у XVII ст. До найстаріших з них слід віднести ствол гнотової рушниці, замок якої не мав курка й кресала, а порох на полиці запалювався тліючим гнотом. Раннім є також мушкет польської роботи з коліщатком, що прикривало внутрішню пружину. Такий колісний замок не мав курка, а лише кресало з затиснутим в ньому кремінцем. Кілька мушкетів мають нарізні стволи калібром 12—14 мм. Три екземпляри за всіма ознаками виготовлені у Московській збройовій палаті.

Більш досконалими були аркебузи — полегшені мушкети з коротким стволом калібром 10—12 мм, характерним прикладом з виступом-дощиною, так званою шокою, і колісним замком. У першій половині XVII ст. в Голландії було винайдено ударний замок, що складався з пружини, курка із затиснутим у ньому кремінцем і планки-кресала, з якої іскри падали на порох на полиці. Цей тип вдосконаленого рушничного замка був на озброєнні європейських армій майже до середини XIX ст. Більшість знайдених під Берестечком аркебузів, карабінів (використовуваних кіннотниками легких мушкетів) і один бандолет (короткий мушкет) мають ударні замки польської, голландської, французької і московської роботи та нарізні стволи. Це свідчить про забезпечення козацької армії найбільш досконалою на той час вогнепальною зброєю. Багато рушниць знайдено у шкіряних футлярах — факт досі невідомий зброєзнавцям.

Обслуговування вогнепальної зброї потребувало багатьох супутніх предметів. Велику кількість їх зразків знайдено на переправі. Для ладування рушниць використовувалися дерев'яні шомполи, а в разі осічки — малі шомполи з втулкою і роздвоєними кінцями, що охоплювали кулю і витя-

гали її зі ствола. Частими знахідками є гайкові ключі до колісних замків рушниць, деякі гарно оздоблені.

Порох носили у порохівницях. Більшість з них має форму рогу достатку з лійочкою-міркою для відмірювання кількості пороху за ладунок. Вони належать до східного, переважно турецького, типу порохівниць і за формою відрізняються від польських і західноєвропейських. Дрібний порох для підсипки на полицю вогнепальної зброї у натрусках, що мають вигляд дерев'яних і металевих пляшинок або кістяних, рогових і дерев'яних тилізованих фігурок коників, інколи прикрашених багатим орнаментом. У порохівницях і натрусках зберігся козацький порох, який високо оцінювали чужеземні мандрівники. Його хімічний аналіз, проведений у лабораторіях Львова і Москви, показав, що від пороху збереглася його основна складова астина — дрібно розтерте деревне вугілля, селітра ж розчинилась у вологому ґрунті, а сірка вимилась.

У багатьох гаманцях і сумках знайдено свинцеві кулі калібром від 7 до 8 мм, кулелійки — формочки для відливання куль у вигляді обценьок із зглібленням на кінцях, а також велику кількість шматків свинцю та інших згкоплавких металів для витоплювання куль, у тому числі згорнуті в тубки свинцеві рами від віконних шибок, церковна тарілочка — дискос, фрагменти металевого посуду.

Винахід у XVII ст. ладівниць значно полегшив процес ладуння зброї. Козацькі ладівниці з-під Берестечка мають форму видовжених металевих трубочок з 28—32 трубочок, всередині яких знаходяться ладунки — заздалегідь відміряна на один постріл порція пороху і куля. Для пострілу необхідно було витягнути з ладівниці паперовий мішечок з ладунком, зірвати його і всипати вміст у ствол рушниці та притиснути його шомпом.

Численними зразками представлені у матеріалах розкопок також предмети спорядження козацького вершника. Це — вуздечка, вудила різних пів, пряжки, підпруги і частини упряжі, підкови, стремена, шкіряні поні й чепраки, дерев'яні фрагменти сідел. Два козацькі сідла, наближені типом до гуцульських терлиць, вдалося повністю реставрувати. Сідло вдалося з передньої та задньої лук і бічних дощочок — полиць.

До загальновійськових речей відносяться два залізні з рештками позоти хрести — навершя козацьких прапорів, закінчення древка бунчука у вигляді вістря списа з кільцями на втулці для підвішування китиць, мабуть, сінського хвоста, два великі мідні казани для приготування їжі, а також лтки канцелярії Війська Запорізького. Остання знахідка складалася з малоциліндричного свинцевого каламаря, покритишки від другого, двох ячих замочків (мабуть, від шкатулки з документами), латунного іника та великого срібного каламаря з трьох циліндриків, прикритих урною покритишкою. На внутрішній поверхні покритишки напроти окремих індриків вигравірувані латинські літери «I», «O», «C» — початкові літери в видів чорнил у циліндриках (incaust — чорні чорнила, oscae — вохра того кольору, supober — кіновар, червоні чорнила). Описаний каламар належить до типу похідних, які полкові писарі носили на поясах. Це — змет з канцелярії, де виготовлялись офіційні урочисті документи, льні літери яких писалися кольоровими чорнилами. У цьому ж скупіні знайдено речі якогось заможного козака — латунний гребінець, бойоніж із залізним руків'ям та ланцюжок для підвішування шаблі.

До загальновійськових речей включаємо також предмети, зв'язані з кокою медициною. Це ланцетовидний інструмент — скальпель та знай-

дені у глиняній мисочці на переправі залишки густої жовтавої мазі разом з шматочком антимоніту. Хімічний аналіз, проведений у фармакологічній лабораторії Львівського медінституту, показав, що мазь нагадує добре очищений густий дьоготь з домішкою розтертого на порошок антимоніту, що в середньовічній медицині вважався найкращими ліками від різних хвороб.

Речі польської шляхти потрапили на переправу, мабуть, як козацькі трофеї. До них належать фрагмент меча (хтось із шляхтичів прийшов під Берестечко з цією незастосовуваною вже в XVII ст. зброєю свого батька або діда), кілька шабел польських гусарів, латунний келеп (парадна «домашня» зброя шляхтичів), верхній кінець гусарського списа, чекан ротмістра королівської армії, гарматні ядра з місця битви й переправи і ряд дрібних предметів, в тому числі кварцитова гербова печатка з персня, «латинські» хрестики й іконки.

Присутністю під Берестечком у складі армії Б. Хмельницького загону донських козаків і московських стрільців можна пояснити знахідки деяких виявлених на місці переправи речей. Вище вже згадувався кістяк з великою латунною сергою біля правого вуха, що, ймовірно, належав донському козакові. Типовими для Дону є також два свинцеві нагрудні хрестики. Адже на Україні, на відміну від Московської держави, з XIV до другої половини XVIII ст. не носили нагрудні хрестики та іконки. До донських виробів слід зарахувати й оздоблену слоновою кісткою порохівницю.

Знайдений на місці останнього бою трьохсот козаків бердиш з довгою косицею — планкою для прикріплення його до древка — був типовою зброєю лише московських стрільців. Традиційною зброєю для Московської держави був також кистень (металева гиря на короткому держаку), який знайдено неподалік від козацького табору. Мідну іконку московської роботи середини XVII ст. виявлено поблизу острова, на якому захищалися 300 козаків. До цього переліку речей неукраїнського походження слід додати кілька мушкетів роботи майстрів Збройової палати Московського Кремля. Такі знахідки свідчать про участь у битві, очевидно, нечисленних загонів московських стрільців і донських козаків. Їх присутність під Берестечком знайшла відображення і в писемних джерелах, з яких відомо, що у травні 1651 р. цар Олексій Михайлович надіслав Хмельницькому «пушечные и хлебные запасы»³¹.

Археологічна експедиція провела також пошуки місця поховання корінфського митрополита Йоасафа, вбитого у козацькому таборі 10 липня 1651 р. Шляхетські джерела називають його тим, «який найбільше чернь підбурював». За дорученням Хмельницького Йоасаф їздив у Москву на переговори з Олексієм Михайловичем, а у козацьких таборах під Вишнівцем і Берестечком перебував постійно. Відомо, що після його вбивства король віддав всі речі митрополита холмським уніатським ченцям³², а вбитого наказав поховати у найближчій православній церкві³³, якою, очевидно, була Михайлівська, перенесена у 1912 р. на територію заповідника «Козацькі могили». В ході розкопок, проведених на місці цієї церкви в с. Острові, виявлено багато поховань XVII—XVIII ст., а на площі колишнього бабинця в одній ямі — кістяки двох старих чоловіків. У одного з них голова була відрубана і лежала біля колін, у другого — прострілена мушкетними кулями. Через відсутність речей у похованні ці кістяки лише ймовірно можуть бути визначені як поховання Йоасафа і диякона Павла. Проте таке припущення видається близьким до істини з огляду на те, що обидва вони загинули внаслідок воєнних дій, між убитими за життя існував

якийсь зв'язок, тому їх поховано в одній ямі, голова старшого з них була відрубана (це відповідає письмовим повідомленням про смерть Йоасафа), а люди, які їх ховали, вважали цих небіжчиків гідними вічного спочинку у самій церкві.

Розкопки місця Берестецької битви не тільки підтвердили і доповнили дані писемних джерел, але й допомогли пов'язати окремі події з конкретними місцями та спростувати деякі факти. Вони розкрили невідомий нам світ козацького побуту, озброєння та обладнання. Поєднання результатів розкопок і даних писемних джерел дає можливість краще пізнати організаторську діяльність Б. Хмельницького, який зумів навести порядок в армії, забезпечити її харчами, оснастити найновішою зброєю і вивести на рівень тогочасних європейських армій. Особливістю ж цієї армії було те, що на відміну від інших вона воювала безкоштовно, і єдиною метою козацтва була ліквідація панського ярма. Завдяки розкопкам у музеї-заповіднику «Козацькі могили» сьогодні є єдина у світі велика колекція справжніх козацьких речей.

¹ Pamiętniki o wojnach kozackich za Chmielnickiego przez nieznanego autora.— Wrocław, 1842.— S. 72—93.

² Stanisława Oświęcima dyariusz 1643—1651 // *Scriptores Rerum Polonicarum* / Wyd. W. Czerniak.— Kraków, 1907.— T. XIX.— S. 277—282 (далі — *O ś w i ę c i m S.*, 1907).

³ Львівська державна наукова бібліотека АН України (далі — ЛДНБ АН України), ф. Баворовських, № 235/11, арк. 60—62.

⁴ Там же, арк. 60.

⁵ ЛДНБ АН України, ф. Оссолінських, № 225/11, арк. 374, 375.

⁶ K u b a l a L. Bitwa pod Beresteczkiem // *Szkice historyczne*.— Lwów — Warszawa, 1923.— T. II.— S. 155—200.

⁷ ЛДНБ АН України, ф. Баворовських, № 225/11, арк. 60—62.

⁸ Там же, ф. Оссолінських, № 225/11, арк. 359, 360.

⁹ Там же, арк. 357, 358.

¹⁰ *O ś w i ę c i m S.*, 1907.— S. 325; Документи об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 477 (далі — ДОВ).

¹¹ *O ś w i ę c i m S.*, 1907.— S. 317.

¹² ЛДНБ АН України, ф. Оссолінських, № 225/11, арк. 389—395.

¹³ Центральний державний історичний архів Львівської області (далі — ЦДАЛО), ф. Р-1, спр. 200, арк. 810—821.

¹⁴ ЛДНБ АН України, ф. Оссолінських, № 225/11, арк. 390—395.

¹⁵ Там же, арк. 389, 390.

¹⁶ Там же, арк. 405.

¹⁷ *O ś w i ę c i m S.*, 1907.— S. 343—352.

¹⁸ Г р у ш е в с ь к и й М. Історія України-Руси.—К., 1928.— Т. IX.— С. 296; К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький.— Львів, 1990.— С. 114.

¹⁹ *Летопись Григорія Грабянки*.— К., 1854.— С. 105.

²⁰ P a s t o r i u s I. *Bellum scythico-cosacicum seu de conjuratione Tartarorum, Cosacorum et lebis russice contra Regnum Poloniae ab invicissimo Poloniae et Sveciae Rege Ioanne Casimiro profugata. Narratio plenoris historiae operi praemissa*.— Dantisci, 1652.— P. 195.

²¹ ЛДНБ АН України, ф. Баворовських, № 235/11, арк. 71, 72; ф. Оссолінських, № 225/11, арк. 405.

²² Ш е в а л ь е П. Історія війни козаків проти Польщі.— К., 1960.— С. 134.

²³ ЛДНБ АН України, ф. Оссолінських, № 225/11, арк. 405—409.

²⁴ Там же, арк. 405.

²⁵ J e m i o ł o w s k i M. *Pamiętniki Mikołaja Jemiołowskiego, towarzysza lekkiej chorągwi, iemianina wojewodztwa belzkiego, obejmujące dzieje Polski od roku 1648 do 1679*.— Lwów, 1850.— S. 25—28; M ł o s k i. *Relacja bitwy pod Beresteczkiem r. 1651. Ze współczesnego rękopisu flockiego, stolnica wyszogrodzkiego* // *Lwowianin*, z. 12.— Lwów, 1840.— S. 276.

²⁶ П о л і щ у к К. Український музей на Козацьких могилах під Берестечком // *Рідний рай*.— Київ, 1911.— № 17.— С. 23.

²⁷ *Новгородские кабальные книги 1078 г.*— СПб., 1894.— С. 22.

²⁸ Я в о р н и ц ь к и й Д. Історія запорізьких козаків // *Жовтень*.— 1988.— № 3.— S. 91—95.

²⁹ К р и п ' я к е в и ч І. Назв. праця.— С. 217.

³⁰ ДОВ.— С. 429—432.

³¹ К р и п ' я к е в и ч І. Назв. праця.— С. 213.

³² J e m i o ł o w s k i M. *Op. cit.*— S. 25—28.

³³ К о с т о м а р о в Н. Богдан Хмельницький.— СПб., 1884.— Т. II.— С. 363.

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитро Дорошенко

Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)

Частина друга

З початків відродження української державності
(Доба Центральної Ради)*

III.

Морока з військом. Запасний полк і український батальйон. Жовтневий переворот і його відгуки в Києві та Чернігові.

За часів війни Чернігівщина була хоч і глибоким, але все-таки «запллям» російської армії. Після евакуації з Галичини літом 1917 року на її територію було вивезено трохи не всю важку артилерію російську — важкі гармати, призначені для облоги або для обстрілу здалека. Тепер їх усіх розмістили в кількох пунктах над самим шляхом з Києва до Чернігова. Починаючи з Броварів, скрізь у Семиполках, Чемері, Янові стояли понад шляхом величезні гармати, вози до набоїв, паслися коні, розташувалися солдати. Контингент обслуги цієї артилерії були самі москалі з далєких губерній. Поки було ще тихо, то нічого, але з жовтня ці солдати почали дуже швидко большевичитися і скоро зробилися справжньою карою Божою для населення: грабеджі, насильства, розбої, підпали зробилися щоденним явищем для округи тих сіл, де були розташовані артилеристи. Ми всі з нетерплячістю дожидали якоїсь демобілізації або що, щоб їх збутись. Я їздив аж до Головної ставки, до Могильова на Дніпрі¹, щоб прохати, чи не можна куди забрати від нас цю артилерію; казали, що нема куди...

Але найбільшу мороку довелося мати з так званім 13-м піхотним запасним полком. Це був полк, що в його вступали мобілізовані з різних повітів, перебували в полку якийсь час, а потім в міру потреби окремі контингенти з його висилалися на фронт для поповнення активних частин. Це робило полк якоюсь переходовою станицею, і коли підупала дисципліна, такі запасні полки скрізь, де вони стояли, робилися страшним тягарем і обузою для даної місцевості. Це саме було й з 13-м запасним полком. Вічно в ньому виникали непорозуміння. Стояв він за містом, на так званім Казарменім участку, і розбухав іноді до страшних розмірів: до 17—18 тисяч людей. Нашо було треба громадити таку силу людей тепер, коли війна фактично вже скінчилася, коли ніхто не хотів іти на фронт, коли люди тільки сердились, що їх дурно одривають од домівки, і тому найлегше піддавались усякій агітації, нашо було тримати ці запасні полки, я не розумію. Двічі їздив я до полковника Оберучева², начальника військової округи, і благов його: коли не можна зробити так, щоб зовсім не доповняти цього полка новими контингентами, то чи не можна принаймні перевести

його кудись інде, бо сусідство більшого міста, зі свого боку, погано впливає на полк, а з другого, — й місту неспокійно од такого сусідства. Але Оберучев був людина дуже вперта і нізачо не хотів згодитись, скільки я йому не доводив безцільності й шкідливості держання того полка під Черніговом та ще в такій страшній кількості солдатів.

Тим часом полк чимдалі, то все більше давав себе визнаки. Населення Чернігова і особливо міська дума дуже боялися, що одного дня полк збунтується і піде громити місто. Цей страх обернувся у неї просто в манію. І от одного разу сталася така історія з тим полком. Заходжу якомсь по-сусідськи під вечір до покійного Іллі Л. Шрага. Розбалакались про се, про те. Я звернув свою увагу на старі пожовклі фотографії, що висіли на стіні й уявляли одну й ту особу в різних театральних ролях. Це був сам Ілля Людвигович, що в молодих роках брав участь в аматорських виставах у Чернігові. Почав він мені оповідати про ці вистави, про давні часи, про колишніх людей, що вже давно зійшли зі сцени життя, коли раптом чуємо: різкий дзвінок, вбігає офіцер міської міліції й стривоженим голосом питає, чи тут зараз губернiальний комісар? «Що таке?» — питаємо. — «Та біда! Збунтувався запасний полк і зараз іде громити місто. Так от «Совет солдатских и рабочих депутатов» просить Вас, пане комісаре, негайно прибути на засідання комітету, порадитись, що робити...».

Як я згадував, Рада солдатських і робітничих депутатів досі ні в яких справах до мене не зверталась, так би мовити, ігнорувала, та й я її мало томічав, бо, правду мовити, вся її діяльність, скільки я міг собі уявити, зиявлялась в теоретичних перепалках між есерами, еседеками, большевиками. Фабрик та заводів у Чернігові ніяких не було, крім горілчаного складу державної монополії, і робітничий пролетаріат репрезентували собою кілька десятків, може сотень, підмайстрів та робітників невеликих земісничих майстерень. Отже, про «диктатуру пролетариата» можна було дріяти хіба лиш дуже умовно. Тепер, коли стукнула біда, згадали й за мене, хоч місто й мало повний імунітет від губернiального комісара. Я сколенько побіг на збори Ради, що засідала в однім будинку близько Г'ятницької церкви.

На зборах Ради я побачив десятка зо два людей обох полів, значною ірою вже відомих мені, як члени нової, демократичної міської управи або лужачі в земській управі: стара пані в пенсне з остриженим волоссям, що гадувала собою тип давньої «нігілістки»; один урядовець із земства, істерична особа, що на кожних зборах міської управи, де він також засідав, игукував свої патетично-істеричні промови; сиділо ще двоє-троє молодих сидків, два солдати і одна дуже молоденька на вигляд панночка. Тут же був запрошений на засідання комендант міста, старий полковник, давно бшидований, а тепер покликаний виконувати мирні функції чернігівського оменданта. Ціле товариство було дуже перелякане. В коротких словах мені повіли, що запасний полк збунтувався, арештував всю свою старшину, епер відбувається віче, а після віча рушать громити місто. В полку під цей ас рахувалося понад десять тисяч людей. Що робити? Становище було правді безпорадне, і я нічого тут помогти не міг, бо, зателеграфувавши авіть зараз до Оберучева в Київ, я саме більше міг за кілька годин дістати ільки телеграфічну ж відповідь, а цього, щоб втихомирити десять тисяч бунтованих солдат, дуже мало. Під час розмови я зауважив, що погляди рисутніх раз у раз звертаються на молоденьку панночку, що сиділа в куточку поруч з вусатим і товстим, як кіт, унтер-офіцером. Іноді на адресу анни кидались і докори, от як, наприклад: «Се діло ваших рук! Бачите, що

ви наробили! От тепер маєте!». Спитавши потихеньку в сусіда, я довідався, що ця панна — лідер місцевих большевиків, Соня Соколовська, про котру я чув³. Молоденька панночка, вона тільки-що скінчила гімназію і своїм невеликим зростом, дитячим ще обличчям здавалась ще зовсім малою дівчиною-підлітком. Дочка місцевого судді, вона відразу стала на бік большевизму, пройшла на виборах в члени міської ради по списку большевиків і уважалась за їхнього лідера у Чернігові. Видимо, її товариші по Раді депутатів вважали большевицьку агітацію за привід або й за причину солдатського розруху.

В цей момент з вулиці донісся грім військової музики. Всі так і присіли з переляку. «Спокій, товариші, спокій! Не губіть присутності духу!» — вола-ла пані в пенсне. Але всі сиділи ні живі, ні мертві, аж поки музика не затихла, віддаляючись від міста: полк відбув мітинг і тепер з військовим оркестром вертався до касарень з нововибраним на вічу полковником — якимсь молоденьким прапорщиком. Отже, скінчилось усе не так страшно, як думали. Я, проте, вислав до Києва енергійну телеграму. На другий день арештовану старшину випущено, полковник (справжній) приїхав до мене. Дуже симпатична людина, українець. Пояснив, що весь гармидер виник через агітацію, тільки не товаришки Соні, а своїх власних полкових демагогів, особливо одного прапорщика, хворобливої, неурівноваженої людини, якій, видко схотілося хоч на один день доскочити такої ефемерної честі, як виборний на вічу полковник. Тріумф цього «полковника» справді був дуже короткий: на третій день приїхала з Києва військова комісія, яка, щоб не наражати прапорщика на воєнний суд, умовила його згодитись визнати себе за хворого душею, і його вивезли до Києва. Нарешті, постановили не поповняти більше запасного полку новими контингентами, забрати потроху тих, що вже були, відпустивши зовсім по хатах найстарших віком, так що протягом пари місяців полк мусив сам собою розформуватись і перестати бути загрозою для спокою міста.

Але «військові чвари» у Чернігові цим не скінчились. У Чернігові формувався ще український батальйон. Про його ніхто мені в Києві не казав ні словечка, ніхто не познайомив мене з начальником батальйону й не порадив нам увійти між собою в певний контакт. Справа велася мов у якійсь конспірації від мене. Це була звичайна, як я потім переконався, тактика Петлюри⁴, що стояв на чолі Генеральної Військової Ради в Києві, робити все якимось нишком, хитрувати-мудрувати там, де треба було робити просто й одверто, а особливо перед своїми людьми. Начальником батальйону призначено штабс-капітана Е., людину, яка також поводитись дуже дивно і через те здавалась мені спочатку просто непевною. Це був, як я потім довідався, не стройовий офіцер, а член одної з російських контррозвідок на фронті, через те в нього й була якась чудна, особлива поведінка. Свої справи він, очевидно, по інструкціях з Києва, вів також в певній конспірації від мене, і через те я на перших порах також держав себе з ним дуже обережно. Тому що різні практичні справи вимагали якогось контакту і тому що губерніальному комісару-українцю і начальнику українського батальйону — жити в однім місті і не познайомитись було б справді дуже дивно. Е. приїхав до мене з головою свого батальйонного комітету, і ми познайомились. Почались у нас зносини. Я кілька разів їздив на Казармений участок, знайомився з життям батальйону, з людьми. Виявилось, між іншим, що український батальйон був сіллю в очах і Раді солдатських та робітничих депутатів, і міській Раді, і взагалі всій «революційній демократії» російській, що засідала в тих інституціях. Боялись, розуміється, не того, що батальйон став би громити місто, — український батальйон вигля-

дав дуже дисциплінованою частиною і вів себе вище всяких похвал, але тому, що це український батальйон, який може зробити якийсь «український» переворот. А начальник батальйону, капітан Е. своїм справді якимсь чудним поведінням давав підставу для яких хочете підозрінь. Очевидячки, з Чернігова йшли до Оберучева інспірації — вивести батальйон з Чернігова, не давати йому кулеметів, зброї, набоїв. Я не міг піддержати справу батальйону як слід через те, що діло велося поза мною і Київський Військовий генеральний комітет⁵ не посвячував мене в свої плани, а уряд український — ще менше. Познайомившись з батальйоном, я помітив, що старшинський склад в ньому дуже нечисленний і абсолютно безбарвний. Одного Е-ва було тільки й чути, а решта старшин тулилась по кутках. Душею батальйону, яка піддержувала в ньому український дух, дисципліну, військовий настрій, була купка простих солдатів, свідомих українців — селян і народних вчителів. Але, на жаль, самі вони були малоосвічені, щоб повести як слід культурно-національну роботу серед солдатів, піддержувати серед них патріотичний застрій. Я, скільки міг, допомагав їм: водив солдат групами до Українського національного музею Тарновського, показував, давав пояснення. Моя жінка приїхала з Києва і улаштувала для солдат український концерт. Прийшла на юміч і чернігівська «Просвіта», улаштовуючи для солдат читанки і культурні юзваги — концерти, малюнки чарівного ліхтаря і т. п.

Одного разу, коли я саме читав групі козаків з українського батальйону сторичну лекцію в музеї, до мене прибіг туди переляканий Савич (садиба музею — сусідня з губернаторським домом) і сказав, що прийшла телеграма, що в Петербурзі — повстання проти Тимчасового правительства. Одноасно увечері прийшли заспокоюючі вісті. На другий день — так само. З Києва не було ні слуху ні духу. Ніхто мене не викликав, ніхто не давав якихось вказівок, як бути. А тимчасом у Києві далеко не зоставались пасивними глядачами того, що діялось, а вели свою, і то, дуже активну політику. Тільки повідомити про це губернського комісара Чернігівщини не знаю, як по других губерніях) та до того особисто близьку, свою людину, якому не спало на думку. Я рішив сам з'їздити до Києва, тим більше, що адійшов час моєї чергової щотижневої поїздки. Зі мною упростався поїхати начальник українського батальйону капітан Е-в, кажучи, що має пильні справи в Києві.

Я обіцяв своїм помічникам, що з огляду на тривожний час не буду залишатись у Києві до третього дня, а повернусь назад завтра. Поїхали. До нас Броварів їхали, як звичайно, але, виїхавши з Броварів, звідки вже відко Київ, почали зустрічати дядьків з возами, що робили нам якісь знаки, ось показуючи в напрямку Києва. Ми не звернули чомусь уваги, і автотилося собі далі тим Броварським лісом, що через нього мандрували ми Шевиченкова Катерина. От ми і в Микільській Слобідці. Але що це? Звичайно тут буває людно, стоять вози, іде торгівля, а тепер — порожньо, рота скрізь зачинені і тільки з вікон де-не-де визирають люди, з тривогою глядаючи вдвож вулиці, в бік мосту через Дніпро. Вже перед самим мостом ми завважили купку солдатів, що метушилися біля двох гармат, навочі їх на міст, немов збираючись одбивати ворожий наступ з мосту. Наш офіцер ледве встиг круто звернути авто вбік і заїхати в бічну вуличку, так що солдати, заняті своїм ділом, видко, нас і не спостерегли. Ми вискочили з авто. Капітан Е. просто побіг до солдатів, а я зауважив, що з кам'яної стінки коло мосту (там з початку війни містилася варта, і тут звичайно ревірялись перепустки у всіх возів і автомобілів) виглядає якийсь офіцер і біжить мені знаки рукою. Я — до нього. Він запровадив мене до середини і

пояснив, що в Києві — повстання: большевики б'ються з військом, вірним Тимчасовому правительству, і оце тут большевики-артилеристи збираються обстрілювати Печерськ.— А українці? — запитав я. «Не знаю, здається, держать нейтралітет». Офіцер порадив мені зняти з себе погони, що я тут же і зробив. Після того, нічим уже не відрізняючись від звичайних «товаришів», я вийшов на вулиці. Капітан Е. балакав із солдатами, перекидаючись різними жартами. Ті нічого лихого йому не робили, неважаючи на те, що він був в українській уніформі і з погонами.

Що ж робити? Е. настоював, що треба якось добитись до Києва. Але як? Цепний міст уявляв собою зону боротьби: тут — большевики, а на київській березі — юнкери. З Києва тепер ясно доносились тріщання кулеметів і гарматні постріли. Зоставалось спробувати об'їхати лісом і пробратись до ст. Дарниця, звідки, може, можна поїздом через залізничний міст. Ми спитали шофера, як у його з машиною: каже, що бензину стане ще тільки на півгодини. Отже, і з цим треба було якось дати раду. Потихеньку вивели авто з вулички, завернули й чимдужче погнали назад, повернули в бік, лісом, і за чверть години були вже на ст. Дарниця. Виявилось, що поїзди не ходять. Я розшукав начальника місцевої міліції (Дарниця належить до Чернігівської губ.), що виявивсь дуже розторопною й інтелігентною людиною, і покинув у нього авто. Він мешкав десь в глибині лісу, і там можна було добре переховати машину. Я наказав шоферові дождатись мене на завтра й неодмінно добути десь бензин. Сам з капітаном Е. подався на станцію, і тут ми сіли в перший же товарний поїзд, що йшов до Києва. Поїзд довів нас тільки до ст. Київ 2-й. Тут довелось злізти і пішки добиватись додому, бо трамвай не ходив, а візників не було. Либідською низиною, по Жиланській вулиці та через Жидівський базар добрались ми до моєї господи. Тут скрізь було тихо: боротьба концентрувалась переважно в районі Липок і Печерська. В мене вдома не засиділись і зараз же побігли довідуватись, що діється і яка ситуація.

А ситуація, виявилось, була така. Коли до Києва дійшли перші вісті про повстання в Петербурзі, місцева російська «революційна демократія» — кадети, соціал-демократи (меншовики) й есери — цілком стали на боці Тимчасового правительства. Вони мали в своїх руках міську Київську думу, а реально спирались на штаб Київського військового округу, котрий мав до своєї розпорядимості дві-три юнкерські школи, батальйон чехо-словаків, донських козаків і ще кілька невеликих частин. Начальником округу був уже не Оберучев, а генерал Квіцинський, комісаром же округу й душею цілої справи був соціал-демократ Кириєнко⁶, колишній депутат 2-ої Державної думи від Київщини. Проти були, розуміється, большевики. Їх осередком була Рада робітничих депутатів, що засідала в колишньому царському палаці, а головною опорою — робітники «Арсеналу» на Печерську. З військових частин пристали до них сапери, кілька літальних команд і артилерія за Дніпром. Сили були з обох боків не дуже значні, і фактично справу мусила виграти та сторона, до якої схилились би українці. А українці пішли з большевиками, використовуючи ситуацію, щоб цілком емансипуватись⁷ від петербурзького уряду й не допустити заснування його бази у себе в Києві.

Хронологічно хід подій був такий. 25 жовтня старого стилю в Києві одержано перші звістки про петербурзькі події. І штаб округу, і большевики стали супроти себе в бойову позицію. Тієї ж ночі відбулось засідання Малої Центральної Ради при участі представників Ради робітничих і солдатських депутатів, і тут рішено було вибрати спільний «Революційний Комітет для

охорони революції на Україні». Цей Комітет на другий же день оголосив відозву, в котрій оповіщав себе найвищою крайовою владою над цілою українською територією (всіма 9 губерніями) і заявляв, що його завдання є зберегти спокій на Україні та боронити завоювання революції». Большевицькі делегати П'ятаков та Затонський увійшли до цього комітету. Начальником усіх військових сил, що підлягали комітетові, призначено генерала Віктора Павленка⁸.

Штаб округу перший почав бойові дії, оточивши відділом козаків та онкерів царський палац, де засідала Рада робітничих і солдатських депутатів. Розлючені «штабовці» готові були на шматки рознести большевиків із цієї Ради, коли б не вмішалася Центральна Рада. Вона вислала делегацію з генеральним писарем Ол. Лотоцьким на чолі, яка буквально своїми грудьми наступила большевиків, вирятувала їх од неминучої смерті і добила випуску їх на свободу. Штабовці обмежились лиш тим, що цілком розгромили помешкання Ради депутатів, знищили канцелярію й архів. На другий день почались одверті бої на вулицях між большевиками і прихильниками Гімчасового правительства. Якраз і наспів на початок цих боїв. Українці з початку не вмішувались, але в рішучий момент виступили проти штабу, і тим вирішили справу, але на власну користь. Перемога дісталася не большевикам і не прихильникам Тимчасового правительства, а Центральній Раді. Альянс українців з большевиками розірвано було, властиво, вже на другий чи на третій день існування «Комітету оборони революції», коли з нього вийшли большевицькі представники П'ятаков і Затонський. Але поки що большевики не почували себе сильними, щоб помірятись з Ц. Радою. Вони задержали зброю і одійшли набік. Поруч української влади в Києві якийсь час зоставалась ще одна сила, що претендувала на владу, — большевики. Конфлікт між обома силами був неминучий...

Коли я увечері того дня, коли прибув до Києва, пробирався до будинку Генерального військового комітету, що містивсь на Гімназичній вулиці (майже проти Володимирського собору), де я хотів побачити Петлюру, щоб нарешті добитись од нього точних інформацій і ясних вказівок, кругом починали копати траншеї, немов збирались витримувати облогу. Я з великими труднощами пробився завдяки сміливості й моторності капітана Е., що вмів упевнити солдатів, що то «свої» і щоб нас пропустили. Петлюра прийняв мене в коридорі, похапцем, сказав кілька загадкових неясних фраз (як це він любив взагалі говорити таким способом), але з його розмов з капіт. Е. я побачив, що вони вже раніше були між собою в порозумінні, і тепер Петлюра давав Е-ву ясні вказівки й інструкції. Тоді я зажадав, щоб Петлюра тут же наказав Е-ву бути в контакті зі мною, бо інакше моє становище в Чернігові як українського комісара буде зовсім дурне і фальшиве. Петлюра це зробив, і тоді тільки Е. признався мені, що вже раніше знав наступаючі події і що до Києва прибув спеціально за кулеметами й набоями для українського батальйону в Чернігові. Це й усе, що дало мені побачення з Петлюрою.

Цілий другий день ішли бої, але большевики й українці вже перемагали. Я не міг дістати ніяких вказівок від Генерального Секретаріату і тільки приватним способом умовився з Ол. Лотоцьким — генеральним писарем, що я їду до Чернігова й вестиму далі урядування вже від імені українського уряду. Кап. Е. вже встиг вирядити транспорт зброї для Чернігова пароплавом, і ми умовились з ним, що завтра вранці вертаємось додому. Він у мене й ночував.

Вранці приїхав по нас військовий український автомобіль під охороною

двох озброєних козаків, що мав одвезти нас до Дарниці. Якраз цієї ночі штаб округу зі своїми вірними частинами покинув Київ, і бої стихли. Ми поїхали низом, через Поділ до Цепного мосту. Тут варту тримали більшовики, тоді ще наші «союзники». Нас перепустили через міст, але до авто всіло ще двоє озброєних червоноармійців, які завезли нас до своєї комендатури в Микільській Слобідці. Тут молоденький робітник і панночка-жидівка видали нам перепустки, дуже чемно приймаючи нас, як «своїх». Ми поїхали далі й доїхали до Дарниці, де знайшли хату начальника міліції. Тут ми попрощались з нашими провожатими і відпустили авто, що нас привезло. Але виявилось, що мій шофер, переждавши вчора цілий день і турбуючись за мене, поїхав поїздом до Києва довідатись, що сталося зі мною. Довелося цілий день дождати тепер шофера, гуляючи досхочу по Броварському бору. Надвечір вернувся шофер, що побував у мене вдома і довідався від моєї жінки, що я живий і здоровий. Вже смерком виїхали ми з Дарниці і аж коло 10-ої години увечері прибули до Чернігова. Переїздячи повз міську Думу і побачивши освітлені вікна, я догадався, що то йде засідання. Я зупинив авто і зайшов в Думу. Моя поява викликала сенсацію: в Чернігові не мали ніяких певних звісток про Київ, чули тільки, що там іде «страшний бій», знали, що я виїхав до Києва і вже третій день мене нема, і тепер в Думі дебатували над тим, щоб заснувати якийсь комітет по охороні міста з надзвичайними повноваженнями.

Я попрохав поза чергою слова і заявив, що Тимчасове правительство в Петербурзі впало, а що в Києві і по цілій Україні вся влада перейшла до Центральної Ради і до її Генерального Секретаріату і що я віднині являюся предстаником цієї влади на Чернівщині, що й прошу прийняти до відома. Спочатку мої слова зустріли гробовою мовчанкою, але потім цілий ряд членів Думи наперебій стали просити слова, і відомий уже нам гласний (член Чернігівської Ради депутатів) істеричним голосом заволав, що він не знає ніякої Центральної Ради, що на карту ставляться всі здобутки революції... Але я перебив його, заявивши, що не маю часу слухати тепер дебатів, а Думі раджу не турбуватися за спокій у місті, бо про це тепер подбаю я. З тим я вийшов, сів в авто, де мене дожидав капітан Е., і ми поїхали просто до касарень українського батальйону. Тут по «тривозі» збудили й підняли на ноги всіх козаків, вишикували їх на майдані, поприносили ліхтарів, і перед фронтом я сказав коротеньку промову про те, що влада в цілому нашому краї перейшла до Центральної Ради, що українському батальйону належить дуже важне завдання піддержати спокій і лад у Чернігові. На закінчення я проголосив «славу» в честь Центральної Ради, підхоплена сотнями голосів. Зараз же по тому озброєний відділ українців рушив до казарм запасного полку, зайняв цейгауз, і, поки ще прибула зброя з Києва, цілий український батальйон мав рушниці і набої, і до ранку пошта, телеграф, банки, скарбниця були обсажені українською вартою. Запасний полк (в якому було вже всього коло 2000 людей) і піхотна Воронезька дружина відразу заявили, що признають українську владу. Так мирно відбувся в Чернігові «державний переворот».

Український батальйон зі своєї ініціативи прислав варту і до губернаторського будинку, і з того часу день і ніч у мене на варті стояли українські вояки. Це було символом, що тепер в Чернігові дійсно українська влада!

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6, 7-8, 9.

¹ Головна ставка — вищий орган управління діючою російською армією, місцеперебування верховного головнокомандуючого збройними силами Росії під час першої світової війни. Спочатку знаходилась у Барановичах, а з 8 (21) серпня 1915 р.— у Могильові.

² К. М. Оберучев — див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6.

³ Соколовська Софія Іванівна (1894—1938) — в РСДРП(б) з 1915 р., у 1917 р. входила до складу Чернігівської Ради робітничих і солдатських депутатів, у роки громадянської війни — на підпільній роботі в Чернігові, Києві, Одесі.

⁴ Петлюра Симон Васильович (1879—1926) — громадський і політичний діяч, член УСДРП, у 1917 р. очолив Український головний військовий комітет, генеральний секретар військових справ, з лютого 1919 р.— голова Директорії. З 1920 р.— в еміграції.

⁵ На заключному засіданні першого Всеукраїнського військового з'їзду (5—8 травня 1917 р.) обрано Український генеральний військовий комітет (УГВК). На другому Всеукраїнському військовому з'їзді (5—10 червня 1917 р.) він був переобраний.

⁶ Після К. М. Оберучева начальником Київського військового округу став генерал-лейтенант І. Квацинський, комісаром Тимчасового уряду при штабі КВО — меншовик І. І. Кириєнко. 1 листопада вони були заарештовані революційними робітниками і солдатами, а 3 листопада за розпорядженням Генерального Секретаріату Центральної Ради звільнені.

⁷ Емансипуватися (від латинського — emancipatio) — звільнитися від залежності, скасувати якісь обмеження.

⁸ Павленко Віктор — підполковник, згодом полковник. 1 листопада 1917 р. призначений тимчасово виконуючим обов'язки начальника Київського військового округу, наприкінці грудня того ж року залишив цей пост. Його місце заступив М. Шинкар.

⁹ О. Лотоцький — див.: Укр. іст. журн.— 1992.— № 6.

П. М. Федченко.

Михайло Драгоманов: життя і творчість.

К.: Дніпро, 1991.— 362 с.

В ювілейному, 1991 р. з'явилось чимало праць, присвячених творчій спадщині українського мислителя другої половини XIX ст. М. П. Драгоманова (1841—1895)¹. Помітне місце серед них займає рецензована книга, в якій висвітлюються головні аспекти його діяльності. В ній у хронологічній послідовності розповідається про дитячі та юнацькі роки Драгоманова, його навчання й роботу в Київському університеті, життя в еміграції, видання збірок і журналу «Громада».

Зважаючи на те, що ці віхи біографії Драгоманова добре відомі читачеві, спинимося на висвітленні в рецензованій праці найбільш дискусійних проблем його творчості.

Автор переконливо показує гуманістичні ідеали Драгоманова, в основі яких — пріоритет загальнолюдських цінностей і насамперед — свободи та прав людини. Його ж ліберальні ідеї П. М. Федченко дещо недооцінює. Чітко аналізує дослідник драгоманівські погляди на співвідношення еволюції та революції, спираючись при цьому на положення статті І. Франка «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова»: «Не революція, а еволюція — се був девіз Драгоманова, а властиво революція як явище хвилеве і місцеве — се тільки одна з форм загальної еволюції»².

М. Драгоманов відкидав ідею революції-бунту, встановлення революційної диктатури, засуджував терор як засіб революційної боротьби. Він закликав до органічного поєднання політики і моралі, завжди виходив з того, що чиста справа вимагає чистих засобів. У книжці це показано, зокрема, на прикладах його стосунків з народниками, критики політики царизму на Балканах у працях «Турки внутрішні й турки зовнішні» (1876 р.) та «Чиста справа вимагає чистих засобів» (1878 р.) та ін.

П. Федченко беззастережно стверджує, що Драгоманов відстоював ідеалістичні й позитивістські постулати (с. 40, 55). Кілька разів автор праці підкреслює також суперечливість його світогляду. Ми поділяємо в цьому питанні думку О. Прицака, який вважає, що Драгоманов «створив плюралістичний світогляд, в якому поряд гармонійно стояли лібералізм, еволюціонізм та конституціоналізм англійського типу, охорона індивідуальності перед державою (типу Прудона), культура як база функціонування ідеальної республіканської системи, відмінної від радикалізму й клерикалізму... та етичний... соціалізм»³. Віддаючи належне економічним факторам розвитку, він тяжів до комплексного осмислення історії, заперечуючи суто одномірне її пояснення лише економічними чинниками.

Завдання історичної науки Драгоманов вбачав у тому, щоб дати «такі ж точні узагальнення, які дають інші науки — математичні, фізико-хімічні й біологічні, тобто так звані закони»⁴. Це неможливо без застосування соціологічного та порівняльного методів досліджень⁵.

Не знайшло об'єктивного висвітлення як у радянській історіографії, так й у рецензованій монографії співвідношення громадівського соціалізму Драгоманова з марксистським. Український мислитель вказав на доктринальні вади марксизму — ставку на класову боротьбу та диктатуру пролетаріату, вульгарний матеріалізм і детермінізм, догматизм. П. Струве писав, що Драгоманов ставив питання про соціалізм «як проблему політичної і соціально-економічної творчості, що здійснюється в реальній політиці» (с. 341). В цьому його погляди близькі до концепції Е. Бернштейна, який, до речі, відгукнувся про Драгоманова як про «піонера українських соціалістів», людину «високої духової вартості»⁶. Драгоманівська ідея поєднання соціальної справедливості і ліберальних цінностей зберігає свою актуальність до наших днів.

Кроком уперед став аналіз ленінських оцінок спадщини Драгоманова. Хоч автор ще не відхилив, як повністю безпідставні, закиди в «націоналістичному міщанстві», проте з деякими застереженнями визнає злушність драгоманівської позиції в ставленні до польського повстання 1863 р. та щодо федералізму і централізму (с. 16—17, 158—160).

Значну увагу автор рецензованої праці приділив боротьбі Драгоманова з юсійським великодержавним шовінізмом та українським націоналізмом. Т. М. Федченко переконує, що звинувачення на адресу Драгоманова у національному нігілізмі, сприянні русифікації необґрунтовані. На нашу думку, доля істини щодо Драгоманова є в словах Франка, який писав, що Драгоманов звертав «увагу на множество інтернаціональних елементів у кожній національній організації і загалом на інтернаціональність усеї культури, але не даючи майже нічого для скріплення тої національної синтези, без якої культуртрегерство дуже легко переминяється на винародовлення»⁷. Спираючись на позитивістську методологію, Драгоманов дещо недооцінив значення своєрідності національної духовності, ментальності народу (висловлюючись сучасною термінологією), відносячи її лише до форми, аріацій загальнолюдських, космополітичних ідей.

Великою заслугою Драгоманова як теоретика «української національної справи» є обґрунтування необхідності трансформації аполітичного українського націоналізму в політичне українство. З нашого погляду, цей аспект його зорчості варто було б висвітлити повніше.

В монографії ґрунтовно аналізуються літературознавчі та фольклористичні розвідки Драгоманова.

Книга виграла б від більш критичного підходу до деяких крайніх проявів радикалізму і лібералізму Драгоманова, зокрема його войовничого атеїзму, нетерпимості до духовенства і церкви.

Зустрічаються в книзі деякі неточні формулювання, а саме: «федералістський принцип як форма керівництва» (с. 169), «соціальна справедливність етносів» (с. 5), застарілий штамп — «українські буржуазні націоналісти» (с. 11).

Через прикрий недогляд на обкладинці книги замість портрета Драгоманова вміщено портрет академіка І. Ф. Шмальгаузена.

Монографія написана на широкій джерельній базі (хоча майже без залучення нових архівних матеріалів). В цілому вона відповідає сучасному стану розвитку драгоманознавства, істотно оновлює наші знання про життя і зорчість великого сина українського народу.

¹ Довгич В. А. Українська ідея в політичній теорії М. Драгоманова: Навч. посібник.— К.: НМК ВО, 1991.— 156 с.; Михайло Драгоманов і українське національне відродження: Тези допов. і повід. Республ. наук. конф.— К.: КДУ, 1991.— 125 с.; Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова.— К.: Наук. думка, 1991.— 248 с.; та ін.

² Франко І. Збір. творів: У 50 т.— К., 1986.— Т. 45.— С. 428.

³ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського// Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.— К., 1991.— Т. 1.— С. XLIII.

⁴ Драгоманов М. П. Вибране.— К., 1991.— С. 77.

⁵ Там же.— С. 80—83.

⁶ Бернштейн Е. Спомини про Михайла Драгоманова і Сергія Подолінського// З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток.— Відень, 1922.— С. 153, 160.

⁷ Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова.— С. 430.

В. Я. Мельник (Київ), Л. Т. Комзюк (Київ)

П. В. Медведок (Київ), І. І. Миткалик (Луцьк)

Всеукраїнська наукова конференція «Українська повстанська армія і національно- визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр.»

25—26 серпня 1992 р. в Києві, у приміщенні Будинку офіцерів, відбулася Всеукраїнська наукова конференція «Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні 1940—1950 рр.», присвячена 50-річчю утворення УПА.

Організаторами конференції були Інститут історії України АН України, Українська республіканська партія (УРП), Всеукраїнське Братство вояків УПА, Спілка офіцерів України та Управління соціально-психологічної лужби МО України.

Про необхідність нового, об'єктивного підходу до вивчення історії українського національно-визвольного руху часів другої світової війни йшлося вступному слові, яким відкрив конференцію голова УРП пан І х а й л о Г о р и н ь. Він зазначив, зокрема, що УПА з'явилася не випадково, її появі передували десятки років боротьби різних течій українського визвольного руху за створення Української самостійної держави. Іа думку виступаючого, УПА з самого початку була динамічною за своєю обудовою та ідеологією організацією. Це до останнього часу не бажала визнавати офіційна пропаганда, яка наполегливо малювала УПА як бандитську організацію». З другого боку, всі попередні дослідження з історії УПА базувалися майже виключно на архівах, що свого часу були вивезені на Захід. І тут, як підкреслив М. Горинь, об'єктивну картину минулого мають істотно доповнити джерела з архівів МВС та органів ержбезпеки, інших архівів, що поступово стають доступними для дослідників.

Поглядом сучасника подій на минуле та сьогодення вивчення історії УН — УПА став виступ колишнього урядуючого Провідника ОУН(б) пана и к о л и Л е б е д я. Він наголосив на необхідності звернення до уряду країни із закликом надати змогу дослідникам ознайомитися з усіма документами, що висвітлюють минуле українського національно-визвольного руху. «Архівні джерела, в свою чергу, мають бути доповнені спогадами учасників боротьби», — так завершив свій виступ М. Лебедь.

Питання, що пов'язані з ідеологічними засадами діяльності ОУН — УПА, трансформацією їх програм, були у центрі уваги багатьох доповідачів. Майже усі були єдині в тому, що матеріали зборів ОУН є свідченням гнучкості, яка була притаманною цій організації. Але при усіх змінах, що відбувалися у програмних документах, ОУН мала завжди головну мету — будову Української самостійної соборної держави.

Разом з тим, як підкреслив доктор права, голова Середовища Української Головної Визвольної Ради пан М и р о с л а в П р о к о п, ОУН к і не позбулася недоліків у формуванні соціально-економічної програми,

особливо щодо політики у східних областях. Ця теза була підтримана учасником підпілля Євгеном Стахівим, який зазначив, що саме труднощі, на які наштовхнулася ОУН на Сході України, справили значний вплив на зміни у її програмних документах. Пан Степан Процик (Франція), у свою чергу, спинився на тому, що тривала ідеологічна боротьба у середовищі українського визвольного руху змушувала та змушує деяких авторів ігнорувати інші, крім ОУН, політичні течії.

Виступ Тараса Кузьо, директора Української пресової агенції, був присвячений правомірності порівняння програм ОУН та НСДАП (націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини). На думку виступаючого, якщо деякі програмні моменти ОУН початку 40-х років й свідчать про уподобання ідеології фашизму, то фашизму «зразка Муссоліні».

Ще одна велика група проблем знайшла своє відображення у виступах учасників конференції. Йдеться про взаємостосунки між ОУН — УПА та III рейхом. Якщо у своїй доповіді «Німці про ОУН — УПА» проф. Сорбонни Володимир Косик досить докладно спинився на ставленні німців, зокрема зовнішньополітичного відділу НСДАП, до ОУН напередодні другої світової війни, то виступ ст. наук. працівника Інституту історії України В. С. Коваля був присвячений, насамперед, характеристиці стосунків між гітлерівцями та УПА наприкінці нацистської окупації України. Наведені у повідомленні зав. відділом історії України періоду другої світової війни Інституту історії України д-ра іст. наук. проф. М. В. Коваля факти, дають підставу стверджувати про існування досить поширеної підпільної мережі ОУН(б) на території III рейху та підкорених ним країн Західної Європи. Взагалі, слід наголосити, що тема оунівського підпілля в Центральній та Західній Європі належить до найменш вивчених істориками.

Про оцінку нацистськими органами безпеки діяльності націоналістичного підпілля в Східній Україні йшлося у доповіді науковця Інституту історії України П. В. Медведка. Він спинився, зокрема, на питанні використання підпіллям посад у місцевій адміністрації, а також у таких напівлегальних організаціях, як, наприклад, «Просвіта».

Форми та методи діяльності іншої організації — Українського Червоного Хреста (УЧХ) — за умов німецької окупації стали темою розповіді учасника підпільної боротьби Ірини Козак. Всіх також зацікавили її спогади про генерала Чупринку як непересічну особистість і політичного діяча.

Особа Тараса Бульби-Боровця та доля сформованої ним Української народної революційної армії були у центрі уваги доповіді аспіранта Інституту історії України І. І. Миткалика.

У виступі учасника УПА, проф. Сорбонни Анатолія Жуковського порушувалися питання утворення перших збройних відділів з назвою УПА під командуванням отамана Тараса Бульби та проблеми взаємовідносин керівництва УПА та УНРА.

Данило Шумук, колишній політв'язень, наголосив на необхідності детальнішого вивчення бойових дій УПА та заворушень в сталінських таборах, організованих українцями, що становили значну масу ув'язнених після війни.

Василь Михальчук — директор Української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі — слушно закликав об'єктивно досліджувати історію українського збройного спротиву без зайвої політизації та замовчувань.

Джерелознавчі проблеми вивчення архівів КДБ були у центрі уваги

виступу ст. наук. працівника Інституту історії України С. І. Б і л о к о н я. На його думку, форма реабілітації колишніх вояків УПА, участь у якій беруть співпрацівники органів безпеки, має бути іншою, ніж та, яку ми маємо сьогодні.

Не залишився поза увагою конференції складний комплекс проблем протистояння УПА — Червона армія (ЧА) та УПА — НКВС (МДБ). Науковець Інституту історії України В. А. Г р и н е в и ч розповів про знахідки у військових та колишніх партійних архівах, що кидають світло на особливості військової мобілізації в західних областях, про стосунки між діючими частинами Червоної армії та загонами УПА, а також про долю західноукраїнських новобранців в лавах радянських збройних сил. Методи діяльності органів держбезпеки зробив спробу висвітлити докторант Академії МВС України, канд. юрид. наук І. Б і л а с. У його доповіді йшлося насамперед про діяльність так званих «лжезагонів» УПА, створених НКВС для боротьби з українським підпіллям.

Проблема «УПА і гуманізм» стала темою виступу аспірантки Львівського лісотехнічного інституту Г. Д и ч к о в с ь к о ї.

Місце українсько-російських стосунків у програмних документах та діяльності ОУН — УПА показав у своєму повідомленні викладач Чернігівського педінституту С. Б у т к о.

Про утворення та бойові дії загонів УПА в Закарпатті розповів д-р іст. наук В. К у ч е р з Інституту національних відносин та політології.

Поряд з виступами науковців на конференції пролунали спогади як тих учасників ОУН — УПА, хто був змушений покинути Вітчизну, так і колишніх політ'язнів, що потрапили до таборів ГУЛАГу у післявоєнні роки.

Взагалі конференція виявила, що її тема є дуже актуальною, а проблеми, які вона мала вирішити, є болючими у вітчизняній історіографії. Свідчення цього — гострота виступів у дискусіях голови Рівненського Руху В. Ч е р в о н і я, П. А р с е н и ч а та В. Ф е н і н а (Коломия), І. М і р ч у к а (США), М. С а в и ц ь к о г о (Варшава), Г. Ш и м а н с ь к о ї (Тернопіль) та інших, коли іноді нових питань ставилося більше, ніж було дано відповідей.

Отже, як було зазначено на закінчення конференції, подібний форум має стати першим кроком на шляху об'єктивного вивчення одного з найскладніших періодів історії України. Конференція прийняла рішення про видання її матеріалів окремим виданням.

О. Б. Супруненко (Полтава)

Читання, присвячені пам'яті Ф. І. Камінського

29 травня 1992 р. у читальному залі Державного архіву Полтавської області відбулися наукові читання, присвячені пам'яті відомого краєзнавця, археолога, одного з фундаторів музейного будівництва Полтавщини, етнографа і педагога Федора Івановича Камінського (1845—1891 рр.). Різномісний талант аматора лубенської старовини і краєзнавця тривалий час залишався в полі зору лише археологів, хоча творчий доробок ученого виходив далеко за межі предмета вивчення наук про пам'ятки сивої історії.

У читаннях взяли участь історики науки, музеєзнавці, мистецтвознавці, археологи і краєзнавці Львова, Лубен, Києва та Полтави.

Читання відкрила директор Державного архіву Полтавської області К. І. К у к о б а (Полтава), яка ознайомила присутніх зі складом документального фонду Ф. І. Камінського, що зберігається в очолюваній нею установі (ф. 222). Д-р іст. наук, провідний наук. співроб. Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В. І. Вернадського І. Г. Ш о в к о п л я с (Київ) охарактеризував археологічний доробок Ф. І. Камінського, наголосивши, зокрема, на загальноукраїнському і світовому значенні відкриття ним у 1873 р. в с. Гінці Лубенського повіту на Полтавщині українського палеоліту. Доповідь заст. директора з наукової роботи Полтавського краєзнавчого музею О. Б. С у п р у н е н к а була присвячена музейній діяльності Ф. І. Камінського. В ній насамперед висвітлювалася його роль як засновника першого громадського історико-краєзнавчого музею у Лубенській чоловічій гімназії та одного з фундаторів зібрання Лубенського музею К. М. Скаржинської. Літературознавець П. П. Р о т а ч (Полтава) розкрив ще одну плідну сторінку наукової діяльності Ф. І. Камінського, показавши його заслуги як першого дослідника ряду текстів творів Т. Г. Шевченка та першого публікатора низки документів про останні роки життя Великого Кобзаря. У повідомленні зав. відділом народознавства Полтавського краєзнавчого музею Г. І. Г а л я н йшлося про склад і долю визначної колекції писанок з Лубенського музею К. М. Скаржинської, започаткованої Ф. І. Камінським.

Доповідь заслуженого журналіста України, краєзнавця Б. С. В а н ц а к а (Лубни) окреслила коло осіб з лубенського оточення Ф. І. К а м і н с ь к о г о. В ній уперше наведено ряд фактів, пов'язаних з біографіями та творчою діяльністю родин меценатів і культурних діячів — Кир'якових, Скаржинських, Леонтовичів, а також подано відомості про учнів Федора Івановича — істориків і археолога К. П. Бочкарьова, В. Г. Ляскоронського, М. Г. Астряба, поета й музейного діяча М. Філянського. Заст. директора з наукової роботи Полтавського художнього музею мистецтвознавець В. М. Х а н к о у доповіді «Мистецька спадщина у музеї К. М. Скаржинської» детально проаналізував головні художні надбання цього зібрання, простежив шляхи їх дальшого пересування у колекціях музеїв, навів атрибуції ряду творів. Наук. співроб. Полтавського краєзнавчого музею В. О. М о к л я к висвітлив місце українських старожитностей XIV—XVIII ст. у колекції музею К. М. Скаржинської, показав роль Ф. І. Камінського у їх збиранні та вивченні, а також охарактеризував склад бібліотеки лубенського краєзнавця.

Група доповідей і повідомлень, зроблених під час читань, була присвячена колегам та послідовникам Ф. І. Камінського на науковій та музейній ниві. Зокрема, канд. іст. наук, доц. Львівського університету О. О. Ф р а н к о розкрила невідомі сторінки біографії етнолог і археолога Вадима Михайловича Щербаківського (1876—1956 рр.) — дослідника старожитностей Лубенщини та пам'яткоохоронця, а канд. іст. наук, доц. Полтавського педінституту О. О. Н е с т у л я подав матеріали про вклад цього ж ученого в охорону історико-культурної спадщини Полтавщини у 1917—1922 рр. Наук. співроб. Полтавського краєзнавчого музею І. О. В л а с е н к о ознайомила присутніх з життєвим і творчим шляхом першого завідуючого Полтавським природничо-історичним музеєм М. О. Олевського, з яким контактував Ф. І. Камінський. З інтересом була заслухана доповідь зав. відділом фондів Національного музею історії України

Г. М. Ш о в к о п л я с (Київ) про родину меценатів і колекціонерів Терещенків та їх участь у дослідженні старожитностей Полтавщини. Повідомлення І. М. Г а в р и л е н к а (Полтава) і О. В. С и д о р е н к а (Лубни) були присвячені нововиявленим археологічним пам'яткам доби кам'яного віку у Поворсклі та Посуллі, які пов'язані з колом наукових інтересів Ф. І. Камінського.

Відзначаючи наукову актуальність доповідей та досить високий рівень організації читань Державним архівом Полтавської області і Полтавським краєзнавчим музеєм, канд. іст. наук, краєзнавець В. Н. Ж у к (Полтава) висловила надію на проведення у майбутньому цілого циклу подібних заходів, присвячених пам'яті відомих полтавських істориків, краєзнавців, археологів, етнографів і музейників — І. А. Зарецького, Л. В. Падалки, І. Ф. Павловського, К. М. Скаржинської, В. М. Щербаківського та ін. Присутні схвально зустріли цю пропозицію.

По закінченні читань їх учасники оглянули виставку епістолярної спадщини Ф. І. Камінського, ознайомилися з експозиціями музеїв Полтави. Зазначимо, що до читань Полтавський краєзнавчий музей видав програму та збірку матеріалів останніх¹. На час проведення читань побачило світ видання наукової та епістолярної спадщини Ф. І. Камінського², здійснене за спонсорською участю приватної фірми «Метоп» і Полтавського наукового товариства краєзнавців.

¹ Пам'яті Ф. І. Камінського (1845—1891)// Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею.— Полтава, 1992.— Вип. 2.— 98 с.; 12 іл.

² Федір Камінський (1845—1891): Наукова та епістолярна спадщина/ Укл. Т. П. Пусотів, О. Б. Супруненко.— Полтава, 1992.— 180 с.; 78 іл.

Інтерв'ю директора Канадського інституту українських студій д-ра Ф. Сисина

25 червня 1992 р. діючий директор Канадського інституту українських студій (КІУС), д-р Франк Сисин дав два інтерв'ю Галині Клід для Канадського міжнародного радіо (CBC—RCI).

У першому з них, в якому розмова йшла про роботу КІУСу та його завдання, Галина Клід підкреслила, що дослідний заклад, який був створений у 1976 р., у сторіччя горезвісного «Емського указу», є чи не єдиним центром з україністики в Канаді, що координує зусилля багатьох учених, які займаються цієї проблематикою. За 16 років свого існування інститут перетворився на важливий центр дослідження як України, так і життя українців у Канаді.

Д-р Франк Сисин, охарактеризувавши КІУС, його складові частини й напрями діяльності, конкретніше спинився на роботі інституту в нових умовах — радикальній зміні політичної карти світу. Усвідомлюючи нескординованість потоку відомостей і новин з України та стоячи перед фактом безупинних запитів про них як від західних засобів масової інформації, так від урядових кіл, КІУС змушений був взяти на себе до певної міри ще й функцію інформаційного бюро, розповсюджуючи по всій Північній Америці різного роду матеріали про Україну та події, якими вона жила. Наголоївши на тому, що КІУС є також посередником між науковцями України рештою світу, внаслідок чого зв'язки з науковими установами й окремими

вченими-україністами розширюються і поглиблюються, д-р Сисин навіть конкретні приклади такої співпраці з Інститутом археології в Києві та з Інститутом слов'янських досліджень у Москві.

Важливою подією у житті українців Канади було відзначення 100-річчя їх поселення у цій країні. Цю дату відзначив також й Інститут. Він, зокрема, організував конференцію з канадсько-українських взаємовідносин, опублікувавши до ювілею свій проєкт «Нова» (програму для двомовних шкіл), ряд монографій і працю Ореста Мартиновича про українців у Канаді до 1924 р.

Д-р Сисин, говорячи про плани інституту, розповів про роботу по схваленню англомовного проєкту «Енциклопедії України», яку здійснює невелика група працівників КІУСу під керівництвом д-ра Струка. Він наголосив, що останні три томи мають з'явитися в світ у 1993 р.

Знаючи про ту зацікавленість, що викликають у науковців з-поза меж Канади стипендійні програми й фонди підтримки різних проєктів, якими інститут розпоряджається кожного року, д-р Сисин розповів, з чого вони формуються та які головні критерії існують для отримання стипендії чи дотації.

Підтвердивши, що україномовна частина видавництва КІУСу переводиться в Україну, д-р Сисин пояснив, що тепер набагато легше буде редагувати і видавати книжки українською мовою, ніж на Заході. Один з майбутніх проєктів — це видання найкращих англомовних праць українських істориків в перекладах.

У другому інтерв'ю (про роботу Центру досліджень історії України ім. Петра Яцика) Галина Клід відзначила добру волю цього пана з Торонто, який у 1989 р. подарував мільйон доларів на заснування цього закладу.

Директор Центру ім. П. Яцика д-р Сисин розповів слухачам радіопроеграми про історію заснування та про головні завдання закладу. Говорячи про важливість видання в цьому Центрі «Історії України-Руси» М. Грушевського, він сказав, що п'ять томів її уже перекладено англійською мовою, два томи мають бути опубліковані, якщо не до кінця 1993 р., то на початку 1994 р. Повністю праця має бути здійснена протягом наступних 8—9 років.

Крім цієї фундаментальної праці Центр ім. П. Яцика, підкреслив д-р Сисин, розпочинає видання серії англомовних монографій. Деякі з них будуть перекладені на англійську, як, наприклад, україномовна праця д-ра Я. Д. Ісаєвича зі Львова про братства, книжка німецькою мовою Кучабського про Галичину в часи визвольних змагань чи праця канадської вченої д-ра Ольги Андрієвської про українські політичні партії та український рух від революції 1905 р. до Першої світової війни.

Центр також виділяє ряд стипендій і дотацій на опрацювання різних проєктів науковцям України та Заходу; організовує конференції (як, наприклад, міжнародна конференція з питань Хмельниччини, що відбулася в 1991 р. у Дніпропетровську). Зауваживши, що зараз на Україні хвиля патріотичної ейфорії захлиснула наукові потреби, д-р Сисин підкреслив, що саме тому Центр мусить думати, власне, про конкретну науку. Більш детально він спинився на співпраці Центру з науковими установами України та інших країн світу, яка проявляється у проведенні наукових конференцій і, зокрема, у розпочатих спільних виданнях в Україні. Одним з них є книжка «Торгівля на Україні»; у планах — публікація праць західних учених про Україну. Перша з них — двотомник покійного проф. Івана Лисяка-Рудницького.

Підсумовуючи розмову, д-р Сисин наголосив, що, на його думку, переклади праць західних учених на українську мову є дуже важливі. Існують певні надбання української історіографії, яка творилася тут, не скута догмами і постулатами режиму, й досі ще не доступна в Україні. Необхідно дати можливість ознайомитись з ними. В перспективі також — спільний проект разом з Інститутом суспільних наук у Львові та Інститутом слов'янських досліджень у Москві видати джерела про українську історію у московських архівах (які є і, напевне, залишаться там).

Крім того, Центр має далекоюсяжні плани підготувати і видати у мабутньому багатотомну історію новітнього періоду — від XVI до XX ст. Очевидно, що такі наміри не втіляться відразу, вимагатимуть розробки фундаментальних (за обсягом і в часі) наукових монографій з недосліджених досі тем. Це буде під силу Центру ім. П. Яцика, бо він має діяльну співпрацю з Україною.

І. А. Стоянов (Болгарія, Софія)

Наукова конференція «Слов'янофільство і русофільство — історичні корені, розвиток і роль в сучасному світі»

7—8 травня цього року в Софії проходила наукова конференція «Слов'янофільство і русофільство — історичні корені, розвиток і роль у сучасному світі», організована громадськими установами болгарської столиці, що очолюють рух за дружбу з Україною, Білоруссю, Росією, всіма народами СНД.

Учені Інституту історії та інших гуманітарних установ Болгарської АН, викладачі Софійського та Великотирновського університетів, гості з Польщі, України, ЧСФР прочитали понад 50 доповідей переважно з історичної тематики. Відкриваючи конференцію, директор Центру досліджень Росії та СНД проф. Д. Ф і л і п о в висловив думку про те, що слов'янофільство важко піддається науковому визначенню через багатоаспектність цього явища, яке слід розглядати як вияв абстрактної ідеї. Мета конференції — дати об'єктивну оцінку слов'янофільству, сприяти очищенню цього поняття від різного роду нашарувань та невластивих йому конотацій.

Основну доповідь на пленарному засіданні зробив акад. В. Х а д ж и н и к о л о в, який на широкому історичному фоні показав передумови виникнення слов'янофільства в Болгарії, проаналізував неоднозначний шлях його подальшого розвитку, обумовлений складністю подій, суперечливим характером політики деяких держав, зокрема Росії. Спроба показати ці явища у всій їх складності була зроблена в цікавій, насиченій фактами доповіді чл.-кор. Болгарської АН І л ч о Д и м і т р о в а.

Висвітленню складних питань української історіографії і слов'янофільства в працях учених нашої держави була присвячена доповідь чл.-кор. АН України П. С. С о х а н я. У виступах Н. Я н і н о в о ї та К. В е ч е в о ї були проаналізовані релігійні й політичні течії, ідеї, поширені серед східнослов'янських народів протягом XV—XVII ст.

У численних виступах обговорювалися такі малодосліджені теми, як, зокрема «Слов'янський собор в Софії в 1910 році» (Є. Л а з а р о в а), «Росія в політиці Консервативної партії Болгарії» (Й. Г е ш е в а), «Ру-

софільство і русофобство в болгарських буржуазних партіях (1878—1918 рр.)» (В. Н и к о л о в а).

Чи не вперше на конференції прозвучала думка про те, що певну роль у поширенні русофільства відіграла еміграція як провідник російської літератури й культури, і таким чином вона стимулювала інтерес до інших слов'янських народів, насамперед українців і білорусів. Цю тему розкрив Л. С п а с о в. Доречно відзначити, що напередодні конференції музей «Болгарія і слов'янський світ» організував цикл виставок, присвячених так званій російській еміграції, серед якої, зрозуміло, було багато представників інших народів.

Жвавий інтерес присутніх викликала доповідь Б. П а л ш е в а, який синтезував погляди деяких сучасних західних учених на розглядувану проблематику й слов'янство взагалі. Вчений охарактеризував різні методологічні концепції і підходи при аналізі цих питань.

Історики, філософи, літературознавці, мистецтвознавці висловили одностайну думку про те, що ідея єднання й співдружності слов'янських народів, яка обговорювалася в Софії, є надзвичайно актуальною в наш час. Було вирішено дану проблематику представити на наукових конференціях у Варшаві, Братиславі, Харкові, а матеріали Софійської зустрічі опублікувати. Учасники конференції вирішили підготувати Хартію про слов'янський світ напередодні ХХІ століття й утворили ініціативний комітет, який має виробити її основні положення.

* * *

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ В 1992 р.

У пошуках історичної правди («круглий стіл»)	2
Шляхи до цивілізованої державності України: політологи розмірковують, дискутують («круглий стіл»)	9

СТАТТІ

До 175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Пінчук Ю. А. До оцінки наукової й громадської діяльності М. І. Костомарова	3
--	---

175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Пінчук Ю. А. М. І. Костомаров у Києві (1844—1847 рр.)	5
---	---

Новий погляд на проблему

Барановська Н. Т. Чи могла бути реалізованою Продовольча програма в СРСР (роздуми історика)	6
Бугай М. Ф. Депортація кримських татар у 1944 р.	1
Гуржій О. І. Про особливості українсько-російських взаємовідносин у середині XVII ст. (1654—1657 рр.)	10—11
Курносів Ю. О. Насилля — головний аргумент більшовизму	1
Олійник О. Л. (Запоріжжя). Ще раз про причини ліквідації Запорозької Січі	2
Панченко П. П. Деформації в розвитку українського села у 80-х — на початку 90-х років.	1
Панченко П. П. Виникнення і розвінчання міфу про комуністичне ставлення до праці	12
Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. — квітень 1918 р.)	5
Солдатенко В. Ф. Центральна Рада та українізація армії	6
Солдатенко В. Ф. Збройні сили в Україні (грудень 1917 — квітень 1918 рр.)	12

Маловідомі сторінки історії

Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: історія та проблеми формування (1917—1940 рр.)	1
Коваль М. В. Нацистський геноцид щодо євреїв та українське населення (1941—1944 рр.)	2
Коваль М. Ф., Медведок П. В. Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.)	5
Павленко В. В. Дипломатична місія Української Народної Республіки в Болгарії (1918—1920 рр.)	12
Солдатенко В. Ф. Запровадження автономії України і збройні сили республіки	7—8
Шаповал Ю. І. Сталінізм і Україна	1,2,3,4,5,6,7—8,9,10—11,12

З історії політичних партій і рухів України

Гусев В. І. Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 — квітень 1918 рр.)	10—11
Левенець Ю. А. Ліворадикальні партії в Україні напередодні жовтневого перевороту	3

Історія і політика

Ткаченко В. М. Куди ми йдемо? (Роздуми історика)	7—8
--	-----

Гайдуков Л. Ф. Е. Бернштейн та його погляди на соціалізм (історія і сучасність)	5
Кульчицький С. В. Історія і час. Роздуми історика	4
Романцов В. О. Деякі актуальні аспекти демократичної ситуації в Україні у 1945—1990 рр.	10—11

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Данилюк Д. Д. (Ужгород), Ілько В. І. (Ужгород). Оцінка творчої спадщини Ю. І. Гуци-Венеліна у вітчизняній історичній літературі	3
Макаренко Н. Ю. Матеріали Всеукраїнського товариства політкаторжан і зсильнопоселенців про народницький рух в Україні	10—11
Матях В. М. Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина»	9
Сич О. І. (Чернівці). Буковинська преса як джерело вивчення історії української еміграції до Канади (кінець XIX — 30-ті роки XX ст.)	12

Трубайчук А. Ф., Полянський П. Б. (<i>Фастів</i>). Історико-публіцистична література 1988—1991 рр. про договори 1939 р. між СРСР та Німеччиною	1
--	---

ПОВІДОМЛЕННЯ

Новий погляд на проблему

Вронська Т. В. Допомога українському народу з боку громадськості США та Канади у роки другої світової війни	3
Кириченко В. П. С. Альєнде і А. Піночет: моделі розвитку Чилі	3
Кругтєков В. В. (<i>Кіровоград</i>). Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905—1907 рр.	3
Нікольський В. М. (<i>Донецьк</i>). Безробіття в Донбасі часів непу	3
Франчук В. Ю. Декабристи і родина Потебень	3

З історії політичних партій і рухів України

Самарцев І. Г. Чорносотенці на Україні (1905—1917 рр.)	1
--	---

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Климовський С. І. Медаль Януша Радзивілла як свідчення про середньовічний герб Києва	2
--	---

Історія і політика

Сарбей В. Г. Традиції шахтарського Донбасу в історичному процесі демократизації	6
---	---

Політика і час

Потульницький В. А. Політична доктрина В. Липинського	9
---	---

З історії релігії та церкви

Уткін О. І. Релігійні центри та організації української діаспори в країнах Заходу	9
---	---

* * *

Бойко Я. В. (<i>Черкаси</i>), Данилова Н. О. (<i>Черкаси</i>). Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII—XIX ст.)	9
Бояджиев Г. (<i>Болгарія, Софія</i>). Проблеми побутової історичної свідомості	2
Васильєва Л. Д. Українська діаспора у Польщі	10—11
Вівчарик М. М. Національні процеси в українському селі в умовах демократизації суспільства	1
Гарчев П. І. (<i>Сімферополь</i>), Овод В. В. (<i>Сімферополь</i>). Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р.	4
Заруба В. М. (<i>Дніпропетровськ</i>). Походи російських та українських військ на Крим у 1687 й 1689 рр.	9
Зінченко А. Л. (<i>с. Лука-Мелешківська Вінницької обл.</i>). Чи була відокремлена церква від держави у 20-ті роки?	1
Зубар В. М. Про римську військову організацію у Тавриці в другій половині II ст. н. е.	6
Катренко А. М., Денисенко С. Д. М. В. Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині XIX — на початку XX ст.	7—8
Киян О. І. (<i>Кіровоград</i>). М. П. Драгоманов і російський лібералізм	4
Круглашов А. М. (<i>Чернівці</i>). М. П. Драгоманов про російських революціонерів початку 70-х рр. XIX ст.	6
Кругляк Б. А. (<i>Сизрань</i>). Товарні біржі в Російській Імперії	2
Потульницький В. А. Наукова діяльність М. С. Грушевського в еміграції (1919—1924 рр.)	2
Путро О. І. До питання про форми власності на землю українського козацтва	2
Руденко Н. М. Агітоперація серед угруповання німецьких військ на острові Хортиця (листопад—грудень 1943 р.)	5
Шевченко Л. Д. Культурно-ідеологічні процеси в Україні у 40—50 рр.	7—8

ЗАМІТКИ

Свежинський П. В. (<i>Львів</i>). Черняхівська трагедія 1908 р.	4
---	---

Трибуна молодого автора

Борисевич С. О. (<i>Кам'янець-Подільський</i>). Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793—1830 рр.)	3
Наседкіна Л. Д. Грецькі національні сільради та райони в Україні (друга половина 20-х—30-ті роки)	6

Ієкрасова О. В. Деякі проблеми становлення самоврядування на Україні в умовах розвитку політичного плюралізму	2
Салига Л. П. (Сімферополь). Боротьба Х. Г. Раковського за розширення прав України під час конституційного оформлення СРСР (травень—липень 1923 р.)	1

ІА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Александров Ю. М. Деякі проблеми викладання і вивчення історичних дисциплін у педагогічному вузі	7—8
Аврамів Б. М. (Івано-Франківськ), Грабовецький В. В. (Івано-Франківськ). Кабінет історії України в навчальному закладі (методичні рекомендації)	4
Будря Т. В. Урок з історії України на тему «Запорізька Січ»	1
Булчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР	5,6
Булчицький С. В. Українська Держава часів гетьманщини	7—8

ІСТОРІЯ В ОСОБАХ

Болковинський В. М. Й. Е. Якір без легенд	2
Берасименко Н. О. Данило Апостол — гетьман Лівобережної України (1727—1734 рр.)	3
Бурас І. Ф., Турченко Ф. Г. (Запоріжжя), Геращенко Т. С. (Запоріжжя). М. І. Міхновський: постать на тлі епохи	9,10—11
Грицик Ю. А. (Дніпропетровськ). Максим Кривоніс	12
Григ Р. Я., Проданюк Ф. М. (сміт. Буча Київської обл.). Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета	9
Григорій В. А., Степанков В. С. (Кам'янець-Подільський). Гетьман Петро Дорошенко	7—8
Гітарський Мар'ян (Польща, Варшава). Юзеф Пілсудський. Факти і міфи	4,5

ІОРТРЕТИ ІСТОРИКІВ МИНУЛОГО

Годотика С. Г. (Херсон), Кондрашов В. Ф. (Миколаїв). О. Ю. Гермайзе	12
Говикова О. О. В. К. Піскорський	6
Гуляновський В. І. В. О. Біднов	10—11
Гонігсман Я. С. (Львів). С. М. Дубнов — дослідник єврейського етносу	3

ІОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Гузало В. Й., Дмитрієнко М. Ф. Встановлення кордонів між Україною та Молдовою у 1940 р.	9
Гісторії міжнаціональних процесів в Україні (30-ті роки)	12
Гостін М. І. Літопис землі Молдавії від господаря Аарона в цей бік	10—11,12
Гаксудов Сергій (Кембрідж, США). Документи з архіву ОДПУ (1921—1927 рр.)	2
Гірші дні Великої Вітчизняної війни	2
Гізкуркулення в УСРР	4,6,7—8
Гіемчинський С. В. Про М. Костіна та його «Літопис землі Молдавії»	10—11
Гіаталіна Є. П. Експропріація селянських господарств в Україні 1929—1932 рр.	3

ІОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

Гінтонов-Овсієнко А. В. (Москва). Л. Троцький — Й. Сталін — В. Антонов-Овсієнко (Фрагменти історії політичної боротьби)	3
Гіанєв Г. І. (Севастополь). Останні дні оборони Севастополя 1941—1942 рр.	2
Гілисаветський С. Я. Герої руху Опору у Франції — вихідці з України	5
Гіоваль М. В. Під «ковпаком» беріївської держбезпеки	10—11
Гіичка В. М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі	1
Гієргієнко Г. Я. Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі	12
Гіабачник Д. В. Вбивство Симона Петлюри	7—8,9

ІОМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

Гіук В. Н. (Полтава). Полтавські підземелля	9
Гіуляновський В. І. Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській лаврі	2

ІОШ КАЛЕНДАР

Гіатях В. М. Біля витоків «Києвської старини» (До 110-річчя виходу першого номера журналу)	1
--	---

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Бар М., Заленський А. Війна втрачених надій: український самостійницький рух у 1939—1945 рр.	6
Величенко Степан (Канада, Торонто). Перебудова та минуле неросійських народів	4
Гриневич В. А. Нова зарубіжна праця з історії національного питання в Україні	5
Луцюк Любомир (Канада), Кордан Богдан (США). Англо-американські держави і українське національне питання	5
Сольчаник Роман (Німеччина, Мюнхен). Україна, Білорусь і Молдова: Інтеграція по-імперськи, русифікація та боротьба за національне виживання	7—8,9,12
Стенограма переговорів між Й. Сталіним та А. Іденом про територіальні зміни у Східній Європі	5
Стюарт Сьюзен (США, Бостон). Деякі питання національних відносин в Україні	12

ПОШУКИ ТА ЗНАХІДКИ

Леп'явко С. А. (Чернігів). С. Наливайко і повстання 1591—1596 рр. у пам'яті сучасників і нащадків	2
Олійник О. Л. (Запоріжжя). Про локалізацію запорозьких зимівників	10—11
Пушик С. Г. (Івано-Франківськ). Княздвір на Гуцульщині	4
Сапухіна Л. П. (Суми). Полуботківські архіви і Сумщина	3
Свешников І. К. (Львів). Розкопки місця Берестецької битви 1951 р.	12
Сигидин М. В. (Івано-Франківськ). Про загибель Данила Нечая	6
Телегін Д. Я. Обстеження Січей низового Дніпра в 1990 р.	7—8
Фрис В. Я. (Львів). Перший київський буквар	4

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

До 175-річчя з дня народження М. І. Костомарова

Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова	4
Пінчук Ю. А., Гриневич Л. В. Про оцінку М. С. Грушевським науково-публіцистичних і полемічних праць М. І. Костомарова	4

* * *

Гамрецький Ю. М. Про «Спомини» Д. І. Дорошенка	6
Гриневич Л. В. М. І. Костомаров-полеміст	5
Дорошенко Дмитро. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1918)	6,7—8,9,12
Костомаров М. І. М. П. Погодину. Ответ на замечание его на мою статью «Куликовская битва», напечатанное в 4№ «Дня»; М. П. Погодину; Несколько слов о памятнике Хмельницкому	5
Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті	2,4,5
Пеленський Ярослав (США, Айова). В'ячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії	2
Смолій В. А., Ричка В. М. В'ячеслав Липинський та його праця «Україна на переломі. 1657—1659»	2

ОГЛЯДИ

Ситник О. М. (Ужгород). Л. Винар. Михайло Грушевський: Українсько-російська конфронтація в історіографії	6
--	---

ДІАЛОГ З ЧИТАЧЕМ

Огляд редакційної пошти	6
-----------------------------------	---

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Байраківський А. І. О. Г. Михайлюк, І. В. Кічий. Історія Луцька	4
Беренштейн Л. Ю. Г. І. Сургай. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс	2
Горобець М. В. Е. В. Анисимов. Время петровских реформ	6
Гуньовський І. М. (Львів). В. М. Ричка. За літописним рядком	6
Джеджула К. О. Л. В. Таран. Французька історіографія (70-ті роки XIX — 80-ті роки XX ст.)	2
Замлінський В. О. В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки	1
Знаменська М. В. О. В. Соколовская. Греция в годы первой мировой войны	6

Клим'юк М. М. (Тернопіль). Кирило-Мефодіївське товариство	4
Кукурудзяк М. Г. (Кам'янець-Подільський). Споконвічна українська земля: Історичні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпряниною	3
Мазур І. Д., Водотика С. Г. Социалистическая Черниговщина. 1946—1980	6
Малиновський О. А. Я. Рамач. Господарське і суспільне життя русинів в Південній Угорщині. 1745—1848	3
Мельник В. Я., Комзюк Л. Т. П. М. Федченко. Михайло Драгоманов: життя і творчість	12
Михненко А. М. (Донецьк). Минуле України: відновлені сторінки	3
Ричка В. М. А. А. Горский. Древнерусская дружина	10—11
Савчук П. О. (Рівне), Савчук Б. П. (Рівне). О. В. Буцко. Взаимоотношения советских воинов с населением Польши. 1944—1945	5
Сарбей В. Г. Сергій Подолинський. Вибрані твори; С. М. Злупко. Сергій Подолинський — вчений, мислитель, революціонер	2
Терещенко Ю. І. В. Ф. Верстюк. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні. 1918—1921	7—8

* * *

Основні матеріали республіканських міжвідомчих наукових збірників та журналів історичного профілю (1991 р.)	6,7—8
--	-------

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

Снапковський В. Є. (Мінськ). Про статтю В. А. Гриневича «Утворення Наркомату оборони УРСР у 1944 р.: з історії однієї політичної гри»	1
--	---

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Антонова О. О. (Канів). Науково-практична конференція «Канівщина на шляхах виникнення і розвитку козацької держави та проблеми збереження історичних ландшафтів»	6
Батюк В. С. (Дрогобич), Тимошенко Л. В. (Дрогобич). Перша науково- краєзнавча конференція «900-річчя Дрогобича: історія і сучасність»	4
Братчук Г. Й. Перша Всеукраїнська конференція юних істориків	7—8
Вронська Т. В. Зустріч з заступником директора Інституту ім. А. Гаррімана (США)	10—11
Гордієнко П. Л. Республіканська науково-методична студентська конференція «Історія державності України»	7—8
Гоцуляк В. В. (Черкаси), А. Г. Морозов (Черкаси). Другі Всеукраїнські наукові читання	9
Гуньовський І. М. (Львів). X Подільська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства	3
Гуньовський І. М. (Львів). Загальні збори Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові	5
Гуньовський І. М. (Львів). Наукова сесія «100 років наукової та науково- видавничої діяльності Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка»	7—8
Дорошенко М. С. Міжнародна наукова конференція «Бабин Яр: історія та її уроки»	2
Злупко Т. С. (Львів). Ювілейна наукова конференція в Торонто «Михайло Грушевський в історії України»	3
Інтерв'ю директора Канадського Інституту українських студій д-ра Ф. Сисина	12
Колодезева С. П. захист докторської дисертації А. К. Тичиною	1
Ляховицький Ю. М. (Харків). Міжнародна наукова конференція «Дробицький Яр: пам'ять, час, люди»	4
Медведок П. В., Миткалик І. І. (Луцьк). Всеукраїнська наукова конференція «Українська повстанська армія і національно-визвольна боротьба в Україні у 1940—1950 рр.»	12
Михайлик В. Р., Терентьева Н. О. Зустрічі в Інституті історії України АН України з зарубіжними вченими	5
Пашук І. Г. (Рівне). Перша регіональна наукова конференція «Велика Волинь: минуле і сучасне»	3
Савчук П. О. (Рівне). Берестецька битва в історії України	10—11
Сарбей В. Г. Міжнародна наукова конференція «Робітничий клас і національне питання»	4
Стоянов І. А. (Болгарія, Софія). Наукова конференція «Слов'янофільство і русофільство — історичні корені, розвиток і роль в сучасному світі»	12
Супруненко О. Б. (Полтава). Читання, присвячені пам'яті Ф. І. Камінського	12
Терентьева Н. О. Наукова конференція «Греко-російсько-українська культур- на єдність: тисячоліття її формування»	9
Терентьева Н. О. Польські вчені у Києві	10—11
Федьков О. М. Угорський вчений у відділі історії України XIX — початку XX століття	1

Журавський Юрій Йосипович

5

Маковійчук Іван Михайлович

1

Парасунько Онуфрій Арсенович

10—11

* * *

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі в 1992 р. 12

У 1992—1993 рр. «Український історичний журнал» друкуватиме:

теоретичні статті: побутова історична свідомість на порозі змін; українське село в лабетах економічного застою; торговельна буржуазія на Україні; Бернштейн та його версія соціалізму; цикл статей з курсу «Історія України. XX ст.»; Україна у другій світовій війні: спроби нового бачення; Богдан Хмельницький і державне будівництво в Україні; демографічна картина сучасної України; Академія наук України: маловідома сторінка її створення; демократичний рух і національна свідомість українського народу на сучасному етапі;

питання вітчизняної історії у дослідженнях зарубіжних авторів — О. Субтельного, О. Прицака, Т. Гунчака, Р. Сольчаника, В. Косика, С. Величенка, Р. Сербіна, І. Стебельського; викладання історії України за рубежом;

статті, що проливають нове світло на історичний процес: націоналізм в Україні у XIX ст.; сталінізм і Україна; утворення Кримської АСРР; Центральна Рада і Бунд; радянська Західної України в 1939—1941 рр.; М. С. Грушевський в еміграції; співробітництво Червоної Армії з рейхсвером; антицерковна політика в Україні 50—60 рр.; меншовицька опозиція в Україні; історичні кордони України; депортація кримсько-татарського народу у 1944 р.; Сальвадор Альєнде і Аугусто Піночет; Центральна Рада і українська культура; про мобілізацію до Червоної Армії в Україні у 1943—1945 рр.; створення УАН; слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі; Дж. Фокс. Історія антиєврейської та антибільшовицької ідеології А. Гітлера; селянські заворушення в Україні (1921—1923 рр.); Листопадова революція 1918 р. у Галичині; товарні біржі у дореволюційній Україні; фольксойдчі в Україні (1941—1944 рр.);

розповідь про українських стрільців; «Бюро» доктора Візенталя; «чорна сотня» в Україні; трагедія радянських військовополонених в Україні в роки радянсько-німецької війни; український тасмний університет; сталінщина і терор у Червоній Армії;

архівні документи про розкуркулювання в Україні; воєнні події 1941—1942 рр. в Україні; міжнародні відносини в Україні; останні дні оборони Севастополя; київські музеї під час фашистської окупації; молдавські літописи про похід Тимофія Хмельницького на Ясси; щоденник коменданта Полтавської фортеці Келіна (1709 р.); документальні свідчення ірландського вченого Б. О'Коннора про Україну XVIII ст.; топографічний опис Харківського намісництва (1787 р.); антологія найважливіших угод гетьманського уряду України з Росією та Польщею; Комісія старого Києва і Правобережжя; ОУН—УПА у другій світовій війні;

цикл розвідок з історії запорозького козацтва до його 500-річчя; статті з історії України істориків з діаспори у США і Канаді; православна церква у 20-ті рр.; українська інтелігенція під наглядом держбезпеки;

науково-публіцистичні нариси про Г. Григор'єва; М. Кривоноса; Д. Апостола; В. Косіора; М. Томського; І. Якір без легенд; Пилсудський: історія життя; М. І. Міхновський; спогади: «Спогади» Д. Дорошенка; В. Лазаревського «У старому Києві»; «Зошити» отця Павла;

портрети істориків минулого: М. Грушевського, В. Піскорського, С. Дубнова, С. Оріховського, В. Біднова, В. Іконникова, В. Пічети, С. Томашівського, Н. Полонської-Василенко;

новий погляд на проблему: етнічна картина Півдня України за переписом 1897 р.; українці у парламенті Польщі; українсько-польські відносини; київсько-новгородські взаємовідносини XI—XII ст.; «Попівська академія» в Україні; автокефалія православної церкви в Україні; некрополь Успенського собору Києво-Печерської лаври; національне питання в СРСР в 60—70 рр.; біля витоків «Киевской старини»; геноцид щодо євреїв України та ставлення до нього з боку українського населення;

твори В. Липинського «Україна на переломі»; М. І. Костомарова «Юрій Хмельницький», «Иван Выговский»; історія України в публікаціях журналу «Киевская старина»; А. Яковліва «Українсько-московські договори XVII ст.».

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!

НОВІ КНИГИ

- Авторханов А. Загадка смерти Сталина: Заговор Берия.— М.: Слово; Центр «Новый мир», 1992.— 142 с.
- Аллилуева С. Книга для внуков: Путешествие на родину.— М.: Новости, 1992.— 163 с.
- «Бойцы вспоминают минувшие дни...»: Воспоминания о Великой Отеч. войне ветеранов Гостелерадио.— М.: Всесоюз. гос. телерадиовещат. компания: Совет ветеранов войны и труда Гостелерадио, 1991.— 191 с.
- Вивід прав України / М. Грушевський, С. Величко, В. Липинський та ін.— Львів: МП «Слово», 1991.— 127 с.
- Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія.— К.: Довіра, 1991.— 93 с.
- Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар.— М.: Мысль, 1992.— 448 с.
- Волкогонов Д. Троицкий: В 2 кн.— М.: Новости, 1992.
Кн. 1. 414 с.
Кн. 2. 414 с.
- Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності.— К.: Вид-во т-ва «Знання» України, 1992.— 48 с.
- Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.— Львів: Вид. центр «Фенікс», 1992.— 119 с.
- Грушевський М. С. Про старі часи на Україні: Коротка історія України: (Для першого початку).— К.: АТ «Обереги», 1991.— 100 с.
- Гуль Р. Дзержинський.— М.: Мол. гвардія, 1992.— 127.
- Джилас М. Лицо тоталитаризма.— М.: Новости, 1992.— 541 с.
- Дневник императора Николая II, 1890—1906 гг.— М.: Полистар, 1991.— 305 с.
- Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879—1926).— К.: МП «Фенікс», 1992.— 259 с.
- Ионов П. Записки летчика-наблюдателя, 1918—1920 гг.; Дж. Коллинз. Летчик-испытатель.— М.: Воениздат, 1991.— 208 с.
- Історія інтелігенції Української РСР, 1917—1990: Наук.-допом. бібліогр. покажч.— К.: Держ. іст. б-ка УРСР, 1991.— 538 с.
- Коричневый путч красных: Август'91: Хроника, свидетельства прессы, фотодокументы.— М.: Текст, 1991.— 136 с.
- Маланюк Є. Ясновельможний Пан Мазепа — ТЛО і ПОСТАТЬ; Андрус'як М. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч.— К.: АТ «Обереги», 1991.— 46 с.
- Маловський В. И. Через Речище: Докум. повесть.— Днепропетровск: Січ, 1991.— 263 с.
- Мащевой Л. Г. Мезолит запада Украины.— К.: Наук. думка, 1991.— 148 с.
- Миграция и урбанизация населения: (На материалах Украины и Польши): Сб. науч. тр.— К.: Наук. думка, 1991.— 143 с.
- О'Коннор Т. Э. Георгий Чичерин и советская внешняя политика, 1918—1930.— М.: Прогресс, 1991.— 320 с.
- Патріарх Йосип Сліпий: До 100-річчя від дня народж. Блаженнішого Йосифа Кардинала Сліпого Патріярха Укр. Греко-Католиц. Церкви.— Львів: Логос, 1991.— 126 с.
- Пиріг П. В. Вітчизняні історики України: Історогр. нариси.— К.: Київ. держ. пед. ін-т, 1991.— 33 с.
- Пошивайло О. М. Гончарство Лівобережної України XIX — початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості.— К.: Молодь, 1991.— 230 с.
- Проблемы археологии Поднепровья: Сб. науч. тр.— Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1991.— 132 с.
- Романчук А. И. Возрождение античного города: Науч.-популяр. очерк истории изучения Херсонеса.— Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1991.— 165 с.
- Российская империя: Словарь-справочник: По словарю Ф. А. Брокгауза, И. А. Ефрона.— СПб.: Изд-во им. А. С. Суворина, 1992.— 95 с.
- Скляр В. Ф. Завтра был Чернобыль: Докум. повесть.— К.: Освіта: Велес, 1991.— 232 с.
- Собор Украинской Православной Церкви, 1—3 нояб. 1991 г.— К.: Изд-во Укр. Правосл. Церкви, 1992.— 64 с.
- Тихненко И. И. Девушки с флажками: Очерк о воен. регулировщиках 78-го отд. дор.-эксплуатац. батальона 51-й армии.— Донецк: Донбас, 1991.— 58 с.
- Трудающиеся Украины — Победе: Вклад украинского народа в победу над фашист. Германией.— К.: Изд-во УСХА, 1991.— 219 с.
- Хроніка опору: Документи, ін. офіц. матеріали, свідчення преси про спробу держ. перевороту, вчинену так званим ГКЧП у серпні 1991 р.— К.: Вік: Дніпро, 1991.— 455 с.
- Шолохов А. Б. Загадка смерти генерала Скобелева.— М.: Знание, 1992.— 62 с.
- Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.— Днепропетровск: Січ, 1991.— 70 с.
- Яровой А. Ф. Ставка Гитлера.— М.: Прометей, 1992.— 144 с.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Малоизвестные страницы истории

- Шаповал Ю. И. Сталинизм и Украина (*Окончание*) 3
Павленко В. В. Дипломатическая миссия Украинской Народной Республики
в Болгарии (1918—1920 гг.) 18

Новый взгляд на проблему

- Панченко П. П. Возникновение и развенчание мифа о коммунистическом
отношении к труду 32
Солдатенко В. Ф. Вооруженные силы в Украине (декабрь 1917 г.—
апрель 1918 г.) 42

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Сыч А. И. (*Черновцы*). Буковинская пресса как источник изучения истории
украинской эмиграции в Канаду (конец XIX — 30-е годы XX ст.) 59

ИСТОРИЯ В ЛИЦАХ

- Мыцик Ю. А. (*Днепропетровск*). Максим Кривонос 69

ПОРТРЕТЫ ИСТОРИКОВ ПРОШЛОГО

- Водотык С. Г. (*Херсон*), Кочдрашов В. Ф. (*Николаев*). О. Ю. Гермайзе . . 80

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

- К истории межнациональных процессов в Украине (30-е годы) 91
Костин Мирон. Летопись земли Молдавии от господяра Аарона в эту сторону
(*Окончание*) 107

ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОЧЕРКИ

- Сергиенко Г. Я. У истоков украинского казачества и Запорожской Сечи 123

ВОПРОСЫ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИИ В ЗАРУБЕЖНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

- Стюарт Сьюзен (*США, Бостон*). Некоторые вопросы национальных отно-
шений в Украине 132
Сольчаник Роман (*Германия, Мюнхен*). Украина, Беларусь и Молдова.
Интеграция по-имперски, русификация и борьба за национальное выживание
(*Окончание*) 134

ПОИСКИ И НАХОДКИ

- Свешников И. К. (*Львов*). Раскопки места Берестецкой битвы 1651 г. 140

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Дорошенко Дмитрий. Мои воспоминания о недавнем прошлом
(1914—1918) (*Продолжение*). 152

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Мельник В. Я., Комзюк Л. Т. П. М. Федченко. Михайло Драгоманов:
життя і творчість 160

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Медведок П. В., Миткалик И. И. (*Луцк*). Всеукраинская научная
конференция «Украинская повстанческая армия и национально-
освободительная борьба в Украине в 1940—1950 гг.» 163
Супруненко А. Б. (*Полтава*). Чтения, посвященные памяти Ф. И. Каминского . 165
Интервью директора Канадского института украинских студий д-ра Ф. Сынина 167
Стоянов И. А. (*Болгария, София*). Научная конференция «Славнофильство и
русофильство — исторические корни, развитие и роль в современном мире» . . . 169

* * *

- Алфавитный указатель материалов, напечатанных в журнале в 1992 г. 171

CONTENTS

ARTICLES

Little-known pages of History

- Shapoval U. I. Stalinism and Ukraine (*ending*) 3
Pavlenko V. V. The diplomatic Mission of Ukrainian People's Republic in Bulgaria
(1918—1920) 18

The historical Problem in a new Version

- Panchenko P. P. The Emergence and the End of the Myth of the communist
Attitude to the Labour 32
Soldatenko V. F. The Armed Forces of Ukraine (december of 1917 — april of 1918) 42

HISTORIOGRAPHY AND STUDIES IN HISTORICAL SOURCES

- Sych O. I. (*Chernivtsi*). The Press of Bukovina as a Source for Studying the History of
Ukrainian Emigration to Canada (the end of the XIX-th century — the 30-th of the
XX-th century) 59

HISTORY THROUGH PERSONALITIES

- Mitsik U. A. (*Dnipropetrovsk*). Maksim Krivonis 69

THE HISTORIANS PORTRAITS OF THE PAST

- Vodotyka S. G. (*Kherson*), Kondrashov V. F. (*Mikolaiv*). O. U. Germaise 80

DOCUMENTS AND MATERIALS

- On the History of international Processes in Ukraine (30-ies) 91
Kostin Miron. Moldavia Land's Chronicle from Master Aaron in this Direction 107

DOCUMENTED NARRATIONS

- Sergienko G. J. Near the Sources of Ukrainian Cossacks and Zaporozhska Sech 123

PROBLEMS OF NATIVE HISTORY IN FOREIGN STUDIES

- Stuart Susen (*United States, Boston*). Some Aspects of national Relations in
Ukraine. 132
Solchanyk Roman (*Germany, Munich*). Ukraine, Byellorussia and Moldavia. The
Integration in an imperial Way, Russification and Struggle for national Survival 134

SEARCHES AND FINDINGS

- Sveshnikov I. K. (*L'viv*). The Excavations of the Berestechko Battlefield (1651) 140

HISTORICAL HERITAGE

- Doroshenko Dmytro. My recolections of the recent Past (1914—1918)
(*continuation*) 152

CRITIQUES AND BIBLIOGRAPHY

- Mel'nyk V. V., Komzuik L. T. P. M. Fedchenko. Mykhailo Dragomanov: Life
and creative Work 160

CRONICLES AND INFORMATION

- Medvedok P. V., Mitkalik I. I. (*Luts'k*). The All-Ukrainian scientific
Conference «The Ukrainian Insurgent Army and the national and liberation Struggle
in Ukraine in 1940—1950» 163
Suprunenco O. B. (*Poltava*). Readings, devoted to the Memory of F. I. Kaminsky 165
An Interview of Doctor Frank Sysyn, Director of the Ukrainian Studies Institute of Canada 167
Stoyanov I. A. (*Bulgaria, Sophia*). The scientific Conference «Slavofilism and
Russofilism — historical Roots, Development and Role in the modern World 169

* * *

- The alphabetic Guide of the Materials, published in 1992 171